

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

АХЛОҚШУНОСЛИК

(

*

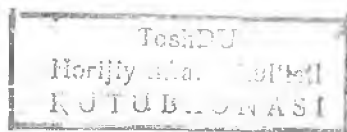
C/-46 -

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИИ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АБДУЛЛА ШЕР

АХЛОҚШУНОСЛИК

*Олий ўқув юртлари учун дарсликлар ва ўқув қўлланмалари
ни ҷайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича
Республика мувофицлаштириш комиссияси томонидан
бакалаврлар учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

«Янги аср авлоди»

қўлланманинг тили ва услубини танлашда муаллиф ана шу эҳтиржани ҳам ҳисобга олишга уринди.

/Қўлланмани шартли равишда уч қисмга бўлиш мумкин. Дастлаб фаннинг предмети, тадқиқот доираси, фалсафий фан сифатидаги моҳияти, унинг жамиятимиз тараққиётидаги ўрни ва амалий аҳамияти ҳақида фикр юритилади; ахлоқий тафаккур тараққиёти босқичлари қисқача фалсафий таҳлилдан ўтказилади. Чунончи, ахлоқий тафаккурнинг илк бор Қадимги Шарқда вужудга келганлиги, Сомир (Шумер), Бобилон, Қадимги Миср, Қадимги Турон-Эрон, Қадимги Ҳиндистонда дастлабки ахлоқий ғояларнинг пайдо бўлганлиги таъкидланади; Қадимги Юнон ва Қадимги Румо мутафаккирлари яратган ахлоқ назарияларига, Ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасида илгари сурилган ахлоқий қарашларга, айниқса Темур ва Темурийлар даври ахлоқшунослигига алоҳида эътибор берилади; айти пайтда Янги давр ахлоқ фалсафаси, Шарқ ва Ғарб ахлоқшунослари назарияларининг ўзаро алоқалари ҳамда бир-бирига таъсири, уларнинг умумбашарий ахлоқий қадриятларнинг қарор топишида муҳим аҳамият касб этганлиги тўғрисидаги фикрларга, илмий хулосаларга кенг ўрин берилади; шунингдек, Туркистон маърифатчи-жадидлари ахлоқий қарашлари алоҳида таҳлилдан ўтказилади. \У

Қўлланманинг шартли равишдаги иккинчи қисмида ахлоқнинг келиб чиқиши ва ахлоқшуносликнинг назарий масалалари ҳақида гап кетади; ахлоқнинг маънавий тизимидаги ўрни, ихтиёр эркинлиги муаммоси, ахлоқ тузилмаси тўғрисидаги, ахлоқшуносликнинг асосий мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллар ҳамда меъёрларга доир фикр ва мулоҳазалар баён этилади; баъзи бир асосий тушунчалар, тамойиллар биринчи марта илмий истеъмолга киритилади, назарий асосланади; ахлоқ фалсафасининг ўзига хос талқини берилади.

Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий маданияти ҳақидаги мулоҳазалар қўлланманинг сўнгги қисмини ташкил этади. Эркин фуқаролик жамияти ва уни барпо этишнинг ахлоқий асослари, унда маҳалланинг ўзига хос роли масалалари илк бора қўтарилади; шахс ва жамият ахлоқий маданияти, замонавий ахлоқий тарбия, унинг йўллари ва воситалари ҳақидаги мулоҳазалар ўртага ташланади; келажаги буюк Ватанимиз фарзанди — эркин жамият фуқаросининг ахлоқий қиёфаси таърифланади.

Қўлланмадаги ҳар бир боб, ҳар бир мавзу миллий ғоя, истиқлол мафқураси билан йўғрилган. Шу боис мазкур китоб талабаларга нафақат ахлоқ илмини, балки ахлоқийликни ҳам ўргатади, ёшларни ҳалоллик, инсонпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга амалий ҳисса қўшади, деиумидзамиз.

Ушбу қўлланма муаллифнинг узоқ йиллар мобайнида Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети талабаларига ўқиган маърузалари асосидатайёрланди. Унинг маърузалар матни шаклидаги нашри 2000 йили чоп этилди иа илмий жамоатчилик, профессор-ўқитувчи ҳамда талабалар томонидан илиққутиб олинди, «Устоз» жамғармаси томонидан махсус диплом ва мукофот билан тақдирланди, матбуотда ҳам ижобий баҳоланди.

Шу ўринда қўлланманинг айрим услубий жиҳатлари ҳақида маълумот бериб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Аввало, биз матнни тайёрлашда бироз ноанъанавийроқ йўл тутдик: асосий диққатни асл манбаларга қаратдик ҳамда уларни баҳоли қудрат ўз таҳдимида тақдим этишга уриндик; ундан кейин муайян даврга, муайян файласуф-ахлоқшуносга ва ахлоқшуносликка бағишланган йирик илмий тадқиқотларни назардан ўтказдик; Тўғрисидаги рецептлардан — бизгача ёзилган дарслиқлар ва услубий қўлланмалардан кам фойдаландик. Асосий адабиётларни, эскартмаларда ўқувчиларга осон бўлиши учун, имкон иорича фойдаланилган ўринларини аниқ кўрсатган ҳолда тақдим этдик. Мазкур адабиётлардан «фойдаланганлик»ни илдиришдан қўра, кўпроқ уларни «фойдаланиш учун» мўлжалладик. Мустақил билим олиш учун тақдим этилган адабиётларнинг ҳажмини эса чекламасликка ҳаракат қилдик. Манбалардан олинган парчалар, таржимони кўрсатилган истисноли ўринлардан ташқари, ҳамма ерда муаллиф таржимасида берилди; баъзан таржималар турли вариантларда мавжуд бўлгани учун, уларнинг инглиз, олмон, форс, турк ва рус тилларидаги аслияти ҳам эскартмада кўрсатилди. Шунингдек, баъзи хорижий муаллифларнинг исми шарифларини одатдагидек русча — бузилган цитировкаларда беришдан чекландик; ҳар бир файласуф ахлоқшуноснинг миллатига, шахсига ва у мансуб бўлган Миллий тилга ҳурмат юзасидан уларни иложи бори-

ча асл холидм такдим этишга харакат қилдик. Масалан, Гейтс Гвр >мас - Хайдеггер, Генрих Гейне эмас - Хайнрих Хайнв. Давид 10м эмас - Дэвид Хюм, Кьеркегор эмас - Киркегаард, Фрейд эмас - Фройд вах. к.

Муаллиф мазкур ўқув қўлланмининг юзага келишида қар томоилама амалий ёрдам кўрсатганликлари ҳамда муҳо- I ,lm1 жараё] ларида ва матбуотда самимий фикр-мулохазала- I»IIIп иплдирганликлари учун ЎзМУ фалсафа факультетиде- I ,||П1, фалсафа фанлари номзоди, доцент А.Ўтамуродовга, фалоафа фанлари доктори, профессор Э.Умаровга, фалсафа фанлари номзоди, доцент Д.Ғаниевга, фалсафа фанлари ном- юди, доцент М.Ахмадбековага, фалсафа фанлари номзоди Б.Хусановга, фалсафа фанлари номзоди, доцент Т.Норбоев- га, филология фанлари номзоди М.Қўшмоқовга ўз миннат- дорчилигини изхор этади.

1БОБ

АХЛОҚШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАДҚИҚОТ ДОИРАСИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот доираси ва фалсафий моҳияти

Ахлоқшунослик бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. У бизда «Илми равиш», «Илми ахлоқ», «Ахлоқ илми», «Одобнома» сингари номлар билан атаб келинган. Оврупада эса «Этика» номи билан машхур, биз ҳам яқин-яқингача шу атамани қўллар эдик. У дастлаб манзил Дошлик, яшаш жойи, кейинчалик эса одат, феъл, фикрлаш тарзи сингари маъноларни англаган; юнонча «επισω» сўзидан олинган.

Уни биринчи бўлиб юнон файласуфи Арасту муомалага киритган. Арасту фанларни тасниф қиларкан, уларни уч гуруҳга бўлади: назарий, амалий ва ижодий. Биринчи гуруҳга фалсафа, математика ва физикани; иккинчи гуруҳга этика ва сиёсатни; учинчи гуруҳга эса санъат, хунармандчилик ва амалий фанларни киритади. Шундай қилиб, қадимги юнонлар ахлоқ ҳақидаги таълимотни фан даражасига кўтарганлар ва «Этика» (la еИнка) деб атаганлар.

Бироқ бизда миллий-минтақавий ахлоқий кадриятларимизнинг, дастлабки ахлоқий ғояларнинг вужудга келиши қадимги юнонлар яшаган даврдан ўнлаб асрлар аввал рўй берган. Аждодларимизнинг энг кўҳна эътиқодий китоби — «Авесто» бунинг ёрқин далилидир. Шу сабабли эндиликда бу фанни ҳам илмий-тарихий, ҳам замонавий-ҳаётий талаблар нуктаи назаридан «Ахлоқшунослик» деб аташни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Ахлоқшунослик ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, кишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганади.) «Ахлоқ» сўзи арабчадан олинган бўлиб, «хулқ» сўзининг кўплик шаклидир. «Ахлақ» ибораси икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида у фаннинг тадқиқот объектини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл-атвори ва хатти-ҳаракатининг энг қамровли қисмини билдиради

Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шакли сифатида қараймиз. Борди-ю, аксинча бўлса, у қўни-ни плпЯ ,шя,, , н улсак Д^оРанинг энг кичик қисми§чўшнилар билан қўпол муомала қилса, тўй-маъракаларда ошю, ундан каттароқ қисмини хулқ, энг қамровлф<анжал кўтарса, сал гапга ўдағайлаб, мушт ўқталса, ичиб қисмини ахлоқ эгаллайди.

лекинжамоа жамия^{^ ^ ^ 3} еқимли таасе УРОТ уйғотадиган хулқдеймиз. Унинг бадхулқдилигидан оиласи, теварак-ат-гандаражадамухим ваинсоният⁵ ае ч дабуршишясан Д^н{1^к}Ф Д^{агн} баъзи шахслар жабр кўради, маҳалладагиларнинг одагларга асослан итта эга бўлмайдиган, миллий урф|тинчи бузилади, лекин хатти-ҳаракатлари жамият ижтимоий ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор-бир кўзга ташланадиган таъсир ўтказмайди.

Хулқ — оила жамоа, маҳалла-қўй микёсида аҳамиятли Бирок бу фикрлардан одоб ва хулқнинг жамиятдаги роли Оулган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир у қадар аҳамиятли эмас экан, деган хулоса чиқмаслиги кема^Р» ч аилиган еқимли инсоний ч - ^ - т л а р ,, ч рақ; фуқаролар орасида одоблилик ва хушхулқиликнинг кснг ёйилиши жамият ахлоқий ҳаётигагина эмас, балки бугунисича ижтимоий тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўрсатилади.

Ахлоқ - жамият, замон, инсоният тарихи учун на си, инсоний камо^о ни Хатти Х^аРакатлар йиғинди-1 тади. Бу таъсир туфайли гарчанд жамият бирданга юксалиб ходиса} тдаражасини белгилувчи маънавий! кстмаса-да, аста-секинлик билан, мунтазам равишда яхши-ланиб, равнақ топиб боради.

кат қ и ч Т^м ю н и м и с о л л а р о р қ а л и ^ У н т и р и ш г а ҳ а р а к а т қ и л а м и з . Д е и л и к , м е т р о д а ё ш г и н а й и г и т т а л а б а х а м м а қ а т о р и ў т и р и б д и . Н а в б а т д а г и б е к а т д а н б и р к е к с а к и ш и ч и қ и б , у н и н г р ў п а р а с и д а . т и к т у р и б қ о л д и . А г а р т а л а б а д а р х о л : «Ўтиринг, отахон!» деб жой бўшатса, у чиройли аъмол қилган бўлади ва бу аъмоли билан атрофдагиларда яхши кайфият уйғотади; четдан қараб турганлар унга ич-ичидан миннатдорчилик билдириб: «Барака топгур, одобли йигитча! экан», деб қўядилар. Аксинча, талаба ё тескари қараб олса, ёки ўзини мудраганга солиб, қарияга жой бўшатмаса, ғашимиз келади, кўнглимиздан: «Бунча беодоб, сурбет экан!» деган фикр ўтади, хуллас, у бизда ёқимсиз таассурот уйғотади. Лекин, айни пайтда, талабанинг қарияга жой бўшатгани ёки бўшатмагани оқибатида вагондаги йўловчилар ҳаётида дархол бирор-бир ижобийми, салбийми — муҳим ўзгариш рўй бермайди.

Хулққа қуйидагича мисол келтириш мумкин: маҳалламиздаги оила бошлиқларидан бири имкон борича қўни-қўшнилари билан барча маъракаларида хизматда туради, қўлидан келган ёрдамни ҳеч кимдан аямайди, очиккўнгил, очиккўл, доимо ўз билимини ошириб боришга интилади, тиришқоқ, оила аъзоларига меҳрибон ва ҳ.к. Ундай одамни биз хушхулқ инсон деймиз ва унга маҳалламизнинг намуна-

Ахлоққа келсак, масала ўта жиддий моҳият касб этади: дейлик, бир туман ёхуд вилоят прокурори ўзи масъул ҳудудда доимо қонун устуворлигини таъминлаш учун интилади, адолат қарор топишини қўзлаб иш юритади, лозим бўлса, \оқимнинг ноқонуний фармойишларига қарши чиқиб, уларнинг бекор қилинишига эришади; оддий фуқаро наздида нафақат ўз касбини эъзозловчи шахс, балки ҳақиқий ҳуқуқ посбони, адолатли тузум тимсоли тарзида гавдаланади; у — умрини миллат, Ватан ва инсон манфаатига бағишлаган юксак ахлоқ эгаси; у, ўзи яшаётган жамият учун намуна бўларок, ўша жамиятнинг янада тараққий топишига хизмат қилади. Агар мазкур прокурор, аксинча, қонун ҳимоячиси деган поми бўлатуриб, ўзи қонунни бузса, шахсий манфаати йўлида оқни қора, қорани оқ деб турса, у ахлоқсизлик қилган бўлади: оддий фуқаро наздида биргина киши — прокурор-лмдзор эмас, балки бутун жамият адолатсиз экан, деган таъбир аввур уйғонади. Бундай тасаввурларнинг мунтазам кучайиб Вориши эса охир-оқибат ўша жамият ёки тузумни таназзулга олиб келади.

Албатта, ҳар учала ахлоқий ҳодиса ва уларнинг зидди исбийликка эга. Чунончи, ҳозиргина мисол келтирганимиз прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз якка ҳукмронлиги йўлида миллионлаб бегуноҳ инсонларни ўлимга маҳ-

лар ахлоқсизлига ^{ТЭЛИН} ^{Хитла} Р> Пол Пот сингари шах^Ш > фалсафанинг предметини тафаккур деб белгилаш мақлоқсизлиги бир милла^{КБОР: агаР прок} УР° Рнига |' " |га мувофиқ. Ахлоқшунослик ахлоқий тафаккур тараққитатг,ч—————^{к и ма} млак^а ачу^нни зарар қилса, т/ « ПИНИ тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали талитар тузум ҳукмдорлари хатти-ҳаракатлари умумбашар лқдқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ миқёсдаги фожиаларга олиб келади. мلسафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин. -

Бу ўринда|шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқи тарбия натижасида одоблик — хуншшқ-тггч»- хушхулқлиликка, хушхуш| лилик — юксак ахлоқийликка айлангани каби ахлоқий тар| бия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс ахлоқий тар| бия йўлдан ш^оидн шахс, вақти келиф| одобсизликдан — бадхулқлиликка, бадхулқлиликд| лоқсизликка ўтиши мумкин. ган

на шу уч ахлоқий ҳодисанинг умумлашмасини^{^ ^ ^ I} Р и ш га н Д° нишмандлик намуналарини ҳикматлар, нақллар, УР фанимизнинг предмети бўлган умумий ТУПТ[^] Яматал-мақоллар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий

д ахлоқни қўйиладигича таърифлаш мумкин. [^] дконун-қоидаларга: ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини **лан** [^] ; **ХХ** ^М ⁷ > ; « ^{бит к} таалдан < [«] тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Яъни ахлоқ- шунослик фанида Афлотун, Арасту, Эпикур, Цицерон, Се- нисбатанқўйилад^М ччч. <=оҳалардаўзигаваўзгаларн < [«] тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Яъни ахлоқ- э^ и е ч р Г н 7 ^ а & т д а Г , Г ж г и м о н и т а л а б л а * Н [«] т у ш у н т и р а д и в а ф а л с а ф и й х у л о с а л а р ч и қ а р а д и . Яъни ахлоқ- рат бўлган и н с о м £ £ 3 ^ Р г а н д а г и « Р и н и ш в д а н и б о С п и н о з а , К а н т , Ҳ е г е л ь , Ш о п е н х а у э р , Ф о й е р б а х , К и р к е г а л р д , Н и т ш е , В л . С о л о в ь ё в , Л о с с к и й с и н г а р и б у ю к ф а й л а с у ф ф л а р я р а т г а н а х л о қ н а з а р и я с и г а д о и р таълимотлар билан биргаликда «Патанжали», «Кутадгу билик», «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», Наво- ИЙнинг « Маҳбуб ул-қулуб», Монтеннинг «Тажрибанома», Ларошфуконинг «Ҳикматлар», Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби амалий ахлоққа бағишланган асарлари ҳам ўз мустаҳ- кам ўрнига эга. ^Ахлоқшуносликнинг бошқа фалсафий фан- лардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан а малиётнинг ана шундай омухталигидадир.

-ос бўлган ЙЙ каГ,т!т^{л о к о т} " " ^ * ч * № Л

С г К Й Й Г - А * Ш » онла/ ЭДИ й й » (Е 2 <! ? и и ч и) ^ 0 ч "" собланар! лшзани ф мало,,,,, Хи Й Ш О Х В Д а ф а л с а ф и и « и а "" тириб ро қ а ш к н и , этнш н ,, у ФИХРНИ куйватвда внгати'

2. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги

(Ахлоқшунослик ва эстетика^ Ахлоқшунослик бошқа ижтимоий ва фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда ривожландб келмоқца. Айниқса, унинг эстетика билан ало- |,си қадимий ва ўзига хос.

Юсунов 9- Иисоп Университет 1998, 38-6. камолотининг маънавий асослари.Т.

Аввало, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегашли бўлади, яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзулик (ички гўзаллик), ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади| Шу боис Сукрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, маълумки, санъат нафосатшуносликнинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ҳамда санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришилган энг юксак ахлоқий даража ва унга муносабатни бадиий кифоалар орқали бевосита ёхуд билвосита акс эттиради.|Цемак, эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айти пайтда, маълум маънода, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади|

\Амо5шу^р^лл1^а_диншШ26ЛЙВ^Ахлоқшуносликнинг диншунослик билан алоқаси шундаки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо — ахлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки!умумжаҳоний динлар вужудга келгунига қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган. Айти пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар|

Чунончи, ислом динини оладиган бўлсак, Куръони карим, Ҳадиси шариф, Ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарқи миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Шупингдек, комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқшундаки| ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуқтаи назаридан ёндашади.

(Лхлоқшунослик ва ҳуқуқшунослик^ Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоқтарихга эга. Маълумки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади. Шунга кўра|ахлоқди жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади^яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда,

ммухсус адлия идораларидаги лавозимли кишилар оркали, маж-Пурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади; ахлоқмеъёр-пари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жа-моатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар гомонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият гомонидан амалга оширилади.

Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган лмалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшу-пос одоби деб аталадиган" махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

{Ахлоқшунослик ва педагогика! Ахлоқшунослик педагоги-ка билан ҳам чамбарчас алоқада.Шедагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насихатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва, ай-никса, амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисоб-ланади|Зеро, маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир кадамда ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади.

^Ахлоқшунослик ва руҳшунослик^ Қадимдаёқ ахлоқшунос-ликнинг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуқтаи назардан олиб борилади:/>руҳ-шунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив)ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт-шароит-ларини очиб беради, ахлоқшунослик эса руҳшунослик тад-қиқ этган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради!

(Ахлоқшунослик ва сониологая^Ахлоқшуносликнинг иж-гимоййшунослик (социология) билан алоқаси ўзига хос. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий мурватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Лекин ахлоқшу-носликнинг миқёси бу борада кенг. Маълумкифоциология инсонларнинг оммавий хатти-ҳаракати ва уларнинг қонуни-ятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина гадқиқ этади^Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, ло-зим бўлганда, муайяч ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахЛОқининг юксак ютуғи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг са-бабий асосларини ўрганади.

^Ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик/ Ахлоқшуносликнинг сиёсатшунослик билан алоқаси, айниқса, ўзига хос ва мураккаб. Чунки ^иёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тақозо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади|Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийликкасб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этади-гап энг мухим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, партиявий одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг муомала маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

^ Ахлоқшунослик ва экология^ Кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдигаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Лекин кейинги даврларда, айниқса, XX асрда табиатга нисбатан тор манфаат-парастлик доирасидаги ёндашувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бўҳрон манзарани ўзгартирди. Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назарларига боғлиқэкани маълум бўлиб қолди.

Шундай қилиб|ҳозирги кундаги экологик муаммолар-пи хал этишнинг кўп жиҳатлари ахлоқшунослик кўмагига бориб тақалмоқда(XX асрда экологик ахлоқшунослик деган махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу — ахлоқшунослик Экологияни тўлиқўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки{ахлоқшупосликца ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида тлбиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади^

\ Ахлоқшунослик ва миллий истиклол ғояси| Гарчанд фан оифатида миллий истиклол ғояси олий ва ўрта махсус таълим тизимида яқинда жорий этилган бўлса-да, унинг илдизлари қадимий маънавият тарихимизга бориб тақалади. Зеро,|миллий мафкура тизимида ахлоқий ғоялар албатта ўз ўрнига эга бўлади, кўпгина ахлоқий ғоялар замирида эса миллий мафкура унсурлари ётади. Шу сабабли, ахлоқшунос-ликтарихини миллий ғоя, мафкуратушунчаларисиз вата-

рпхий даврларнинг ахлоқий-фалсафий тадқиқини уларнинг
• \иилий инъикосисиз тасаввур қилиш мумкин эмас*

Ахлоқшунослик фани жамият аъзолари ва ҳар бир фукарога миллий истиқлол ғоясини сингдириш воситаси сифати-III ҳам диққатга сазовор. Чунки миллий истиқлол ғояси эзгумикка муҳаббат, миллий кадриятларга ҳурмат-эътибор, вапшпарварлик, миллатпарварлик, фидойилик, зиёлилик тамойилларини сиёсий онг иштирокида талқин этилган тушунчалар тизими тарзида тақдим қилса, ахлоқшунослик уларни мхлоқий англаш воситасида рўёбга чиқадиган тамойиллар сифатида олиб қарайди. Хуллас, ахлоқшунослик билан миллий истиқлол ғояси ўртасида, халқона тил билан айтадиган бўлсак, рт билан тирноқдаражасидаги яқинлик мавжуд.

3. Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари

/Ҳамиятимиздаги ҳозирги янгиланиш жараёнида ахлоқшуносликнинг ўз ўрни бор|Унинг олдида янги демократик ма ҳукуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз (>уқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларни фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга оширса бўлади.

|Янгича ёндашувлардан бири —, ахлоқшуносликда миллий ғоя ва мустақиллик мафқурасига эътиборни кучайтириш билан боғлиқ. Чунки замонавий комил инсон анъанавий ахлоқий кадриятлар билан йўғрилган янгича мафқурамизни ўзида мужассам этган, миллий ғояни ўз руҳий оламига сингдирган етук шахс бўлмоғи лозим/Унинг қалбида ахлоқ мафқуравийликни ва мафқура-ахьяоқийликни уйғунлаштирган маънавий ҳодисаларга айланмоғи керак|:Чунки мафқура бир ёклама, маҳдуд, ўта сиёсийлаштирилган ғоялар тизими эмас, у ҳам худди ахлоқ каби, ахлоқ билан ёнма-ён туриб, инсонни юксак маънавий парвозларга даъваз? этувчи ботиний кучдир|Президент Ислом Каримов бунини теран мантиқийлик билан шундай ифодалайди: «У (миллий мафқура - А.Ш.) инсонга фақат моддий бойликлар ва моддий неъмат-

лар учун эмас, аввало, Аллох таоло ато этган ақл-заковат, иймон-эътиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини англатадиган, бу мураккаб ватаҳликали дупёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир».¹

Зсро, миллий ғоя билан умумбашарий қадриятлар муво-
злаштириш барқарор сақлашни яшаш шарти деб билган мустақиллик мафқураси ахлоқни тўлдирувчи ва бойитувчи ходиса сифатида ўзининг бош мақсадини ахлоқий вазифаларга ҳамоҳанг тарзда амалга оширади. Шу боис Президент Ислоҳ Каримов: «Халқни буюк келажак ва улуғвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига қорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва қомил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш — миллий истиқлол мафқурасининг бош мақсадидир», — деганида мутлақо ҳақдир.²

Бундан ташқари,*ахлоқшуносликнинг ҳозирги кунда умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Бу муаммолардан бири, энг муҳими, сайёрамизда «этносфера» — ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айпикса XX асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий-техникавий юксалишлар туфайли ана шу биосфера ичида ноосфераи — техникавий муҳитни яради.-Мана, ҳозирги кунда, қаранг, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз — еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз, уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, лифт, компьютер, поезд, теплоход, газ плиталари, электр асбоблари, заводлар, локаторлар, қимёвий

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-6.

Уша манба, 7-6.

Юз дармонлар ва х.к. Бугун видеотелефонда гаплашар экан-МИЗ, юзлаб чақирим наридаги сухбатдошимизни кўриш ва у Йилан гаплашиш учун от-уловда ёки пиёда борадиган бўлсак, Неча кунлаб йўл босишимиз кераклиги хақида ўйлаб ўтир-МВИМиз, тўғрироғи, бу эсимизга ҳам келмайди. Чунки тех-НИка бизнингяшаш муҳитимизга айланиб қолган.

Фақат бугина эмас/Инсон эндиликда ўзи яшаётган бутун бошли сайёрага таъсир кўрсата бошлади. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч бўлиб майдонга чиқди. Ипсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий рвбабига айланди. Ноосфера таълимоти асосчиларидан бири оуюк рус олими В.И.Вернадский илмий тафаккур ва инсон меҳнати таъсири остида биосфера янги ҳолат бўлмиш ноос-срага ўтаётганлигини, бутун геологикдавр мобайнида яра-Гилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон нлмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теран-роқ ўзгаришга киришганини таъкидлайди: «Сайёрамиз юзи

биосфера инсон томонидан онгли ва асосан онгсиз равиш-да кескин кимёвий ўзгаришларга дучор этилмоқда, — деб ёза-//у. —Инсон курукликнинг физикавий ва кимёвий ҳаво қоби-ШШИ, унинг барча табиий сувларини ўзгартирмоқда... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик эволюцион ўзгаришларни Оошдан кечиряпмиз. Биз ноосферага кириб боряпмиз».¹

Аммо ноосфера фақат ижобий эмас, балки салбий ҳоди-Са сифатида ҳам намоён бўлмоқда. Чунки ноосферада, юкорида пйтганимиздек, инсон фикри нарсалашади, ўз интеллектимиз нарсаларга айланиб, бизни ўраб олади. Инсоннинг ички Табиати муҳит мавқеини эгаллаб, ташқи табиатга таъсир кўрсата бошлайди ва кўп ҳолларда бундан энг аввало инсонинг ўзи озор чекади. Тафаккур биологик хусусиятга эга Оулмагани учун биологик муҳитнинг ўрнини эгаллашга, уни иста-секин сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ҳаракат маълум иуктадан ўтганидан сўнг эса ўз ижобий хусусиятини йўқота боради ва инсоният учун салбий ҳодисага айлана бошлайди. Лтом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро каллакли баллистик ракеталарнинг яратилиши ана шундай е;шбийҳодисалардандир. Бундан ташқари, ноосферанинг пайдо

¹ *Вернадский В.И.* Начало и вечность жизни. М., Сов. Россия, 1989. (, 186-187.

бўлиши атмосферани, оламий океанни, ер ости ва ер усти сувлариини, набототни, хайвонотни. хатто инсонни ич-ичидан кимёвий захарланишга олиб келмоқца. |Ҳозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, хайвонларнийг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Лйникса. жой тополмай, океан бўйлаб кемаларда сузиб юрган радиоактив чиқиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал ороларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ходисалар бағоят хатарли. Афсуски, инсон кўрабила туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир.

Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф-муҳитни кимёвий захардақ экологик тозадашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, XXI аср кишиси онгини технократия захаридан фориёлантириШни тақозо этади. Яъни улар инсоният олдида эндиликда экологик ҳодиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибдш! Машхур австриялик этолог олим, Нобель мукофоти лауреати Конрад Лоренцнинг: «Ёппасига ва тез ёйилиб бораётган жонли табиатга бегоналашиш ҳодисаси учун асосан цивилизациямиз кишисидаги эстетик ва ахлоқий тўпослик айбдордир», — деган сўзлари шу нуқтаи назардан диққатга сазовордир.¹

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини муқаррар ҳалокатдан қутқараман деса — XXI асрдан бошлаб этосфера даврига ўтиши керак; ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда ахлоқшунослик фанинингўрни ниҳоятда бекиёс.

Шунингдек, |яна бир муҳим муаммо, бу — биологик ахлоқшунослик. Мазкур ҳодиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан ахлоқий муаммога айланди^ эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга"жарроҳлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш ахлоқий нуқтаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибида долзарб бўлиб турибди.

(Чунки табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уриши ва нафас олиш тўхтаганда ҳам, мия ўлмаса инсонни ўлди дейиш мум-

¹ Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. Журнал «Вопрос философии», №3, 1992. С. 42.

I III шаслигини исботлаб бердхг} Дастлаб мия қобиғи, Vlll м кейин мия танаси ҳалок бўлади. Шундан кейин- I ИҲа инсонни ўлган деб ҳисоблаш мумкин. Зеро, ҳозир- I п кунда токи- мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзолар- mll и янги табобаттехникаси воситасида ишлашда давом эти- шипи таъминлаш ва шу орқали анча муддатгача инсонда ти- рикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. Де- мак, юрак ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши хали ўлма- III одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳукукини пой- мол қилишдир. Бунинг устига, америкалик нейрохирург Пол I Пирсон ўз тажрибаларига асосланиб, юрак кўчириб ўтказил- I апда руххам кўчиб ўтади, деган фикрни билдиради. Чунон- чи, 19 яшар қизнинг юраги 40 яшар эркакка ўтказилганида, Нигитнинг феъл-атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. I ки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 36 яшар аёлга ўтка- шганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган: аёлнинг қулишйгача ўзгариб кетган. Ахлоқий нуктаи назардан буни қандай изоҳлаш мумкин?

Биологик ахлоқшуносликнинг анчадан буён кўпчиликка маълум муаммоси, бу - аборт. Маълумки, тўртинчи хафта- пинг охирида хомилада дастлабки юрак уриши пайдо бўлади. (аккизинчи хафтанинг охирида эса мия танасининг электро- (физиологик фаолигини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай аборт, халқтаъбири билан айтганда, жонлини жонсиз қилиш, тирик организмни тирикликка бўлган ҳуқуқдан маҳрум этиш- дир. Хўш, абортни ахлоқсизлик тарзида баҳолаш керакми ё Кўкми? Ёки АҚШ олимлари томонидан «инсон зотини ях- шилашга» қаратилган тадқиқотларни олиб>кўрайлик. Уларда «мхшиланган» — соғлом, кучли интеллект эгаси бўлган одам- лар хужайрасини аёл организмдаги энди ривожланишга ки- ришган нисбатан «оддий одам» хужайраси ўрнига кўчириб ўтказиш тажрибаларини олиб бориш мўлжалланган. Улар амалда татбиқ этилса, аста-секинлик билан инсоният ирсият жам- I армасининг (генофондининг) бир ёқлама ўзгаришига олиб кедиши шубҳасиз. Румо папаси буни инсон зотига, инсоний табиатга аралашув, уни зўрлик йўли билан ўзгартириш, на- (ақат катта гуноҳ, балки ўта ахлоқсизлик деб атади. Хўш, (>ундай тажрибаларни қандай баҳолаш керак? Бу саволларга \ам ахлоқшунослик жавоб топмоғи лозим.

Ўлим, маълумки, ахлоқий нуқтаи назардан энг улкан ёвузлик ҳисоблапади. Шунга кўра, ўлим жазосининг ҳуқуқий жиҳатдап қўллапилиши мохиятан жамият томонидан ёвузликка қарши ёвузлик билан жавоб беришдир. Ўлим жазосини кимлар қанчалик оклашга ҳаракат қилмасин, у — жиноятчипи жазолашдан кўра, ундан ўч олишга қаратилган, қадим-қадимлардан келаётган хун олиш тамойилининг «де-МОКратлашпан», янгиланган шакли сифатида намоён бўлади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, нодемократик тузумларда белгиланган ўлим жазоси камданкам ҳолларда адолатли ҳукм бўлиб чиқади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Потлар ҳукмронлигида миллионлаб одамларнинг қатл этилиши ёки шу яқин-яқинларда, шўролар тузуми даврида Ўзбекистонда ўтказилган «Пахта иши» деб номланган қатағон пайтида отишга ҳукм қилинганларнинг тақдири бунга яққол мисол бўла олади. Ана шу даврларда ўлимга ҳукм қилинганларнинг жуда кўпчилиги кейинчалик оқланди, улар гуноҳсиз деб топилди. Лекин ҳукм ижро қилиб бўлинган: ноҳақ жазоланган — қатл этилган ИНСОНлар адолаттантанасини кўролмайдилар. Учинчидан, ҳатто демократик жамиятларда судларнинг ҳамма вақт ҳам юз фоиз тўғри ва адолатли ҳукм чиқаришига ким қафолат беради — ҳакамлар ҳам инсон, ҳамма қатори хато қилиши мумкин. Жамиятнинг кейинги пушаймонидан қатл этилган одамга пима фойда? Бу мисолларнинг ҳаммасида ўлим — тор ҳуқуқий жа30 доирасидан чиқиб кетди ҳамда тарихда алданган, адашгап ипсониятнинг, жамиятнинг ва шахснинг ахлоқсизлиги сифатида баҳоланади. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги пайтдаги кўпгиия демократик мамлакатларда ўлим жазосининг бекор қилинишини ўша жамиятлар ахлоқий даражаси билан БУЛИК ижобий ҳодиса дейиш мумкин. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бу борада дастлабки қадам қўйилганлиги — ёш пуқгаи назаридан ўлим жазосини қўллашнинг чегараланганлиги (60 сппача) қувонарли воқеа. Эндиги вазифа — уни бутунлай мап қилиш. Бу нафақат бизга, балки Ер юзидаги барча мамлакатларга тааллуқди муҳим, умумжаҳоний муаммо.^Бичпиғ фанимиз олдида ана шундай глобал вазифалар турибди)Мазкур вазифаларни бугунги кунда ахлоқшуносликнинг аҳамиятини бслгилаб берувчи барометрлар, дейишимиз мумкин^

МУСТАКИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.

1. Ўзбекистон, 1998.

1 Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиқоти // Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, маданият. Т., Ўзбекистон, 1996, 36-84-б.

3. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллари. Т., Ўзбекистон, 2000.

4. Ибн Сино. Бахманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. «Ўзбекистон авлод учун» журналари, 1996, 3-4-сонлар.

Х' - Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «УАЖБНТ» Маркази, 2000.

6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

ПБОБ

ҚЛДИМГИ ДУНЁ АХЛОҚШУНОСЛИГИ

1. Қадимги Шарқдаги ластлабки ахлоқий ғоялар

Илм дунёсидададар қандай илмнингтарихисиз назария-си бўлмайди, деган хикмат, айниқса, ахлоқшуносликкатаал-луқли. Зеро, ахлоқшунослик тарихи ахлоқий тафаккурнинг вужудга келиши ҳамда унинг тараққиёти қонунларини ўрга-Пади, маънавий мероснинг улкан қисми бўлмиш ахлоқий таъ-лимотлар, ҳикматлар, панд-ўғитларни замонавий жамият ҳаётига татбиқ этиш ва тарғиб қилиш йўлларини таҳлил эта-ди. Гарчанд ҳар бир ахлоқий концепция маълум бир мутафак-кир мулоҳазалари ва илмий фаолиятининг меваси бўлса-да, у, моҳиятан, муайян тарихий давр талабларидан келиб чиқа-ди. Айни пайтда, турли одоб ва этикет қонун-қоидаларини ўз ичига оладиган ахлоқий тарғибот муаммолари, ахлоқий панд-ўғитлар ва меъёрлар талабларини бажариш — ахлоқий бошқа-риш соҳасига киради ҳамда ахлоқшуносликнинг одатда «амалий ахлоқ» деб аталадиган қисмини ташкил этади.

Дарҳақиқат, аввал айтиб ўтганимиздек, «Калила ва Дим-па»сиз, Конфуций ўғитларисиз, «Қобуснома»сиз ва бошқа панд! юмаларсиз, халқ мақол-маталларисиз бу фан тараққиёти-ни тасаввур қилиш қийин. Шунингдек, муайян ахлоқий ти-зимпи англаш, баҳолаш ҳам худди тарғибот сингари, маълум маъ! юда адабиёт воситасида амалга оширилишини унутмаслик

ЛЮЗИМ

Сомир. Лмалий ахлоқнингдастлабки намуналари бундан уч ярим миғ йил аввал дунёдаги биринчи ёзув бўлмиш миғ хатда Сомир (Шумер) гилтаҳталарига ёзилган мақол ва ма-таллардир. Сомир алқовларида (гимнларида) деярли барча бош маъбудлар эзгулик, адолат, ҳақиқат ва яхшилик тараф-дорлари бўлгаллари учун ҳам мадҳэтилади. Чунончи, куёш маъбуди Уту ахлоқий меъёрларнинг бажарилишини махсус кузатибтургап, маъбуда Наншеэса, баъзи матнларда ҳақиқат, адолат ва шафқат ҳомийси сифатида тасвирланади. Лекин,

| п ШШ | айтда, маъбудлар томонидан ўрнатилган «Ме» деб атал-
| ц | конунлар рўйхатиданолам ҳаракатинитартибгасолиш,
'ц ш Іг тўхтовсиз ва уйғун бўлишини таъминлаш мақсадида
|-| оридаги ахлоқий фазилатлар билан биргаликда — «ёл-
| ии- , «нифок», «гина», «кудурат», «қўрқув» тушунчалари ҳам
\\ рин олган.

Шунингдек, сомирийларнинг мақол ва маталлари, хик-
м; п-иборалари ҳамдиккатга сазовор; уларнинг кўпчилиги
умуминсоний хикматлар даражасига кўтарилган ва Шарқда
бироз бошқачароқ шаклда ҳозиргача қўлланилади. Бундан
пипқари, турли ахлоқий муаммолар «Гильгамеш» эпоси дос-
| о | ларида ҳам кўтарилган.

Бобилон. Сомирликлар эришган илмий, бадиий, ахлоқий
цаража, ҳуқуққа оид ютуқлар бобилликлар ахлоқий қараш-
цари учун асос бўлди. Бобилонда сомирликларникига нисба-
| а п бадиий юксак ва мукамал «Гильгамеш» эпоси вужудга
Юлди. Адолат ва ҳақиқатнинг ҳимоясини асосий мақсад қилиб
Олган Бобилон подшоси Хаммурапининг машҳур Қонунлар
мажмуи эса Қадимги Сомир қонунларининг тадрижий риво-
жи эди. Бу мажмуада заифларни, етим-есир ва камбағаллар-
ни адолат тамойили асосида ҳимоя қилиш асосий мақсад
қилиб қўйилган; Хаммурапи унда ўзининг камбағалпарвар-
ШШ ва адолатпарварлиги билан фахрланади.

Қадимги Миср. Ахлоқшунослик нуктаи назаридан Қадимги
Миср «Маййитлар китоби» катта аҳамиятга эга. Мисрликлар
Назиди ҳар бир инсон ўлгандан сўнг, охирагача ҳисоб беради.
Аввал бош маъбуд Осирис олдида, кейин бошқа маъбудлар
қошида у ўзининг гуноҳсизлигини исботлашга уринади;
гуноҳларни санаб, гуноҳ қилмаганлигини, гуноҳсизлигини
мўтади. Гуноҳларнинг кўпчилиги эса ахлоқшуносликка бориб
тақалади: одам ўлдириш, ёвузлик қилиш, тарозидан уриб
қолиш, ёлгон гапириш ва ҳ.к. Маййит: «Мен покизаман, мен
покизаман, мен покизаман!» деган такрор билан ўз «ҳисобо-
ти»ни тугатади.¹ Қадимги Миср «Маййитлар китоби»да, шун-
дай қилиб, ахлоқ билан диний эътиқоднинг уйғунлашиб
кетган инъикосини кўриш мумкин. Маййитлар китоби анъа-
І кюи Шарқда кейин ҳам давом этди: Ўрта асрларда (VIII аср)
«Тибет маййитлар китоби» — «Бардо Тёдол» юзага келди.

¹ Поэзия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ, 1973. С. 71.

Қадимги Мисрда одоб-ахлоқ масалалари кўпроқ ўзига хос пандномаларда ифода топган. Улар орасида «Пхатотеп ўғитлари» бизгача етиб келган энг қадимий панднома ҳисобланади. Бундан деярли икки ярим минг йил аввал бешинчи сулола фиръанги Жадкара Исесидан вазир Пхатотеп қарилиги туфайли ўрпига ўз ўғлини тайинлашни илтимос қилади ва ўғлига: «Пхатотепнинг насиҳатдан иборат мазкур пандномани ёзди. Унда ўша давр ахлоқий қонун-қоидалари, ўзни тутиш, муомала одобини сингари муаммолар кўтарилади, ахлоқий фазилатлар эса хикматлар ва насиҳатлар тарзида тарғиб қилинади.

«Пхатотеп ўғитлари»даги баъзи насиҳатлар юксак бадиияти билангина эмас, балки қулдорлик даври талабларини четлаб ўта олган умуминсоний демократик фикрлар тарзида, ҳақиқий донишмандлик ва инсонпарварлик намунаси сифатида ханузгача кишини ҳайратга солади: «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, холбуки уни дон туюётган чўридан топиш мумкин».¹ Агар нафақат Қадимги Мисрда, балки ундан бир неча минг йил кейин тафаккур саҳнасига чиққан Қадимги Юнонистонда ҳам қул эзгуликка, донишмандликка бегона жонзот саналганини ва одам ўрнида кўрилмаганини ҳисобга олсак, Пхатотепнинг мазкур фикри инсоният ахлоқий тафаккури тараққиётида нақадар муҳим аҳами-ЯПй ЭҒа бўлганини англаш мумкин.

2. Қадимги Туроннинг эътиқодий-ахлоқий ёдгорликлари

«АвбСТО». Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур тараққиёти зардуштийлик динининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тахминан бундан 40-30 аср муқаддам ИИИМ бошлаган бу диннинг Қадимги Хоразмда яратилган шайхларнинг таълими муқаддас китобида асосий ахлоқий фазилатлар санаб ўтилади, талқин этилади. Унда «АвбСТО»нинг 1\ ш ИИИ пп. ИЛОКИ Ахура-Мазда — эзгулик, Аҳриман эса «АвбСТО»нинг 1\ ш пп. (ПН11)идаги намоён бўлади; эзгулик ва ёвузлик, «АвбСТО»нинг 1\ ш пп ва 1\ ш пп ва 1\ ш пп ўртасидаги абадий Курашнинг ИИИ! Ибтидои акс этади. «Абадий эзгулик», «Эзгулик», «Эзгу тартиб», «Илохий тобелик» каби эзгу тушун-

II пр реал маъно касб қилиб, инсонийлашган қиёфадаги маъ-
' I I 1р сиймосида намоён бўлади, улар Ахура-Мазда атрофи-
ч,| нчшиликуруғини сепиб юради. Бундай тушунчаларнинг
У II >а Аҳриман атрофидаги ёвуз кучларда реаллашади. Ёвуз
фII р гажассуми Апа Мана, сўлиш ва ўлим тимсоли Туарви
|.| Зарик исмли девлар шулар жумласидандир.

!ардуштилийк динини маълум маънода ахлоқий эъти-
к,од, унинг муқаддас китоби «Авесто»ни қадимги аждодла-
рИМиз амал қилган ахлоқий тамойиллар ва кўрсатмалар маж-
м\ п дейиш мумкин. Буни ушбу дин пайғомчиси Зардушт-
пшг «Авесто» даги «Аша алқови»дан жой олган қуйидаги
I \ шарида яққол кўриш мумкин:

Кувонсин Ахура-Мазда —

*«Энг лойиқ ҳақнинг иродаси рўёбга чиқиб»,
Аҳриман даф бўлсин.*

Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларни алқайман.

*Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амалларга
бахшида этаман,*

барча қабих ўй, ёмон сўз ва ёмон ишлардан тияман.

Юкунчим, мақтовим, эзгу фикрим,

эзгу сўз, (савобли) эзгу ишларим

«танамдаги жоним» билан бирга

сидқи дилдан Сизларга (бахшида) бўлсин,

эй ўлим билмас Валийлар.

Ҳақни шарафлаб (дейман):

«Ҳақиқат — Олий неъмат. Бу неъматдан ул киши

бахрамандким, савобунга бўлгай,

ким агар ҳақ йўлида савоб (ишдан) қолмаса,

савоб ишдан қолмаса, савоб ишдан қолмаса».¹

«Авесто» даги талқинлар инсоннинг реал ҳаёти билан боғ-
н иқ эканлиги диққатга сазовор. Ундаги эзгулик руҳи — яра-
гуичилик, ижодкорлик куввати, ёвузлик эса бузиш ва буз-
I упчилик кучи тарзида намоён бўлади.

Ахура-Мазда қиёфасидаги бу эзгулик — ҳаёт рамзи, ерни
ипсон, ҳайвонот ва*наботот билан бойитади, инсон уларни

¹ Авесто. Аша алқови. М.Исҳоқов таржимаси. «Соғлом авлод учун»
*у>пали, 1996, 5-6-сонлар.

соғлик, куч-қудрат, бахт, шодлик, умид, ишонч, гўзаллик, фаровонлик ёрдамида мунаввар қилади. Аҳриман қиёфа-сидаги ёвузлик эса қурғокчилик, очарчилик, касаллик, моллар қирғинини, жисман ва руҳан халокат сингари офатларни келтириб чиқаради.

«Авесто»да умри давомида эзгулик, яхшилик, поклик ва тозалик тамойиллари билан иш кўрган одам ўлганидан сўнг унинг руҳи роҳат-фароғатда бўлиши, гуноҳкор, фосик кишиники эса аксинча, азоб-уқубат ҳамда хунуклик қомига маҳкум этилиши айтилади. Буни ёзувчи ва фалсафашунос Тилаб Маҳмудов ўзининг «Авесто» ҳақида» деган рисоласида атрофлича ёритади. Солиҳ одам ўлгач, руҳининг | жони уч кун унинг бошида завқ-шавқ, роҳат-фароғат | оғушида туради, кейин хушбўй ўсимликлар юзига қалқиб | чиқади. Уни ажиб бир шабада, муаттар насим қаршилайди. Шабада қўйнида ўн беш яшар, барча гўзалликлардан ҳам гўзал қиз намоён бўлади. Бу гўзал қиз эзгулик ва поклик, савоб ишларнинг тимсоли. У руҳга қарата: «Мулойим эдим, янада мулойимроқ қилдинг, чиройли эдим, янада гўзал | қилдинг, баландда эдим, эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол, билан мени янада баландга кўтардинг», дейди. Гуноҳкор, ёвуз одамнинг руҳи эса вужуд устида уч кун қолиб, тенгсиз азобларни бошдан кечиради. Уч кундан сўнг у ўзи яратган барча ёвузликлар устида парвоз қилади. Сўнг тириклигида ҳеч қачон учратмаган барча хунукликлардан ҳам хунукрок, бадбашара қизнй учратади. «Эй қора юрак, заҳар тилли, мунофиқ гуноҳкор, — дейди қиз, — мен қиз эмасман, сенинг тириклик пайтингда қилган аъмолларингман. Сен тириклигингда Худога эътикод қўйганларни кўра-била туриб, девларга сиғингансан. Яқин-узокдан келган мусофирларга бошпана берганингда, меҳнат қилдирганингда, хайр-садақа улашганингда, уларни камситгансан, яхши одамларни ҳақорат қилгансан, уларнинг юзига эшигингни ёпиб қўйгансан. Мен — сен ўйлаган ёмон ўй, сен айтган ёмон сўз, сен қилган ёмон аъмолларингман. Номуссиз эдим сен туфайли батгар оримни йўқотдим, жирканч эдим, янада жирканчли бўлдим, шарманда эдим, баттарроқ шармисор бўлдим».¹

¹ Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т., Шарқ, 2000, 34-35-б.

Бу ерда рух ва вужуд муаммоси ифода топганини илғаб ониш қийин эмас. Зеро, «Авесто»дажон-рухтушунчаси ўта ипохийлаштирилмайди, маълум маънода «дунёвий»лаштирилми ва ўз эгаси билан мулоқот қилувчи виждон сифатида Нвмоён бўлади.

Шуни алохида таъкидлаш жоизки, «Авесто»да инсон олий жопзот тарзида талқин этилади. Айни пайтда еру кўкдаги Ирча неъматларни севиш, ардоқлаш инсоннинг муқаддас (>урчи ҳисобланади. Озодалик, тозалик гигиеник тушунча-**ОИ** ахлоқий ва илохий тушунча даражасига кўтарилади: сувни, атроф-муҳитни тоза тутиш, жониворларга, хусусан, итга учи ўтқир суяк ёки кайнок овқат бермаслик — уларга нис-Ватан шафқатни англатади; инсон шафқатли бўлиши керак. 1>уларнинг ҳаммаси «Авесто»да экологик ахлоқшуносликнинг Цастлабки куртаклари ҳам мавжудлигини кўрсатади.

«Авесто»даги турли-туман маъбудлар бизнинг тушунча-миздаги пир даражасидадир (масалан, темирчиликнинг пири • ҳазрати Довуд ва х.к.). Илоҳ эса битта — Ахура-Мазда, фақат унгагина сажда қилинади. Демак, яккахудоликни, тавқидни тарғиб этишда ҳам биринчилик «Авёсто»га мансуб.

«Авесто»даги баъзи бир урф-одатлар ва иримларнинг hozirги кунда ҳам сақланиб қолганини кўришимиз мумкин. Исириқтутатиш, қурбонлик учун сўйилган жон калласини даврадаги ўтағасилар¹ олдига қўйиш одатлари ҳамда сеvimли 1навруз байрамимиз фикрларимизга далилдир.

Хуллас, «Авесто» юқорида айтганимиздек, аждодларимизнинг ахлоқий-эстетик қомуси, қадимий урф-одатларимизнинг ўзига хос, абадиятга дахлдор мажмуи сифатида кимматлидир.

«Хуастуанифт». «Авесто»дан кейин, исломгача бўлган давр-да минтақамизда энг кенг тарқалган, моҳиятан ахлоқий мажмуа ҳисобланган манба, бу — монавийлик эътиқодининг муқаддас китоби «Хуастуанифт». Моний Фатакўғли (216—277) тарғиб қилган бу эътиқод ҳатто Уйғур-Турк хоқонлигининг расмий дини даражасига кўтарилган.

¹ Шу ўринда «ўтағаси» сўзига эътибор беринг: hozirги пайтда кишлок ски маҳаллаларда энг хурматли оқсоқол ҳисобланган одамларга шу ном билан мурожаат қиладилар. Бунинг келиб чиқиши «Авесто» давридаги анъаналаримизга бориб тақалади; зардуштий боболаримизнинг ибодатхоналарида муқаддас оловга қараб турувчи кохин ана шундай «ўтағаси» (солиштиринг— «эшик оғаси» ва х.к.) деб аталган ва энг обрўли киши ҳисобланган.

«Хуастуанифт» ёки монавийларнинг тавбаномаси қадимги туркий тилда битилган бўлиб, хажман анча кичик бўлса-да, кўп жихатлари билан «Авесто»га ўхшаш. Унда Хўрмузд ва Шимну орасидаги кураш акс этади. Хўрмузд (бош маъбуд) бошчилигидаги беш маъбуд — энгил шабада, шамол, нур, сув ва олов тангрилари — эзгулик, Шимну бошлиқ беш иблис эса ёвузлик тимсолларидир. Эзгулик руҳий оламда, ёвузлик моддий оламда мавжуд бўлади. Шунга кўра, монавийлик эътиқодига иктидо қилувчилар тўрт тамғани ўз қалбига муҳрлашлари керак. Булар: севги — Азруа маъбуднинг тамғаси; имон, ишонч — кун ва ой маъбудининг тамғаси; кўрқув — беш маъбуднинг тамғаси; донишмандлик — бурханларнинг (илохий битикларнинг) тамғаси. Бундан ташқари, улар зоҳидона ҳаёт кечиришлари, май ичмасликлари, эт-гўшт емасликлари, мева ва егулик берадиган ўсимликларни синдирмасликлари, юл-! масликлари шарт; ҳалол, покиза, бировнинг ҳақини емасдан, юксак ахлоқ эгаси бўлиб яшашлари, ўз қалбидаги илохийликка йўналган нурни ўткинчи, моддий хоҳиш-истаклар исканжасидан озод қилиб умр кечиришлари лозим. Монавийликда «Авесто»дагидек инсондан хайвонларга, набототга ахлоқий муносабат — шафқат ва эъзоз талаб қилинади, барча жонзотлар олдида одам зотининг алоҳида масъулияти борлиги таъкидланади.

«Хуастуанифт»да ўлим энг улкан ёвузлик сифатида талқин этилади; ҳар бир жонзотга ҳаёт бағишлаш (ўлимдан қутқариш, ўлдиришдан бош тортиш) энг олий эзгулик ҳисобланади. Шу жихатдан «Хуастуанифт»даги инсонпарварлик, шафиклик «Қуръон»даги баъзи оятларга ҳамоҳанг ифода топади. Чунончи, «Хуастуанифт»нинг биринчи бўлимида шундай дейилади:

*Кимдир бировни тирилтирса, худони тирилтирган бўлад
Кимдир бировни ўлдирса, худони ўлдирган бўлади.¹*

Мана бу эса «Қуръон»даги «Моида» сурасининг 32-ояти да нозил қилинган калималар:

¹ *Хуастуанифт*. Н. Раҳмонов таржимаси. «Шарқ юлдузи» журнали 2001, учинчи фасл, 115-6.

„ кимки бирор инсонни ўлдирмаган ва ерда бузғунчилик
I иш() юрмаган одамни ўлдирса, демак, гўё барча одамларни
| шрибди ва кимки унга хаёт ато этса (яъни ўлдиришдан
.....| тртса), демак, гўё барча одамларга хаёт берибди».

!Шу билан бирга «Хуастуанифт» шаклий ва услубий жи-
\\ги,|ри билан «Авесто»дан жиддий фарқ қилади, «Миср
• ШИ плар китоби»га жуда яқин; унинг «Тавбаном» деб ата-
МШП ҳам шуни билдириб туради: ҳар бир бўлим-сура (хам-
|СИ ўи беш бўлимдан иборат) инсоннинг ўз ахлоқсиз хат-
ли \аракатлари, гуноҳдари учун бош маъбуд Хўрмуздга ил-
шжо-ибодатидан иборат.

• • Миср маййитлар китоби»дагидек, унда ҳам ҳар бир ил-
.....| бўлимда тавба қилаётган кимсанинг ўзи томонидан ах-
ЮҚ из қилмишлари ва гуноҳлари санаб ўтилгач, «Гуноҳла-
римизни кечиргин!» деган хитоб билан тугайди.

Лйтилганлардан қисқача хулоса шуки, «Хуастуанифт»
) Ёдимги туркнй тидда яратилган дастлабки эътиқодий-ахлоқ-
кий ёдгорлик сифатида алоҳида аҳамиятга, кенг миқёсли
ургмиишга, тадқиқ ва таҳлилга лойиқ ажодларимиз маъна-
ний меросидир.

3. Ҳинди-Хитой минтақасидаги ахлоқий таълимотлар

Қадимги Шарқ ахлоқшунослигида Қадимги Ҳиндистон
ихлоқий тафаккури алоҳида ўринга эга. У тарихан ведачи-
ЛИК йўга, жайнчилик, буддҳачилик, «Бхагавадгита» ва «Ар-
| кашастра» ҳамда локоята оқимларидан ташкил топган.

Ведачилик. Ведачилик ахлоқшунослиги қадимги хинд
Вамиятиний тўрт табақа — варнага бўлади: брахманлар (ко-
\инлар), кшатарийлар (ҳарбийлар), вайшчилар (дехконлар,
косиблар), шчудралар (куллар). Машхур «Ману қонунлари»
ДЭ ёзилишича, брахманнинг машғулоти — таълим бериш,
Иедани ўрганиш, қурбонлик қилиш, садақа улашиш ва туҳ-
фалар олиш; кшатарийлар фуқароларни кўриқлайдилар; вай-
шчилар чорва, тижорат, судхўрлик ва дехкончилик-билан
шуғулланадилар; шчудралар эса ана шу уч ижтимоий гуруҳга
игшат қилади. Хотин, ўғил ва кул — учаласи хусусий мулк

эгаси хисобланмайди, улар **КИМНИКИ** бўлоа, ўшаминг қўлга киритган мулки. «Маиу қонунлари»да **НИЯГ** масаласига катта эътибор берилади: «Кимнинг **НИЯПИ** қайдли бўлса, ўшандай бўлибхаётдан кетади».¹ Ведачилик ахлоқига Қўра, брахманлар тугма ахлоқий юксак одамлар, шчудралар ЭСВ тугма тубан ахлоқ эгалари хисобланади. Ахлоқий идеал эса зоҳид, сайёҳ, истаклардан холи, юксак қаноат илеи бўлган ҳеч вақосиз моқшалардир.

Лекин кейинги оқимларда, йўга, жаймчилик, айниқса, буддхачилик ахлоқшунослигида, ахлоқий фазилатлар эгаси бўлиш инсоннинг зоти, ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг шахсий камолоти билан боглик, дегам фикр илгари сурилади.

Буддхачилик. Буддха таълимотига қўра, думё изтиробга тўла ва энг муҳим муаммо ана шу изтироблардам қутулишнинг йўлини топиш. Нақл қилишларича, ўз тсигдошлари билан айшу ишратда умр кечирган шахзода Сидхарта Гаутама кунлардан бирида сайр қилиб юриб, касал чолни ва жаноза маросимини кўради. Ҳар бир кишини келажакда касаллик, қариллик ва ўлим қутишини эшитиб, ларзага тушади, одамлардан қочиб, таркидунё қилади ва тўрт эзгу ҳақиқатни англаб етади ҳамда уни одамларга етказди. Унинг қисқача баёни шундай:

1. Бу дунёдаги ҳаёт изтиробларга тўла.
2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор.
3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин.
4. Изтиробларга барҳам беришга олиб борадиган йўллар мавжуд.

Буддханинг тўртинчи ҳақиқати, айниқса, ахлоқшунослик муктаи назаридан муҳим. У Буддха ўтган ва ҳамманинг ўтиши мумкин бўлган нирванага (эхтирос, нафрат, пушаймоп лста-секишшк билан сўниб бўлгандан кейинги ҳолатга) стишиш йўлидир. У саккиз фазилатга эришувдан иборат: 1) тўғри қарашлар; 2) тўғри журъат; 3) тўғри хатти-ҳаракат; 4) тўғри нутқ; 5) тўғри ҳаёт тарзи; 6) тўғри жаҳд-жадал; 7) фикрни тўғри йўналтириш; 8) диққатни тўғри қаратмоқ. Шумдай қилиб, саккиз йўл бир-бирини тақозо

¹Закоиб! Маиу. М., 1460. С. 93-94.

•туғчи уч омил — билиш, хатти-харакат ва диққатнинг бирмигидан иборат. Билим ва ахлоқ бу ўринда яхлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билимсизликдан) келиб чиқади, шу сабабдан билимни фазилат ёрдамисиз такомиллаштириш мумкин эмас. Бу ахлоқий комилликка етишишнинг тугалланган концепцияси. «Киши сочларининг фатиласи, сулоласи ёки зоти туфайли брахман бўлмайди. Кимдаки ўлқиқат ва дхамма бўлса, ўша бахтли ва ўша брахман», дейилади буддҳачилик ахлоқий қоидалари жамланган китобда.¹ Шундай қилиб, буддҳачилик томонидан ведалар обрўси, Г>рахманларнинг истисноли ҳолати инкор этилади, жамиятми варналарга бўлиш қораланади. Шубҳасиз, бу ахлоқий тарлққиёт кўринишларидан бири эди.

Буддҳачилик ахлоқшунослиги нафақат Ҳиндистонда, балки Қадимги Хитойда ҳам ўзига хос мавқе эгаллади. Лекин у ерда яна икки ахлоқшунослик йўналиши катта аҳамиятга ва камровга эга эди. Улардан бири даочилик.

Даочилик. Даочилик таълимотининг асосчиси Лао-цзи (милоддан аввалги VI—V асрлар), йирик намояндаси Чжуан-цзи (милоддан аввалги 369—286 йиллар) ҳисобланади. Лао-цзига нисбат бериладиган «Дао дэ цзин» китобида даочиликдаги асосий йўналишларнинг моҳияти акс этган. «Дао — ҳамма нарсадан устун», «илдиз», «Ер ва Осмоннинг онаси», «дунёнинг илк асоси», «ци» эса моддий асос, дао «дэ»-пи — фазилатни ундан яратади. Шунингдек, «дао» йўл маъмосини ҳам англатади. «Дао дэ цзин»ни «фазилат йўли» деб ҳам аташ мумкин.

Инсон мавжуд олам каби дао қонунлари асосида вужудга келган, у табиатнинг бир қисми, унинг вазифаси фазилат (дэ) йўлидан бориш. Ҳар қандай сунъий аралашув, табиатнинг мувофиқлик тартибини ўзгартиришга интилиш — одамлар учун ҳалокатли, барча ёвузликларнинг, сон-саноксиз бахтсизликларнинг манбаи табиат жорий этган қонунлардан чекинишдадир. Шу сабабли Лао-цзи наздида фаолият — даога қарши қаратилган ва халққа зарар келтиради, унинг асосий ахлоқий тамойили «увэй» — фаолиятсизлик; донишманд кишининг «дао»си, бу — курашсиз фаолият. Лекин бу кураш-

¹ Дхаммапада. М., Наука, 1960. С. 129.

сиз фаолият аслида табиатга қарши бўлмаган фаол ҳатти-ҳаракат, фақатдаогахос, табиат ҚОНунларига мос фаолият.

Айни пайтда, Лао-цзипипгфикрпча, донишманд билимини ошира бориб, упи одамларга тарқа \ мапди, фақат халқнинг фаровонлиги учун ишлатади; чупки халқипиғбилими кучли бўлса, уни бошқариб бўлмайди. Упипг смагипи тотли, кийимини чиройли, уй-жойини ТИНЧ, ҳаётини қувончли қилиш керак, холос. Ана ўшанда, яъни йлм-фан тараққий этмаса, цивилизация кириб келмаса, бир даплаг кўшни давлатга кўз олайтирмайди, уруш бўлмайди. Хуллас, донишманд ибтидоий даврларни идеаллаштиради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, даочилик аХЛОҚшунослигидаги асосий мақсад — одамларнинг табиат кўрсатган йўлдан боришига эришиш; тамойили — фаолиятсизлик; халқнинг бахти — унинг уруғчилик, қабилачилик муносабатларидаги тенглик ва соддаликка қайтишида; донишмандларнинг бахти эса мўътадиллик, хотиржамлик, табиатга яқинликдадир.

Конфуцийчилик. Даочиликнинг асосий рақиби ҳисобланмиш конфуцийчилик эса қора халқдан нодонлиги учун жирканади, уни ахлоқий ҳаётга номуносиб деб билади. Зеро, конфуцийчиликнинг ахлоқий идеали — цзюн-цзи, ҳимматли жўмард. Унинг юксак фазилатлари — фидойилик, софдиллик, садоқат, адолат. У муомала бобида мулоим, юксак мартабалиларга ҳурмат билан мурожаат қилади, халққа нисбатан эса ҳимматли, адолатли муносабатда бўлади.

Конфуций таълимотида асосий ахлоқий қонун, асосий ахлоқий тушунча — жэнь (инсонийлик). «Лунь юй» («Ҳикматлар») китобида шундай дейилади: «Қимки чин дилдан инсонни севишга интилса, у ёвузлик қилмайди». «Ўзингга эп кўрмаган нарсани ўзгага муносиб кўрма, шунда давлатда ҳам, оилада ҳам ўзингга нисбатан ёвлик ҳис қилмайсан».¹ Дсмак, жэнь — ҳам жамият, ҳам оила аъзолари орасидаги муносабатларни бслгилайдиган ахлоқий тамойил. У билан «сяо» — ота-онани, катталарни ҳурмат қилиш, «ли» — урф-одат, маросимларни эъзо злаш тушунчалари мустаҳкам боғлиқ. Айни пайтда «ли» тушупчасининг маъноси анча кенг, у давлатга бўлган муносабатни \>м ўз ичигаолади. Хоқон (император)

¹ *Конфуций*, Панл ўтитлар С.Аҳмад таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1997, ! в I онлар.

Осмон ўғли, у Осмон остидагиларнинг барчасига ота. Осмон остидаги тартиб-қоида эса қуйидагича: «Подшо — подшо ота—ота, мулозим—мулозим, ўғил—ўғил бўлиши керак».¹

Фазилат эгаси бўлишнинг конфуцийчиликда икки хил Пули аниқ кўзга ташланади: халқ учун — урф-одатларга сўзсиз, ўйлаб ўтирмасдан бўйсунуш; химматли жўмард учун в I ўзини ахлоқий жиҳатдан такомиллаштира бориш ва ХЮКИЙ бурчни онгли равишда бажариш.

Конфуцийчиликнинг химматли жўмард тарбияси тизимидпи ҳикматлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас: «Устоз дебди: Ю, сен олти иллатнинг олти босқичини биласанми?» Цзин-лу: «Йўқ» деб жавоб берибди. Устоз дебди: "Ундай бўлса, ўтир, айтиб бераман. Инсонпарварликни сеии Ии-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — бефаросатликка олиб келади, донишмандликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бунда инсон ўз умрини майда ишларга сарфлайди, ҳақиқатгўйликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — ўзига зарар етказишга олиб келади, тўғрилиқни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — қўполликка олиб келади, мардликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу — исёнкорликка олиб келади, қатъийликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу — бошбошдоқликка олиб келади».²

Конфуций қарашларини унинг издошлари Мэн-цзи, (-юнь-цзилар давом эттирдилар. Бу таълимот Хань давридан (милоддан аввалги II асрдан милоднинг II асри) бошлаб, то XX асрнинг бошларигача Хитой давлати мафқурасига асос Вўлиб хизмат қилиб келди. Бундан ташқари, конфуцийчиликка қарши турган Мо-цзи, Хан Фей-цзи, Ван Чун сингари ахлоқшуносларнинг қарашлари ҳам Хитой ахлоқий тафаккури тарихида ўз ўрнига эга,

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқлар шунчаки тарих бўлиб қолмади. Уларни ўзлаштириш натижасида Шарқ билан яқин алоқа қилиш учун жуғрофий қулайликларга эга бўлан Қадимги Юнонистоннинг полисларида (шарқ-давлатларида) ахлоқшунослик янги босқичга кўтарилди. Кейинчалик Қадимги Шарқда илгари сурилган ғоялар,

¹ Ўша манба.

² Ўша манба.

қўлланган тушунчалар, пазарий амалий тажриба билвосита бутун Оврўпа учун ҳам аҳаМИЯТ каоб ЭҒДИ. Чунончи, машҳур афсонавий допишмапд Пифлгор мперлик ваэронлик алломалардаи таълим олди. У зардуштийлик дини ҳақида фикр юритар экан, Аҳура-МаЗДвНИ клби ҳақиқатдан, вужуди нурдан иборат, деб таърифлайДИ. Шунингдек, Сукрот, Афлотун, Арасту сиюарИ Қадимги Юнон алломалари ҳам Қадимги Шарқдаги фалоафий ахлоқий таълимотлардан кенг фойдаланганлар. Маоалан, руҳпингқўчиб ўтиши борасидаги Афлотун назариясипиш фалсафий ва ахлоқий асослари Қадимги Ҳиндистон фалсафасига бориб тақалади.

4. Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги

Қадимги Юнонистон. Қадимги Юнон ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, асосан, тўрт буюк файласуфнинг номини тилга олиш одат бўлиб қолган: Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур. Лекин, аслида, улардан бошқа алломалар ҳам Қадимги Юнонистонда ахлоқшунослик борасида анчамунча ишлар қилганлар. Чунончи, Демокрит, Пифагор, Гиппий, Горгий сингари софистлар (донишмандлар) оқимига мансуб файласуфларнинг қарашлари диққатга сазовор. Мисол тариқасида Сукротнинг кичик замондоши **Демокрит** (юнонча; Демокритос, тахминан милоддан аввалги 450—370 йиллар) қарашларини олиб кўрайлик. У донишмандликни энг юксак фазилат, ақлни эса ахлоқий хатти-ҳаракатнинг мезони деб билади ва донишмандни ахлоқли, нодонни ахлоқсиз одам сифатида таърифлайди. Демокритнинг фикрига кўра, инсон учун ҳаётдаги биринчи устоз эҳтиёж ва тажрибадир. Айнан шулар инсонни фойдали ва зарарли нарсаларни фарқлаш даражасига олиб келади.

Демокрит Қадимги Юнон файласуфлари ичида биринчилардан бўлиб инсоннинг ички дунёсига мурожаат қилади. У ниятни (хатти-ҳаракат сабабини) ҳаракатдан ажратади. Айни пайтда номусли ва номуссиз одамни нафақат қилмиши, балки нияти орқали ҳам билиб олса бўлади, деган фикрни илгарии суради мутафаккир. Демокрит ҳаё ва ишончии инсонни қинғир ишлардан қайтариб турувчи куч тарзида таърифлайди. Фақат руҳан заиф ва гумроҳ одамларгина ўз муваффа-

| пч пчпликларини маъбудлар, тақдир ва тасодифдан кўра-
|Илар. Подон ва ёмон одам лаззат, бахт ҳамда ҳаётнинг мақ-
I II и \қкида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун ўзини бахт-
• и шикка мубтало қилади.

Энди **Сукрот** (юнонча Сократос, милоддан аввалги 470—
199 пиллар) қарашларига келсак, у, Конфуцийга ўхшаб,
ИХЮҚ билан ҳуқуқни бўлинмас яхлитлиқда олиб қарайди:
нимаки қонуний бўлса, ўша адолатдандир. Иккала мута-
• II и I лр ҳам ҳукмронликнинг яхши ёки ёмон деб баҳолани-
III п и фуқаролар тарбияси билан боғлайди, жасорат ва бета-
MI кизмат намуналарини ўз давлатлари ўтмишидан топади.

< укротнинг фикрича, полис билан фуқаро ўз ҳуқуқлари
| ИХатидан тенг эмас: улар ота билан ўғилга ўхшайди. Ахлоқ-
и II и I ; юсий моҳияти — ўзгармас ва абадий асл фазилат бўлмиш
MI н IIIIIмаңдлик. У ахлоқий хатти-ҳаракат мезони ҳисобланган
II и \ҳий ёзмишга мос келадиган бенуқсон фаолиятдир. Ахлоқ-
и II г манбаи эса инсондан ташқарида, илоҳийдир. Сукрот руҳни
(жоп, қалб, нафси), вужуддан фарқли равишда, ўлмас деб
чисоблайди, лекин ўз қарашларини ривожлантирмайди. Унинг
фкрича, бу борадаги ортиқча қизиқувчанлик зарарли. Чун-
| н маъбудларга ўзлари одамларга очишни истамаган нарсалар-
мрпингтадқиқэтилиши ёқмайди.

Сукротдан фарқли ўларок, **Афлотун** (юнонча Платон,
МИЮДдан аввалги 427—347 йиллар) ахлоқшунослиги учун,
аксинча, ғоялар ва руҳ ҳақидаги таълимотлар асос бўлиб
ИИзмаг қилади. Афлотуннинг ғоялар таълимотига кўра, бизга
куруниб турган, биз ҳаракат қилаётган дунё бор-йўғи со-
|I8р ўйини, ҳақиқий дунёни кўриш учун эса инсон ақли
ожиз. Инсон ғор деворига кишанбанд қилиб қўйилган тут-
қушга ўхшайди, у фақат ҳақиқий борлиқнинг ноаниқ соялар-
рни кузатади, ҳақиқий борлиқ эса соялар орқасида, кўрин-
майди. Уни инсон кўрмайди, бироқ ўша асл борлиқни кўра
шдиган мангу ўлмас руҳ мавжуд. У ғоялар дунёсига дахл-
|Юр, лекин унинг фақат ақлий қисмигина ана шу дунёга
қаратилган, эҳтирос ва ҳирсли қисми эса доимо гуноҳкор
\$pra томон тортади. Афлотун руҳнинг бу икки хиллик жиҳа-
III ш аравакаш (ақл) билан кўпирган отлар (эҳтирос ва ҳирс)
орасидаги кураш сифатида талқин этади. Отлар баланд кел-
I лнда руҳ (қалб, жон) ғоялар дунёси юксаклигидан вужудга

йиқилади ва инсон тугилади. ИНСОННИНГ ТУГИЛИШИ, натижада, рухнинг гуноҳга ботиши баробарида **ВОЖ** бўлади. Барча билимлар хотира натижасидир: рух **ҒОЯ**лар дупёсидан билганларининг баъзиларини эслади ва вужуддаги ҳаётида бирор-бир диққатга сазовор янгиликни ўзига касб этмайди. Шундай қилиб, Афлотуннинг фикрича, ахлоқ илохий асосга эга ва ахлоқий фазилат инсонга азалдан берилган.

Афлотун донишмандликни олий фазилат, рухдаги ақлий қисмнинг намоён бўлиши деб билади ва давлатни бошқаришга лойиқ ягона тоифа сифатида донишмайд-файласуфларни тан олади. Ёвқурлик — қўриқчиларга, давлатни химоя қилувчи аскарларга хос. Рухнинг хирсли қисми билан боғлиқ бўлган мўътадиллик ҳунарманд-қосиблар, деҳқонларга, яъни халққа хос. Улар аввалги табақага бўйсунishi шарт. Улардан сўнг қуллар туради. Қуллар ахлоқдан ташқарида, ҳай қандай фазилатдан йироқ, зотан уларнинг рухга эгаллиги гумон. Бундан ташқари, Афлотуннинг фикрига кўра, адолат —, шахсий фазилат эмас, давлатга хос фазилат. Шу сабабдан у табиатига кўра учга бўлинган табақаларнинг ҳар бири фақат ўз юмуши билан шугулланган давлатнигина тан олади. Шунингдек, тижорат фуқароларни йўлдан оздирадиган соҳа; бўлгани учун, у билан адоятли давлатда хорижликлар шугулланиши керак.

Афлотун ахлоқшунослигининг муҳим хусусияти шундаки, унда ахлоқнинг асоси, ахлоқий намуна сифатида илоҳийлик олинади. Файласуфнинг фикрича, кимда-ким Худонинг марҳаматига эришмоқчи экан, унга иқтидо қилмоғи, ундан намуна олмоғи керак; Худо барча нарсалар учун мезон; фақат Худога ишонувчи ва тақлид қилувчи кишигина донишманд бўлиши мумкин. Хуллас, Афлотуннинг ахлоқшунослиги қатъий диний табиатга эга. Айни пайтда у кўп жихатдан ведачилик ахлоқшунослигидаги ғояларни ўз ичига олади ва уларни ривожлантиради.

Афлотундан сўнг икки Қадимги Юнон алломаси — Арасту ва Эпикурнинг ахлоқ назариялари диққатга сазовор. Афлотуннинг шогирди Арасту (юнонча Аристотелос, милоддан аввалги 384—322 йиллар) биринчи бўлиб ахлоқшуносликни рухшунослик билан сиёсатшунослик оралиғидаги алоҳида фалсафий фан сифатида тақсим этди ва унга (кейинчалик Оврўпада қабул қилинган) «Этика» деган ном берди.

Лрастунинг ахлоқий қарашлари, асосан ўғлига бағиш-
 (ШНГ) «Никомахнинг ахлоқ китоби» ва «Эвдемнинг ахлоқ
 | Ш оби» ҳамда «Катта ахлоқ китоби» рисоаларида ўз акси-
 ип гопган. Арасту Қадимги Юнон мутафаккирлари ичида
 биринчи бўлиб ихтиёр эркинлигини ахлоқнинг асоси сифа-
 | и II олиб қарайди ва ахлоқий фазилатни, Афлотунга кара-
 м.| қарши ўларок, рухнинг туғма хусусияти эмаслигини,
 балки касб этиладиган (ҳосил қилинадиган) сифат эканини
 ййтади. У барча фазилатларни иккига бўлади: биринчиси,
 р\ \,ининг донишмандлик, тажрибакорлик, топқирлик синга-
 |ш маънавий соҳа билан боғлиққлий қисмига оид фазилат-
 |.||» ва, иккинчиси,- рухнинг интилувчан (ихтиёрий) қисми
 Соф ахлоқ билан боғлиқ фазилатлар. Унинг фикрича, асо-
 • мм фазилат адолатдир. Фазилат маълум маънода ўрталик-
 Ир, зеро, у доимо ўрталикка интилади. Масалан, мардлик
 II I» >авор жасорат билан кўрқоқлик орасидаги ўрталик ва хоқа-
 Ю. Шунингдек, мутафаккир ниятга катта аҳамият беради ва
 упи харакатнинг тамойили, бошланиши деб атайди. Лекин у
 пировард мақсад эмас, ниятнинг тамойили эса интилиш ва
 и I, шу сабабли ният ақлдан, эс-хушдан ва одобдан ташқа-
 ридабўлмайд.

Арасту, Афлотундан фарқли ўларок, вужуд ва рух ях-
 цитлиги нуқтаи назарини илгари суради; инсон камолотга,
 ОИЙ эзгулик ва эркинликка билиш фаолияти, воқеликка
 фаол муносабати орқали, хирсу эҳтирослар устидан ҳукм-
 ронлик қила олиши туфайли эришади, деган фикрни айта-
 и и. Демак, инсонда ихтиёр эркинлиги бор, зеро, у эзгулик
 Iки сувзликни, фазилат ёки иллатни танлашда бир хил ҳукм-
 ронлик мавқеига эга.

Мақсад билан воситани Арасту яхлитликда кўради; мақ-
 I |д воситани белгилайди, шу сабабли мақсаднинг ахлоқий
 цбиати фақат ахлоқий воситаларнигина тан олади ва, айна
 Пўйта, ахлоқсиз мақсад ахлоқсиз воситаларни талаб қилади.

Арасту ақл-идрок фаолиятини ҳаёт ва фаолиятнинг олий
 шакли, ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайдиган қадрият
 т-|> ҳисоблайди. Олий ақл доирасида субъект ва объект, фикр
 II фикрнинг предмети — нарса-ҳодисаси бир-бирига мос,
 нмш Олий ақл (Худо) тафаккур ҳақидага Тафаккурдир. Гар-
 м Iд инсон ҳеч қачон илоҳий ҳаёт даражасига етиша олмаса-

да, лекин унга идеал сифатида имкоп (юрпча нмтилишике-рак; инсон эришган комиллик доимо нисбий бўлади.

Шундай қилиб, Арастуниинг фикрича, ахлокли инсон ақлий фазилатлар билан йўғрилгаи **КИШИДИР**; ақдпи инсон эмас, инсонни ақл белгилайди. Аёл зоти ')са иасл даражали, заиф, кўз ёшига эрк берадиган, ўзини туголмайдиган инсон, уларда эхтирос ақл-идрокдан юксак тура**ДИ**, пллатларга эркакларга нисбатан кўпроқ мойил бўладилар, шунинг учун ҳам донишмандлик уларга хос эмас; **ХОПИННИНГ** эрга бўйсунуши адолаттамоилини бузмайди. Сапъат, сиёсатва илм-фан озод кишилар учун. Қул, умуман, ахлоққан ташқаридаги мавжудот.

Қулларни пасттабақали кишилар, ҳатто жопли парсалар қаторига киритиш Арастунинг инсонни моҳиятап ижтимоий-сиёсий мавжудот сифатида тушунишидаи кслиб чиқади. Унинг учун жамиятдан, қабила, жамоа, давлатдан ташқаридаги одам — ё Худо, ёки хайвон. Шу боис ёт қабиладан келган, полис фуқаролиги ҳуқуқига эга бўлмаган куллар одам ҳисобланмайди. Қул фақат озодликка эришгандагина инсонга айланади.

Арасту, юқорида келтирганимизДек, илмни (ақлни) ахлоқдан (виждондан) юксак кўяди ва бу билан мушоҳадакор ҳаётни — назарияга, ижодга бағишланган ҳаётни ахлоқий идеал тарзида талқин этади. Шунга кўра, буюк мутафаккир антик дунё фуқаросининг анъанавий фазилатлари бўлмиш донишмандлик, мардлик, одиллик, дўстликни юксак қадрлайди. Бирокунингинсонгамуҳаббати, инсонпарварлиги бизнинг ҳозирги, барча бандалар Худонинг оддида баравар, деган тушунчамиздан фарқ қилади. ЮқОрида кўрганимиздек, унинг наздида одамлар тенг эмас, тенглик тушунчаси Арастуга ёг. У фақат одамлар ўртасидаги дўстлик ва хайрихоҳликни тан олади, холос.

Эпикур (юнонча Эпикуорос, милоддан аввалги 341—270 йиллар) эса ўз қарашларида фалсафанинг амалий мақсадини, ахлоқий мазмунини таъкидлайди. Инсоннинг бирор-бир изтиробига даво тополмайдиган файласуфнинг сўзлари маъносиздир, бадандан касалликни кува олмайдиган табобатдап ҳеч қандай фойда бўлмагани каби руҳни (қалбни) даволай олмайдиган фалсафадан ҳам фойда йўқ, деган фикрни билдиради.

Эпикур инсонда танлов ихтиёри борлигини қайд этади. У ҳам Демокрит каби эзгулик ҳақидаги таълимотни лаззат ва изтироб муаммосидан бошлайди. Унинг учун энг муҳими рухий хотиржамлик. Дўстларидан бирига ёзган хатида заррин тўшагу тўкин дастурхонинг бўлиб, беҳаловат яшагандан кўра, похол тўшақда хотиржам ётганинг афзал, дейди. Фазилатлар орасида Эпикур адолат билан донишмандликка алоҳида эътибор билан қарайди. Адолат тушунчасида мутлақлик ва нисбийлик ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтади; умуман, адолат ҳамма учун бир хил, чунки у одамлараро муносабатлардаги фойдали ҳодиса; лекин муайян мамлакатларнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда адолат барча учун бир хилда бўлмай қолади. Фазилатларнинг моҳияти инсонни лаззатга олиб боришдан, хотиржамликка ҳамда руҳнинг фаолиятли ҳолатига хизмат қилишдан иборатдир. Бахт эса ахлоқий ва жисмоний соғломликдан юзага келади.

Ўлим қаршисидаги қўрқув борасида гапириб, Эпикур унинг манбаини руҳнинг ўлмаслиги ва изтиробларнинг абадийлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларда деб ҳисоблайди. Зеро, руҳ ҳам вужуд сингари атомлардан иборат. Табиатдаги ҳамма нарса атомлар бирикувидан ҳосил бўлган, уларнинг парчаланиши билан руҳ ҳам парчаланаяди. Ўлим хавфининг асоссиз эканини исботлаш учун у шундай дейди: «Ўвузликнинг энг даҳшатлиси бўлмиш ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз ҳали мавжуд эканмиз, ўлим келмайди, ўлим келганда эса биз мавжуд бўлмаймиз. Шундай қилиб, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ, чунки бирлари учун у мавжуд эмас, бошқаларининг эса ўзлари мавжуд эмас».¹

Эпикур изтиробдан қочишни эмас, уни енгиш кераклигини таъкидлайди. Бунинг учун ахлоқий қатъият, фикр ёрқинлиги, фикр қудрати изтиробга қарши қўйилиши керак. Ўнинг ахлоқий идеали — ердаги ҳаётга нафрат билан қарамайдиган, аксинча, табиат билан ҳамнафас бўлиб, яъни табиат белгилаб берган ҳаётий мақсадга мувофиқ яшайдиган донишманд, файласуф.*Айнан табиатга мувофиқликда, турли бидъат ва алдамчи фикрлардан қутулиб, ўз эҳтиёжлари-

¹ Эпикур. Письмо к Менекею // Лукреций. О природе вевдей. М., ИХЛ, 1983. С. 516.

ии табиий заруратбилан мослаштирган холдаги адонишманд тафаккур ва ички эркинлик борасида олий даражадаги лаззатга эришади. Донишманд ўз кучи меъёрини билади ва ундан оқилона фойдаланади. У бахтни манбаи фақат маънавий эзгуликда, дўстлик билан билимда бўлган нисбатан мустақкам ва узоқ муддатли лаззат тарзида тушунади. Эпикур одамларнинг муносабатларида ҳаммасидан аввал тенглик ва ҳамфикрликка асосланган дўстликни қадрлайди. Фалсафа билан шуғулланиш ҳам худди дўстлик сингари руҳан хотиржамликка етишишга олиб келади.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқларни юксак назарий даражага кўтарган Қадимги Юнон ахлоқшунослиги жаҳоншумул аҳамият касб этди. Юнонлик мутафаккирлар илк бор инсон шахсини, инсон хатти-ҳаракатига асосланган ниятни тадқиқ этишга ва ахлоқий қилмиш муаммоларини тушунтиришга уриндилар.

Қадимги Румо. Қадимги Юнон ахлоқшунослари илмий анъаналарини Цицерон, Лукреций Кар, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, Секст Эмпирик сингари Қадимги Румо мутафаккирлари давом эттирдилар.

Тит Лукреций Кар (лотинча Титус Лукрециус Карус, милоддан аввалги 99—44 йиллар) Эпикур ахлоқий таълимнинг изчил ҳимоячиси сифатида машҳур. У «Нарсаларнинг табиати ҳақида» деган достонида руҳ ва вужуднинг ажралмас алоқасини таъкидлайди, руҳнинг ўлиши тўғрисида фикр юритади, инсоннинг ўлим қўрқувидан халос бўлишида ахлоқий маъно борлигини айтиб ўтади. Ўлим қўрқувидан ва маъбудлар олдидаги қўрқувдан халос бўлган киши бахтли яшаши мумкин, ақл-идрок ва хис-туйғулар шарофати билан нарсалар ҳақида у ҳақиқий тасаввурга эришади.

Луций Анней Сенека (Луциус Аннеус Сенека, милоддан аввалги 5 — милодий 65-йиллар) ҳам ёзувчи, ҳам ахлоқшунос-файласуф. Унинг «Ғазаб ҳақида», «Шафқат ҳақида», «Бахтли ҳаёт ҳақида» сингари ахлоқшуносликка доир рисолалари кўпчиликка маълум. Айниқса, «Луциллийга ахлоқий мактублар» асари машҳур.

Сенеканинг фикрига кўра, дунё моддий, бироқ, унда қандайдир жонли ибтидо ҳукмрон: уни ақл-идрок деймизми, табиат, башорат ёки тақдир деймизми — аҳамияти йўқ, муҳими шуки, унинг ёзиғи албатта амалга ошади. Файласуф

фазилатларнинг маъносини тақдирдан розиликда, унинг зарбаларига инсоний кадр-қимматни йўқотмай, мардона ва чидам билан дош беришда кўради. У ўлимни совук, тунд, лекин озодликнинг кафолати сифатида талқин этади. Озодликни ўз-ўзини ўлдиришда кўриш, шубҳасиз, у яшаган даврнинг ғоятда фожиалилиги билан боғлиқ.

Сенека кул билан озод кишининг маънавий тенглигини таъкидлайди: «Улар кулларми? Йўқ, одамлар. Улар кулларми? Йўқ, улар уйингдаги кўшнилари. Улар кулларми? Йўқ, сенинг итоаткор дўстларинг. Улар кулларми? Йўқ, улар сенинг кулликдаги биродарларинг, негаки, сен ҳам, улар ҳам тақдирнинг кулларисиз».¹ Албатта, бу ўринда Сенека ижтимоий-иқтисодий тенгликни эмас, балки кул билан кулдорнинг ахлоқий тенглигини назарда тутмоқда. Файласуфнинг айтишича, руҳ озодлиги — шахс учун ўз-ўзини кадрлаш ва ғурур-ифтихор манбаи. Кимки ботиний озодликка эришган экан, у тақдир кўргиликларига бўйсунмайди, қисмат зарбаларини мардона кутиб олишга тайёр туради.

Яна бир Қадимги Румо ахлоқшуноси озод қилинган кул **Эпиктетдир** (Эпиктетос — юнонча сотиб олинган деган маънони англатади, 50—138 йиллар агрофида). Унинг ахлоқий коидалари қуйидагича: тақдир муқаррар; ақл-идрок ахлоқнинг ягона ва ишончли мезони; ташқи дунё маъбудлар иродасига қатъиян боғлиқ, ички дунё инсоннинг ҳукми остида; ҳақиқий донишманднинг эрки шундаки, у ўзига боғлиқ бўлган нарсаларни ўзига боғлиқ бўлмаган нарсалар билан чалкаштириб юбормайди; ҳаётнинг мақсади ва маъноси шахсий ички эркинликни англаш ва уни қўлга киритишда; унга элтадиган йўл битта — маъбудлар иродасига сўзсиз итоаткорлик, эҳтиёжда мўътадиллик, бепарволик, совуққон ақл билан иш кўриш.

Эпиктетнинг фикрига кўра, бахт, ҳақиқий саодат — фазилатда, фазидат эса бутунлай инсоннинг ижодидир, зеро, уни инсон шакллантиради. Файласуф, ўзинг ёқтирмайдиган шароитни ўзгаларга раво кўрма, агар кул бўлишни истамасанг, атрофингда кулликка йўл берма, деган фикрни илгари суради.

Шундай қилиб, Қадимги Румо ахлоқшунослари ҳам инсон хатти-ҳаракатлари муаммосини ўртага ташлайдилар ва инсоннинг оламдаги ўрни ҳамда ҳаётининг мақсадини бел-

¹ Сенека Л. Нравственне письма к Луциллию. М., 1977. С. 77.

гилашга интиладилар. Бундай интилиш, айии пайтда, бутун Қадимги дунё мумтоз ахлоқшуносларига хосдир. Улар оддий ахлоқ-одоб коидалари, панд-ўғитлар ва хикматлардан тортиб, то ахлоқшунослик назарияси тизимигача яратдилар. Бу мерос ханузгача ўз таъсир кучини йўқотгани йўқ, ханузгача жахон ахлоқшунослиги кўп ҳолларда ўша тушунчалар ва тамойилларнинг ўзига янгича ёндашув асосида тараққий этиб келмоқда.

Шу ўринда яна бир, хозиргача етарли эътибор қилинмай келинаётган масалага ойдинлик киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Бу - Қадимги Юнон тафаккури билан Урта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасининг, хусусан, ахлоқшунослигининг боғлиқлиги масаласи. Нима учун бизнинг аллома аждодларимиз Қадимги Шарқ, жумладан, Ҳинди-Хитой минтақаси мутафаккирлари изидан эмас, оврўпалик юнонлар изидан бордилар, Сукрот ва Афлотунни ўргандилар, кўкларга кўтардилар, Арастуни эса энг улкан устоз — Биринчи муаллим деб атадилар?

Гап шундаки, мусулмончиликнинг асоси тавҳидда — яккахудоликда. Аллоҳягона, унинг шериги йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Қадимги Юнон мутафаккирлари айнан ана шу тавҳид йўлини фалсафий асослаб бердилар. Биринчи бўлиб бу масалани улар орасида Сукрот ўртага ташлади. У ўлимга маҳкум этилганида, унга юнонлар худоларини ҳурмат қилмаганлиги, ёшларни бошқа йўлга (аслида тавҳид йўлига) буриб юбораётгани айб қилиб кўйилади. Сукротнинг ўлими олдидаги сўнги гапи ҳам шуни тасдиқлаб туради, цикута ичгач: «Мен Унинг (уларнинг эмас! — А.Ш.) ёнига кетяпман!», дейди у. Шунингдек, Афлотуннинг ғоялар, оламий рух, эманация ҳақидаги фикрлари ҳам тўғридан-тўғри яккахудолик масаласига бориб тақалади. Лекин Сукрот ва Афлотун тавҳидни фалсафий-назарий нуқтаи назардан исботлашни ўз олдига вазифа қилиб кўймадилар, бунга уринмадилар. Бу ишни Арасту уддалади. У ўзининг машҳур «Метафизика» асарида Худонинг яккалигини, жисмсиз, ҳеч нарса томопидан ҳаракатга келмайдиган, аксинча, биринчи ҳаракатга келтирувчи куч эканини назарий исботлаб берди. Упи «Олий шакл» (форма) деб атади. Арасту талқинида Худо олам ва барча оламий жараёнларнинг мақсади ҳисоблапади, у, юқорида келтирганимиздек, Олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирларидаги Қадимги Юнон тафаккурига, хусусан, ахлоқшунослигига бўлган улкан эътиборнинг, тақлиднинг асл сабаби ана шунда.

МУСТАКИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Платон. Ғор хакида масал. «Соғлом авлод,учун» журна-ли, 1996, 1-сон.
2. Шер А. Абадиятга дахлдор комус. «Соғлом авлод» газетаси, 2001, 26 апрел. •
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
4. Аристотель. Никомахова этика//Аристотель. Сочине-ния в 4-х томах. М., Ммсль, 1983.
5. Гусейнов А., Ирриц Г. Систематизация античной этики // Краткая история этики. М., Мнсль, 1987. С. 93-148.
6. Дао дэ цзин // Дао М. Харьков, «Эксмо-пресс» - «Фолио», 2000. С. 9-34.
7. Иванов В. История этики Древнего мира. Л., Изд-во ЛГУ, 1980. С. 24-129.
8. Индийская философия. Т.1. СПб., «Стикс», 1994. С. 177-198, 287-290, 365-384, 451-454.
9. Хайдеггер М. Учения Платона об истине // Историко-философский ежегодник. М., Наука, 1986. С. 255-275.

III БОБ

ЎРТА АСРЛАР МУТАФАККИРЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мумтоз ахлоқшунослиги

Ўрта асрларга келиб насронийлик Оврўпа халқларининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини черковга бўйсундирди, ҳамма сохалар бўйича черков назорати ўрнатилди. Бу билан илм-фан ва санъат черков белгилаб берган чегаралар доирасидагина ривожланишга маҳкум этилган эди. Ислом динида эса, айниқса, тасаввуфнинг вужудга келишитуфайли, муайян маънода хурфикрлилик мавжуд бўлиб, илм-фан ва санъат тараққиётига кенг йўл очилди. Натижада Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослиги илгари сурган ғояларни ривожлантириш, у ўртага ташлаган муаммоларни ҳал этиш, ўша давр ва кейинги даврлар учун долзарб бўлган муҳим назарий ҳамда бадиий-ахлоқий асарларни яратиш, асосан, мусулмон Шарқи алломаларининг зиммасига тушди. Улар ўзига хос мумтоз ахлоқшунослик анъаналарини яратдилар.

Бу давр ахлоқшунослиги ҳам тудли хил ахлоқий-фалсафий оқимлардан ташкил топган. Лекин бундай оқимлар ёки йўналишларнинг ўзига хослиги шундаки, улар Қадимги дунё ахлоқшунослиги сингари нисбатан қатъий чегараларга эга эмас эди. Чунончи, Умар Хайём ўзини машшойийунлик йўналишига мансуб деб ҳисобласа-да, аслида унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари кўпроқ таносух ул-арноҳ (руҳларнинг кўчиб ўтиши) оқимига тааллуқлидир. Пки машшойийунлик оқимининг буюк вакиллари дб тан ОЛИНГан Форобий ва Ибн Синонинг ахлоқий қарашлапидаги баъзи жиҳатлар тасаввуфий ахлоқшуносликка тааллуқли экани кўзга ташланиб туради. Аммо, шунга қарамай, умуман фалсафий-ахлоқий оқимлар борасида гап кетганда, мусулмон Шарқида икки йўналиш алоҳида ўрин тутди. Булар — машшойийунлик ва тасаввуф ахлоқшунослиги.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқда машшойийунлик ёки, бошқача қилиб айтганда, арастучилик оқимини буюк араб мутафаккири ал-Киндий бошлаб берди. Унинг асосчиси эса туркистонлик қомусий аллома **Абу Наср ал-Форобий** (870—950) ҳисобланади.

Арасту изидан бориб, Форобий ҳам фалсафани иккига — назарий ва амалийга бўлади ҳамда ахлоқшуносликни амалий фалсафа таркибига киритади. Ахлоқий муаммолар унинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шаҳри» сингари асарларида кўтарилган. Уларда инсон бахти энг асосий муаммо сифатида ўртага ташланади. «Бахт — ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зеро, у муайян қомиллик ҳисобланади», — дейди Форобий.¹ Айни пайтда аллома ўз қарашларида фазилатга ҳам жуда катта ўрин беради. Чунки, унинг фикрига кўра, кимда-ким фазилат нималигини билсагина, ҳақиқий бахтга эриша олади. Арастуга ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга — фазоили нутқия (ақл-идроқка асосланган фазилатлар) ва фазоили хулқия (хулқий фазилатлар)га ажратади қамда уларнинг ўрталик хусусиятга эга эканини таъкидлаб ўтади.

Форобий ҳаёт ва мамот муаммосига ҳам батафсил тўхталади. Унинг фикрига кўра, фазилатли киши ўлим туфайли бахтни орттирувчи хатти-ҳаракатларни кўпроқ амалга ошириш имкониятларидан маҳрум бўлади. Шунинг учун унинг ўлимдан кўркиши бошқаларникидан бутунлай ўзгача: у ўлим туфайли улкан бир ёвузлик қурбони бўлаётганидан эмас, балки яхшилиқни қамроқ қилишга маҳқум эканидан чўчийди. Фазилатли одам ўлган ёки ўлдирилганда, у эришган бахтга ҳавас қилиш лозим, унга эмас, балки ундан ажралиб қолган ҳамшаҳарларининг холига йиғлаш керак бўлади.

Буюк ватандошимизнинг фикр қилишича, инсонга уни гўзал аъмоллар қилиш учун йўналтирадиган одат маҳсули бўлмиш етук хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хатти-ҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан баҳоланади. Одобрни эса мутафаккир бадавлатнинг давлатини безайдиган ва қамбағалнинг қамбағаллигини ўғирлайдиган ахлоқий ходиса сифатида таърифлайди.

¹ *Аль-Фараби*. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, Наука, 1973. С. 3.

Форобий, баъзилар ўта лаззатга берилиш, сийиш-ичиш ва аёлга ружу кўйиш туфайли жуда бўшашиб квати, иродаси заифлашади, унда рисоладаги нафрат хисси йўқолади, дейди. Бутун кучини ўз нафсига сарфлайдиган кишида улуғворлик тубанликка хизмат қила бошлайди, яъни фикрлаш қобилияти ғазаб ва эхтирос кучлари хизмагида бўлади, бу кучларнинг ҳаракати эса ейиш-ичиш ҳамда шахвоний пафсни қондиришга бағишланади. Файласуф бундай кишиларни араб ва турк зодагонлари орасида кўпроқ учрашини айтади. Бундай кишилар шахвоний истаклари қуткуси билан аёллар олдида мақтанишни хуш кўрадилар, уларни тақинчоқ, безакларга кўмиб ташлайдилар, фойдали меҳнатдан четда тутадилар, улар нима деса шуни қиладилар. Натижада аёл уйнинг ҳақиқий ҳокими бўлиб олади, турли танतिकликларни одатга айлантиради.¹ Демак, Форобий оила бахтини эхтиросларни йўлга сола олишда деб билади, аёл кишини безакларга кўмиб ташланган кўғирчоқ бўлишига қарши туради.

Ўрта асрлар ахлоқшунослигида райлик мутафаккир **Абу Бакр ар-Розий** (865—925) таълимоти ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Рухий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» сингари китобларида акс этган.

Ар-Розий ахлоқшуносликни инсонда хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотиш йўллари ҳамда усуллари ҳақидаги фан деб билади; у кишини ақд билан иш кўришга, меъёрида лаззатланишга, ўз эхтиросларини жиловлаб, лаҳзалик лаззатга умрини бахш этмасликка ўргатади. Хуллас, Ар-Розийнинг ахлоқий қарашлари, илмий тил билан айтганда, хедонизм (лаззатнинг устуворлигига) ва эвдеймонизмга (бахтнинг устуворлигига) асосланади. У рухий табобатнинг энг муҳим вазифаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтиришдан иборат деб ҳисоблайди: лаззат — изтиробдан қутулиш. Лаззатнинг бир шартини фаровонликда, иккинчи шартини эса у, ҳамма нарсага ақл билан ёндашувда кўради.

Райлик мутафаккирнинг лаззат ҳақидаги таълимотига чуқурроқ назар ташланса, унинг Эпикур қарашларига

¹Уша манба , 162-163-6.

асосланганини илғаб олиш мумкин. Аини пайтда Ар-Розий Эпикурнинг тақлидчиси эмас, давомчиси сифатида намоён бўлади, ундан анча илгарилаб кетади. Чунончи, Эпикур инсон учун ўзини хавотир ва хатардан, жамоат ва давлат ишларидан олиб қочишни, ташқи шарт-шароитдан мустақил бўлишни, табиат билан ҳамнафасликда яшашни изтиробдан қутулишнинг энг яхши усули деб ҳисоблайди. Ар-Розий эса инсонни ижтимоий фаолликка чакиради, уни жамиятга фойда келтириб яшашга даъват этади. Унинг наздида инсон ижтимоий мавжудот. Инсон фақат инсоний жамиятдагина ахлоқий юксакликка, бахт ва фаровонликка эришади. Жамиятдан ташқарида, яккаликда, танҳоликда инсоннинг яшashi мумкин эмас. Борди-ю, яшаган тақирда ҳам ёввойи, ҳайвоний, тўпос бўлади, зеро, у бизнинг мавжудлигимизни қулайлаштирадиган, орасталаштирадиган инсоний ҳамкорлик ва қўллаб-қувватланиш имконидан четда қолади.

«Рухий табобат» китобининг ўн олтинчи бобида Ар-Розий эътиқодий фанатизмнинг зарари ҳақида тўхталади. Идеал даражадаги соф диний эътиқоднинг ҳаётда бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлар экан, тақводорликни фақат нисбий тарзда тушунишга чакиради. У сувни мисол келтириб, шундай дейди: «...биз фойдаланаётган сув одамлар томонидан ифлослантирилмаганига ёки унга ҳайвонлар, дайди ёки қутурган итлар ёки бошқа ёввойи жониворларнинг сасиган ўликлари, тезаклари ёки қушларнинг нажаслари тушмаганига кафолат йўқ. Шу боис биз уни қанчалик қайта-қайта тиндириб қуймайлик, энг сўнгги ҳолати ҳам, бари бир, энг ифлос, энг ҳаром бўлиб қолаверади».¹ Ар-Розийнинг фикрига кўра, сувдан ичганда ҳам, таҳорат қилганда ҳам улар ҳақида ўйламаслик лозим. Зеро, Аллоҳ биздан ҳеч бир нарсани мураккаблаштирмасликни талаб қилади. Фанатизмга мойил турли-туман диний оқимлар ана шундай диний эътиқодни мураккаблаштириш, ноинсонийлаштириш туфайли келиб чиқади. Ар-Розийнинг бундай фикрлари ханузгача ўз ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Машшойийунлик ахлоқшунослигининг яна бир буюк вакили Форобийнинг шогирди **Ибн Синодир** (980—1037).

¹ *Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина. Душанбе, Ирфон, 1990. С. 72-73.*

Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола», «Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара-ёзишмаларида ўз аксини топган.

Аввало, Ибн Сино ахлоқ илмининг амалий фалсафа таркибидаги ўрнини аниқлаб олишга интилади. «Ҳақимларнинг, — деб ёзади аллома шогирди Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара-ёзишмасида, — фалсафа назарий ва амалий бўлади, деганини фалсафа амалий-ахлоқий бўлади, деб тушунмаслик керак. Чунки амалий ахлоқнинг бундай намоён бўлиш ҳолати фалсафа дегани эмас, зеро, қиёсий малака ахлоқий малакадан мутлақо ўзгадир... Фалсафа амалий ва назарий қисмларга бўлинар экан, демак, уни (амалий фалсафани) ахлоқ билан айнанлаштирилмайди. Шунинг учун (уни) ахлоқ илми деган маъқул».¹ Кўриниб турибдики, Ибн Сино ахлоқшуносликни амалий фалсафа, яъни назария эканини таъкидлайди ва ахлоқни унинг тадқиқот объекти сифатида таърифлайди.

Ибн Сино ўз асарларида бир қанча ахлоқий фазилатларга таъриф беради. Чунончи, иффат, ҳиммат, шижоат, адолат, саҳийлик, қаноат, қатъият, садоқат, ҳаё, камтарлик ва бошқалар шулар жумласидандир. Шунингдек, аллома уларнинг акси бўлган — ўғрилик, алдамчилик, фисқу фасод, нафрат, рашк, адоват, бўхтон, иродасизлик, тақабурлик, нодонлик каби иллатларни ҳам тавсифлайди; ҳар икки турдаги мазкур тушунчаларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, бир-бирига ўтиб туришини ва бундай бўлганиш ижобий ҳол эканини таъкидлайди. Устозлари анъаналарини давом эттириб, ҳар бир ахлоқий фазилат икки нуқсон оралиғида бўлади, яъни ўрталик хусусиятига эга, дейди. Демак, ахлоқшунослик илмида фақат фазилатлар эмас, балки иллатлар ҳам ўрганилиши зарур.

Аллома тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир ҳам кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз Шайх ур-Раис, яъни шайхларининг раиси деган ном олган эмас. Бу борада унинг машҳур «Ишқ рисоласи» диққатга

Ибн Сино. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 3-4-соилар.

сазвордир. Ундаги асосий муаммо — комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра, Яратганга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган комиллик даражасига олиб чиқади. Яъни рухнинг қуйи кучлари ва қисмлари унинг улуғвор ва олижаноб кучлари ҳамда интилишлари билан яқинликда бўлиб, улар таъсирига тушиши натижасида фазилат касб этади. Бу фикр, Аллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқалигина эмас, балки расмона инсоний ҳаётда ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади. Шу боис «Ишқ рисоласи»даги бу каби ўринларни нақшбандия тариқатининг вужудга келишида дастлабки ғоявий асос, умуман, тасаввуф фалсафаси ва ахлоқшунослиги учун илк назарий пойдеворлардан бўлди дейиш мумкин.

Ибн Сино тақдир масаласига ҳам ўзига хос тасаввуфий ёндашади. У Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида Худога етишган шайхлардан бири сифатида тасвирланган Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан мунозара-ёзишмасида Аллоҳ ҳеч қачон бирор-бир кимсага ёмонлик, ёмон тақдир истамаслигини, кимнинг тақдири ёмон бўлса, бунга унинг ўзи сабабчилигини, яъни инсоннинг қилмишлари унинг тақдири эканини айтиб, шундай дейди: «Асл ал-Ҳаким (яъни Аллоҳ) иноятига кўра, оламда мавжуд бўлган ёмонлик — оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроди яхшилиқдир, ёмонлик эмас!».¹ Буюк ватандошимиз савоб ва ақоб (жазо) масаласида ҳам моҳиятан тасаввуфий йўналишда фикр юритади.

Машшоиййунлик оқимининг яна бир машхур ва сўнгги вакили, Оврўпада «Авверроизм» деган йўналишнинг асосчиси, қурдобалик (испаниялик) мутафаккир **Ибн Рушд** (лотинча Авверроэс, 1126—1198) ҳам ахлоқшунослик илми таракқиётига улкан ҳисса қўшган алломалардан. Унинг фикрига кўра, эзгулик ва ёвузлик, улар табиий ёки ижтимоий хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, ўз ҳолича мавжуддир. Табиий эзгуликнинг манбаи Аллоҳ, лекин эзгулик ёвузлик билан ёнма-ён келади. Чунончи, олов фойда келтириши баробарида, ўрмонга ўт кетса, ҳайвонлар ва ўт-ўланларни ҳалок этиш хусусиятига эга. Гарчанд оловни Худо яратган бўлса ҳам, унинг бу хусусиятини ўзгартира олмайди, худди шунингдек, рангни яратган Худо унга эшитишимиз мумкин бўладиган хусусият ато эта олмайди.

¹ *Ибн Сино*. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 5-6-сонлар.

Ибн Рушд бугун ислом олами учуп доимо муҳим бўлиб келган ихтиёр эркинлиги муаммосига ҳам кагга аҳамият берган. У инсонга мутлақ ихтиёр эркинлиги бсрилганини ҳам, инсон хатти-ҳаракати мутлақ олдиндап бслгилаб қуйилганини ҳам инкор қилади. Чунки, агар инсонлар тақдири мутлақ олдиндан белгилаб қўйилган бўлса, у ҳолда уларгошг жонсиз нарсалардан фарқи қолмасди, улар дехкончилик, ҳарбу зарб, тиббиёт сингари бахтни қўлга киритиб, ёиузликни узлуксиз йўқотиб боришни таъминлайдиган ҳунар ва санъат турлари билан шуғуллана олмас эдилар. Асл бахтга эса фақат одамдаги ҳайвоний куч хатти-ҳаракатларини руҳнинг ақлий қисми назорат қилиб турганидагина, инсон ўзи интилиши лозим бўлган нарсаларга амалий ақл қай вақтда ва қай тарзда интилишни лозим кўрса, ўшандай ҳаракат қилгандагина эришиш мумкин.

Қурдобалик мутафаккир идеал давлатда фуқароларга фазилатларни сингдириш ва таракқий эттириш учун икки хил усулни қўллашни таклиф қилади. Биринчиси — ишонтириш усули. У ҳам, ўз навбатида, икки хил ёндашувни такозо этади: кенг оммани тарбиялаш учун шеърий ва хитобий нутқдан, яъни бадийий асарлар ҳамда нотиклик санъатидан, «сара» кишиларда фазилатларни ривожлантириш учун эса исботий нутқдан, яъни илмий-фалсафий нутқдан фойдаланиш лозим. Иккинчиси — мажбурий усул. У, асосан, ташқи душманлар билан курашни ўз ичига оладиган ҳодиса. Мутафаккир бу усулни жиҳод билан тенглаштиради. Лекин Ибн Рушднинг тушунчасидаги «жиҳод — кофирларга қарши олиб бориладиган доимий диний уруш эмас. У Арастунинг «Никомахнинг ахлоқ китоби» асарига ёзган шарҳида доимо тинчлик зарурлигини, урушга эса баъзан-баъзангина йўл қўйиш кераклигини айтади, жиҳодни фақат шариат талаблари нуктаи назаридан тушуниш мусулмонлар бошига кўп офатлар келтирганини таъкидлайди. Демак, Ибн Рушднинг фикрига кўра, жиҳодни тариқат талқинлари асосида тушунмоқ лозим. Бу — қурдобалик мутафаккирнинг ҳам тасаввуфдан йироқ эмаслигини кўрсатади.

2. Тасаввуфий ахлокий таълимотлар

Тасаввуф ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, энг аввало, тасаввуфнинг моҳиятини англаб олмоқ лозим. Бу

борада дастлабки сўфийлардан бўлмиш **Робия ал-Адавийанинг** (713—801) Худога муносабати диққатга сазовордир. Бу муносабатини у «муҳаббат» деб атайди ва Яратганга шундай илтижо қилади: «Ё, Аллоҳ, юлдузлар чарақлаб турибди, одамларнинг эса кўзлари юмилган... ҳар бир ошиқ ўз маҳбубаси билан висол лаззатини тотмоқда, мен эса ёлғиз Сен биланман. Ё, Эгам, агар Сенга мен дўзахингдан кўркканим учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзахингда ёндир, агар жаннатинг илинжида ибодат қилаётган бўлсам, мени унга йўлатма. Агар фақат ўзингни деб ибодат қилаётган бўлсам, мендан мангу гўзал жамолингни яширин тутма!».¹ Кўришиб турибдики, Робия ал-Адавийа Худога нимадандир кўркиб, ёки ниманингдир илинжида муножот қилаётгани йўқ, балки маҳбуб сифатида, яъни муҳаббат изҳори билан мурожаат этмоқда. Унинг наздида ҳақиқий ишқ манфаатсиз воқе бўлиши керак; Аллоҳга муҳаббат жаннатга эришиш воситаси эмас, яъни жаннат мақсад эмас, мақсад — Аллоҳ ва унинг муҳаббати. Олмониялик улкан мутасаввиф олима, замондошимиз Аннемарие Шиммел хоним шу муносабат билан ўз китобида кизиқ бир қадимий ривоятни келтиради:

«Ривоят қилишларича, бир кун художўй сўфий Робийа бир қўлида бир челақ сув, иккинчи қўлида ёниб турган машғала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

— Бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй Робийа ? Робийа қўлидаги челақка ишора қилибди:

— Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёқаларини тутиб, «астағфируллоҳ» деганча сўрашибди:

— У холда қўлингдаги машғала нечун ?

— Бу машғала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Йўловчиларнинг юзларидан қони қочиб қичқиришибди:

— Аллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофир қавмлардан бўлиб қоласан.

— Йўқ, азизларим, мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Аллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки нардани йўқотмоқчиман холос, токи бандалар

¹ *Бертельс Е.Э.* Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965. С. 18.

Аллоҳ таолога дўзах ўтларида куйишдан қўрқишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки Унинг Аллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин»}

Демак, шариат исломнинг мохиятини англададиган дастлабки, ташки-ҳукукий босқич бўлса, тариқат унинг ички-ахлокий, юксак босқичдага кўриниши ҳисобланади. Зеро, Тангри инсонни фаришталардан улў қўйиб, ердаги халифам деб атади, яъни айрича бир муҳаббат билан яратди. Демак, инсон ҳам унга муҳаббат қўймоғи лозим. Инсонга юбориладиган азоб-уқубатлар ана шу муҳаббат даражасининг Худо" томонидан синаб кўрилишидир. Тасаввуфнинг мохияти икки томонлама муҳаббатни талқин этмоқ. Шунинг учун тасаввуф ахлоқшунослигида муҳаббат ҳис-туйғулик мақомидан тушунча даражасига кўтарилади. Қисқа қилиб айтганда, тасаввуф исломий ахлоқ фалсафаси сифатида иш кўради.

Тасаввуф ахлоқшунослигида Хужжат ул-ислом **Имом** Ғаззолийнинг(1058—1111) ўрни бекиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Ихёи улум ад-дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида ўз аксини топган. Унда таваккул (ҳамма нарсада Аллоҳга суяниш) Худонинг яккалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳодда таҳлил қилинади.

Ғаззолий муҳаббатни билишнинг маҳсули деб атайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Масалан, тошда муҳаббат бўлмайди, у билишдан йироқ. Муҳаббат фақат билишнинг жонли субъектигагина хос сифатдир. Мутафаккирнинг фикрига кўра, муҳаббатнинг беш тури мавжуд: 1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғомонлигига муҳаббати; 2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳликотларни (ҳалок этувчиларни) нари тутувчи валинеъматларига муҳаббати; 3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилмаган бўлса ҳам, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати; 4) инсоннинг ташқи ёки ички қиёфадаги барча гўзалликка муҳаб-

¹ Шиммел А. Жонон менинг жонимда. Ё.Парда таржимаси. Т. Шарк, 1999. 44-45-б.

бати; 5) инсоннинг ўзи билан ботиний (ички), яширин ўхшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати.

Мазкур муҳаббат турлари ҳаммасининг замирида Аллоҳга муҳаббат ётади, яъни инсоннинг ўзига, ўзгаларга, атроф-мухитга муносабати муҳаббат орқали амалга ошади ва бу муҳаббат турларининг ҳаммаси Аллоҳга муҳаббатнинг билвосита кўринишидир. Зеро: «Ўзини англаб етган кишигана ўз Яратганини англаб етади, у ўз-ўзича мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Аллоҳдан, Аллоҳ ва Аллоҳ воситасидадир», — дейди Имом Ғаззолий.¹

Мутасаввиф файласуфнинг ихтиёр эркинлиги борасидаги қарашларида тақдир муқаррар ҳодиса сифатида талқин этилади. Бунда ҳам билим (билиш) биринчи ўринда туради; ихтиёр билимга бўйсунди. Зеро, инсон нима ўзига ёқиш ёки ёқмаслигини билим (билиш) орқали англаб етади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, у нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга нисбатан бўлган ақлий муносабатдан юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Касб — касб этмоқ, ўзига олмоқ, ўзига юқтирмоқ сингари маъноларни англатувчи тасаввуфий атама. Масалан, Худо бир бандасини синаб кўриш учун унга ёмонликни раво кўрди, дейлик. Бу унинг тақдири, мутлақ муқаррар ҳодиса. Лекин ёмонликнинг ижроси бошқа бир одам ихтиёрига берилади, яъни синалаётган бандага ёмонлик қилиш-қилмаслиги ана шу восита-одамнинг ихтиёрий танловига боғлиқ. У — эркин. Агар у яхшилиқни танласа — савоб, ёмонликни танласа — гуноҳ унинг бўйнига тушади. Худди шунингдек, ёмонлик объекти бўлган банда агар Худонинг синовига шуқур билан жавоб берса, у суюқ, аксинча, шаккоклик қилиб, Худодан нолиса ёки юз ўгирса, у гуноҳкор банда. Демак, Ғаззолий тақдирнинг муқаррарлигини таъкидлагани ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини қайд этади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта асрлар муслмон фалсафасида тақдир (қадар) муаммоси кўпгина тортишувларга сабаб бўлган. Ибн Сино мутасаввиф аллома Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан олиб борган ёзиш-

¹ *Газали Абу Хамид*. Воскрешение наук о вере. М., Наука, 1980. С. 239.

ма-мунозарасида шундай мулохаза билдиради: «Қадар, — деб ёзади Ибн Сино, — инсон ақли қамраб ололмайдиган, нафақат мажозий ва мавхум, балки бугунлай билиш, таги-га етиш мумкин бўлмаган масаладир». Шундан сўнг у тақдир хақидаги Муҳаммад алайҳиссаломга писбат бериладиган: «Қадар Аллохнинг сиридир» ва Ҳазрат Алига нисбат бериладиган: «Бу тубсиз денгиздирки, унга тушиб бўлмайди», «Бу тик қоядирки, унда ушлайдиган ҳеч нарса йўқ», деган Ҳадис сўзларини келтиради.¹

Гап шундаки, ўша даврларда аҳли тасаввуф орасида «Қадар сирини билишга уриниш илҳадир (шаккокликдир)» деган ибора урф бўлган эди. Зеро, сўфийлар таваккулга қатъий риоя қилмоқлари лозим, яъни ҳамма нарсада ёлғиз Худога суянмоқлари, у берган тақдирга шукрона билан бўйсунмоқлари керак. Лекин, аини пайтда, юқорида айтганимиздек, сўфий ҳам бир ийсон сифатида ихтиёр эркинлигига эга, ундан танлаш ҳуқуқи тортиб олинмаган. Танлов эса, шунчаки, ўз-ўзича эмас, балки муайян хатти-ҳаракат орқали рўй беради. Демак, тақдир қай даражададир инсоннинг хатти-ҳаракати билан ҳам боғлиқ, мутлак котиб қолган ҳодиса эмас. Буни Имом Ғаззолий ҳам тан олади. У ўзининг «Аё ўғлон!» («Айюҳал валад») асарига: «Аё ўғлон! Яхши амалларсиз юксак муқофотга эришиб бўлмайди, — дейди ва қуйидаги ҳикоятни келтиради: Бани Исроилда бир киши етмиш йил Аллоҳ таолога ибодат қиладди. Тангри уни малакларига кўрсатишни истайди ва малаклардан бирини унга юборади. Фаришта унга: «Бундай ҳаддан ташқари ибодат билан жаннатга киришга етиша олмайсан», дейди. Ўшанда (камолотга) етишган обид эса: «Биз ибодат учун яратилганмиз. Ибодат бизларга тақозодир», деб жавоб беради. Фаришта қайтиб чиқиб Худога дейди: «Унинг нима деганини Ўзинг билгувчисан!». Шунда Аллоҳ таоло: «Бизга ибодат қилишни тўхтатмади ва биз ҳам унга кўрсатадиган карамимизни тўхтатмаймиз! Эй, малаклар, шохид бўлингки, уни афу этаман», — дейди.²

¹ *Ибн Сино*. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А. Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 5-6-сонлар.

² *Ғаззолий Абу Ҳомид*. Аё ўғлон! А.Зоҳидий таржимаси, А.Шер таҳрири остида. «Мактабгача тарбия» журнали, 1993, 9-10-сонлар.

Ҳикоятнинг муҳимлиги шундаки, гап унда Аллоҳга суюқ бўлиш тақдирда ёзилмаган банданинг суюқли обидга айланиши ҳақида кетяпти; ундан кўришиб турибдики, солиҳ банда нимагаки эришган бўлса, ҳаммаси, аввало Аллоҳнинг қарами кенглиги, қолаверса, унинг ўз хатти-ҳаракати туфайли рўй бери.

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни юракнинг икки нарса — билим ва ҳаракат қамровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдизи ва шарти ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Уни ниятнинг меваси ва бутоғи дейиш мумкин. Ҳар бир эркин танланган ҳаракат уч нарса — билим, ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида рўёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб — хохламайди, хохламас экан — ҳаракат қилмайди; шунинг учун ихтиёр этмоқ лозим. Ихтиёр этиш ҳодисаси юз бергандагина навбат қобилиятга келади ва қобилият инсон аъзоларини ҳаракатга туширишга киришади. Демак, ният ўрталикдаги сифатдир.

Ният тасаввуф ахлоқшунослигида баъзан ҳаракатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Агар яхши ният қилинса-ю, лекин инсон ихтиёрига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли у рўёбга чиқмай қолган бўлса, бундай ният амалга ошган деб ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳаракат ўзини уйғотадиган ниятга бўйсунди, зеро, у ўз заруриятини ўша ниятдан олади.

Тасаввуф ахлоқшунослигининг яна бир улкан намояндаси буюк юртдошимиз **Шайх Азизиддин Насафийдир** (XIII асрнинг биринчи ярми — XIV аср бошлари). Ахлоқий муаммолар унинг «Зубдат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади. ..

Азизиддин Насафий тасаввуф ҳақида фикр юритар экан, унинг қадимий фалсафий меросга қарашлари Ғаззолийдан кескин фарқ қилади. Тўғри, иккала мутафаккир ҳам Қадимги Юнон ва Шарқ машшойийунлик фалсафасини чуқур ўрганган ҳамда ўзини файласуф эмас, мутасаввиф деб ҳисоблайди. Лекин Ғаззолий мантиқан бир-бирининг давоми бўлмиш «Таҳофат ал-фалосифа» («Файласуфларнинг зиддиятлари»), «Мақосид ал-фалосифа» («Файласуфларнинг мақсадлари») асарларида Арасту ҳамда унинг шарқлик издошлари Фөрбий ва Ибн Сино қарашларини исломий

нуктаи назардан инкор қиларли даражада танқид остига олса, Азизиддин Насафий «Зубдат ул-хақойиқ»да уларга холислик билан баҳо беради. У инсон тараққиёти ва руҳи тўғрисида шариат аҳлининг ҳам, хикмат (фалсафа) аҳлининг ҳам фикрларини қайд этиб, уларни учинчи, юксак даражага — тасаввуф аҳли тафаккурига олиб келувчи поналар тарзида талқин этади.

Насафлик бобокалонимиз ҳам Арасту изидан бориб: «Инсон ҳайвон турларидан биридир, — дейди ва сўнг шундай давом этади. — Эй дарвеш, айнан ҳайвон руҳи тарбия топиб, таълим ва таҳсил кўриб, билиш, такрорлаш, тақво ва зикр туфайли даражалар бўйлаб ривожланади...».¹ Ривожланган (инсоний) руҳнинг ривожланмаган (ҳайвоний) руҳдан фарқи шундаки, биринчиси хусусийликни ҳам, умумийликни ҳам англай олади, яъни, «яхлит билувчи, яхлит кўрувчи, яхлит сўзловчи», иккинчиси эса хусусийликни, жуввийликнигина англашга қодир. Унинг фикрига кўра, инсонда руҳ ҳам битта, жисм ҳам битта, фақат руҳнинг даражалари ҳар хил; жисм руҳга, руҳ жисмга мувофиқ, бир-биридан ажралмайди; жисм билан руҳ бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот босқичларидан кўтарилиб бораверади.

Мутасаввиф-файласуф меросида комил инсон муаммоси ана шу руҳ даражалари билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Шу сабабдан ҳам улкан олимимиз Нажмиддин Комиллов: «Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назариётчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади», деган фикрни билдиради ва алломанинг бу борадаги қарашларини биринчи бўлиб жиддий таҳлил қилади.²

Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг аввало, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарса ни англамай дунёдан ўтади.

¹ *Насафий Азизиддин. Зубдат ул-хақойиқ. Н.Комиллов таржимаси. Т., Камалак, 1995, 42-6.*

² *Комиллов Н. Тасаввуф. 1-китоб. Т., Ёзувчи, 1996, 147-152-6.*

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришгандагина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввиф-файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «Бирида ўлмаган одам, иккинчисида туғилмайди. Ҳордиқни истасанг — ишда ўлгин, Худони истасанг — ўзингда ўлгин, Ўз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди — Ундан... бутун борлиқ Унинг ўзидир».¹ Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охирдаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?».²

Демак, комилликка инсон қадам-бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мутлақ дўнийликни тақозо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлишни талаб этади. Азизиддин Насафий буни шундай ифодалайди: «Эй дарвеш, ифротий (хаддан ошиқ) рўза ва намозга берилиб, кетма-кет ҳажга борма, буюрилган фарзни адо этиш билан чеклан», — деб ёзади.³ Хўш, қолган умрни нимага бағишлаш керак, деган савол туғилади. Файласуф-шайх бунга шундай деб жавоб беради: «...шундай йўл тутгинки, қалбинг саховат ва ҳикматга тўлган бўлсин, эзгулик соҳиби бўлгин... қалбинг ҳақгўйлик (ростлик) ва эзгулик билан безансин, токи инсон деган улуғ номга муносиб бўлсанг дўза азобларидан қутуласан... Сенинг ҳақиқатинг (моҳиятинг) тўғрилиқ ва хайрли ишлар ижод қилиш бўлсин».⁴

Шундай қилиб, Шайх Азизиддиннинг таърифига кўра, комиллик — инсон деган улуғ номга муносиблик, Аллоҳ инсониятни ана шу комил инсонлар борлиги учун яратган, одамлар орасида комил инсонлар борлиги учун жами мав-

¹ «Зубдат ул-хақоийк», 52-53-6.

Ўша манба, 53-54-6.

Ўша манба, 54-6.

Ўша манба, 54-55-6.

жудот одамзодга сажда қилади, мавжудотлар ичида комил инсондан улуғроқ, донороқ ва олийроқ нарса йўқ; одамлар коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одамларнинг қаймоғи ва хулосасидир, комил инсон оламнинг сири, оламнинг қутби, у — оламнинг баҳри муҳити — денгизи.¹

Комил инсонга Яратган томонидан кўрсатилган бунчалик хурмат-этиборнинг, олий эхтиромнинг боиси, унинг ҳам илоҳий, ҳам дунёвий такомилга эришгани учундир, чунки у «ҳеч кимга хизматини дариф тутмайди, тили, қўли, моли билан ўзгалар ёрдамига шошилади... зеро қалб камолотига эришиб, жаннатий одам нимаики қилмасин, унинг дунё ва охирати кенгайди»². Демак, комил инсонлар Аллохнинг суюк бандалари, чунки улар Яратганнинг асл мақсадини рўёбга чиқариш учун бунёд бўлганлар: бу юксак ахлоқ эгаларининг ҳар икки дунё учун буюк хизматлари жаннатни кенгайтириш ва дўзахни торайтиришдан иборат. Шу боис улар коинотнинг сарвари, барча борлиқ улар учун яратилган.

Хуллас, тасаввуф ахлоқшунослигининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб, шундай дейиш мумкин: бу таълимот Худога — мутлақ фазилатлар Эгасига, мутлақ комил Зотга етишиш йўлида инсоннинг нисбий комилликка эриша бориши ғоясини илгари суради. Бу ғоя инсоннинг Яратган олдидаги кўрқувини муҳаббатга айлантириш учун хизмат қилади. Қисқаси, тасаввуф ахлоқшунослиги инсондан Худонинг кўр-кўрона қули бўлиб эмас, балки Уни таниган, билган мавжудот, Унинг ердаги халифаси ва ошиғи сифатида ҳаракат қилишни талаб этади.

3. Темурийлар даври мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Ўрта асрларнинг то мўғуллар босқинига қадар бўлган даврларида биз юқорида кўриб ўтган қомусий алломалардан ташқари Аз-Замахшарий, Ал-Беруний, Қобус ибн Вушмагир, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолиқ Фиждувоний, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Шайх Саъдий сингари ўнлаб мутафаккирлар ахлоқ илмининг на-

¹ «Тасаввуф», 148-149 б.

² «Зубдат ул-хақойиқ», 55-б.

зарий ёки амалий сохаларида фаолият кўрсатдилар. Лекин муғуллар босқини мусулмон Шарқда маданий ҳаётни издан чиқариб юборди. Фақат соҳибқирон Амир Темур давридагина илм-фан ва санъат тараққиёти яна ўз йўлига тушди.

Соҳибқироннинг «Куч - адолатда!» деган тамойили шунчаки гап эмасди. Амир Темур амалда ҳақиқат ва адолат тарафдори эди. Шу сабабли ҳатто Темурни ўзининг шахсий душмани деб билган тарихчи Ибн Арабшоҳ, агар ноҳақлик юз берса-ю, ноҳақлик қилган киши Темурга ота ёки фарзанд мақомида бўлса ҳам, у киши жуда қаттиқ жазога маҳкум этиларди, деб ёзиб қолдирган.¹ Буюк бобокалонимизнинг саъй-ҳаракатлари беҳуда кетмади. Натижада Темурийлар даври илм-фан ва маданият тараққиётининг олтин даври сифатида ҳанузгача жаҳонни ҳайратга солиб келмоқда. Бу даврда юзлаб қомусий олимлар, буюк шоирлар ва санъаткорлар етишиб чиқди. Улар орасида ул-уф ўзбек шоири **Алишер** Навоий (1441—1501) алоҳида аҳамиятга молик. Нафақат унинг асарларидаги юксак бадиият, балки фалсафий-ахлоқий қарашлар ҳам ҳанузгача ўз оҳорини йўқотган эмас.

Маълумки, Навоий шеърлари ва дostonларида илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонлар қиёфаларида тажассум топган адолат, садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм-шафқат, мардлик, камтарлик сингари фазилатлар ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига мансуб йирик шахс — мутасаввиф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ва амалияси тараққиётига улкан ҳисса қушган мутафаккирдир. У «Қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деган шеърда ўзи мансуб бўлган тариқатнинг тўрт тамойилини шундай тушунтиради:

*Десаңг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,
Сафардҷ агар бўлса меҳнат санга.
Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми агар бўлса рағбат санга.*

Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб. У.Увато] таржимаси. Т., Меҳнат, 1992, 247-6.

*Дамингдин йироқ тутмағил хушни,
Ки юзланмағай ҳар дам офат санга.
Бу тўрт иш била рубъи маскуи аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғуси нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.'*

Шу ўринда нақшбандия тариқатининг асосий қоидаларига тўхталиб ўтмоқ жоиз. Юқоридаги қитъада Алишер Навоий нақшбандия тариқатининг умумфалсафий аҳамиятга эга бўлган дастлабки тамойилларини ўзига хос шарҳлаган, уларни мазкур тариқат бошловчиси Юсуф Ҳамадоний соҳилларнинг асосий қоидалари тарзида муомалага киритган:

1. Хуш дар дам (ҳар нафасда эс-хуш жойида бўлиши, хушёрлик билан яшаш, ғофилликдан чекиниш).

2. Назар дар қадам (ўзгалар қадамини муҳокама қилишдан кўра ўз қадамининг пок, ҳаром-харишдан йироқ бўлишини қузатиб бориш, қадам-бақадам маънавий юксакликка эришиш).

3. Сафар дар Ватан (Ватанни кезмоқ, кезиб риёзат чекмоқ, уни севмоқ, Ватанда яшаш ҳам бир сафар эканини англамоқ).

4. Хилват дар анжуман (одамлар йиғилган жойларда, халқ орасида ички танҳоликка эришмоқ, гуноҳкорлар анжуманидан фориг ва Тангри билан бирга бўлмоқ, ўзлигини топмоқ).

Бундан ташқари нақшбандияда Абдулҳолиқ Ғиждувоний киритган — ёд кард (ёд этмоқ), бозгашт (ортга қайтмоқ), нигоҳдошт (нигоҳ олмоқ), ёддошт (ёдда сақламоқ) ва Баҳоуддин Нақшбанд қўшган — вуқуфи замоний (замондан воқиғлик), вуқуфи абадий (абаддан воқиғлик), вужуди қалбий (қалбдан воқиғлик) тамойиллари мавжуд. Уларнинг дастлабки тўрттаси кўпроқ соф зикрга тааллуқли бўлса, кейинги учтаси, Ҳамадоний қоидалари каби, кўпроқ фалсафий хусусиятга эга. Умуман олиб қаралганда, мазкур ўн бир тамойилнинг ҳаммасида ҳам у ёки бу даражада ахлоқий талаблар устувордир.

Хуллас, нақшбандия тариқатининг икки томони бор. Биринчиси ахлоқий жиҳати: у заминдан, халқдан, меҳнатдан узилиб қолмасликка, маърифатлиликка эришиш-

¹ *Навоий* А. Муқаммал асарлар тўплами. Т. 3. Т., 1988, 544-545-6.

га, жаҳолатга, зулмга қарши курашишга, бирор-бир касбнинг бошини тутишга, ўзгаларга ахлоқий намуна бўлиб яшашга қақиради. Иккинчиси илохий жихати: у ахлоқий қисмига ҳамоҳанг — покликка, Ватанни билишга, ватанпарварликка даъват этади.

Бу тариқатнинг яна «Хилватда — пухрат, шухратда офат» деган ақидаси ҳам диққатга сазовор. Хилватда фақат ўзини ўйлаб, эртадан кечгача ибодат қилишда ҳам ғараз бор: бу, биринчидан, кишининг жаннатдан энг аввало ўзи ўрин олиши учун тиришиб-тирмашиши бўлса, иккинчидан, Худога худбинлик орқали яхши кўриниш ва, учинчидан, одамлар кўзига ўзини зўр қилиб кўрсатиш, яъни шухрат орттириш.

Шунингдек, бу тариқат зиёлиларга жуда катта масъулият юклайди. Унинг «Агар мамлакат хароб бўлса, шохдан хафа бўлма, ҳақиқат аҳли наздида бу дарвешларнинг — зиёлиларнинг, илм аҳлининг гуноҳидир», «Ҳеч кимдан хафа бўлма ва ҳеч кимни хафа қилма», «Ўлик шердан тирик мушук афзал» сингари ҳикматлари ҳам ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди.¹

Маълумки, дилинг Худо билан, қўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиор нақшбандия тариқатининг асосий тамойилидир. Навоий бутун умр, аввало, шахсан ўзи ана шу тамойилга амал қилди, қолаверса, деярли ҳамма асаридан инсонни заминдан оёғи узилмаган қаҳрамон тарзида талқин этди. Шунинг учун ҳам аллома Бертельс Навоийни, нафақат буюк шоир ҳамда мутафаккир, балки буюк ва покиза зот, номи бош ҳарфлар билан ёзилишга лойиқ Инсон эди, деб таърифлайди.

Навоий ўз асарларида инсон қадр-қимматини биринчи ўринга қўяди, номус, орият ва инсоний ғурур тушунчаларининг ўзига хос талқинини беради. «Таваккул сифати ва бетаваккуллар мазаммати» шеърида мутафаккир шоир, Яратганга таваккул қилиш ўрнига ўзини тама юзасидан шохлар олдида қулдек тутган ялтоқи киши, агар афсонавий Қорун бойлигини мўлжалласа-да, унинг насибаси бор-йўғи бир товоқ ош бўлади, дейди. Зеро, ундай одам нафси хуружида, катта даъво-мақсадларни дарҳол унутиб, олдига ташлаб қўйилган суяк билан овора бўлиб қолаверади; ки-

¹ *Ҳаранг:* Дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам. Академик И.Сулпон билан А.Шер суҳбати. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 1-сон.

чик бир товоқдаги ош учун қуллик қиладиган бундай инсон юзига улкан қозоннинг қорақуяси муносибдир:

*Таваккулни улким қўюб хонгириға,
Тушар шоҳ оллинда. қуллуқ ҳавоси.
Насиби онинг бир аёқ ош эрур, бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керакгеур қазоннинг қароси.¹*

Навоий асарлари орасида тасаввуф ахлоқига доир яна •бир машҳур қитъа борки, унинг ички — ботиний мазмуни алоҳида диққатга сазовор:

*Камол эги касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.²*

Бу шеърда, юзаки қараганда, гап дунёдан бирор касбнинг бршини тутмай ўтиб кетиш яхши эмаслиги ҳақида кетаётгандек кўринади. Аслида эса у, юқорида айтиб ўтганимиз — тасаввуф ахлоқшунослигининг «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Аллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзгуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган киши тириклик оламидан боши қуйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотамом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон бу дунёда Худо унга атаб неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Буюк мутафаккирнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари, айниқса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. Уч қисмдан иборат бу асарда нафақат

¹ Ўша манба, 544-545-б.
Ўша манба, 545-б.

тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлоқининг, балки бутун му-
сулмон Шарқи ахлоқ илмининг назарий муаммолари кўта-
рилади. Шунингдек, у панднома сифатида ҳам диққатга
сазovor. Унда раият аҳли барча табақаларининг одоби, хул-
қи ва ахлоқий тамойиллари ҳақида фикр юритар экан,
Навоий Сукрот изидан бориб, қонунни адолат билан ай-
нанлаштиради: «Зиндон аҳли — дўзах аҳли», — дейди му-
тафаккир.¹ Айни пайтда, ҳалол меҳнат билан кун кечи-
рувчи дехқонга улкан саховат эгаси, қурт-қумурсқадан
тортиб, гадою мусофирга емак бергувчи, новвою аллоф-
ни иш билан таъминловчи, дарвешлар качқулию мамла-
кат хазинасини тўлдирувчи, барчага ризқ улашувчи оли-
жаноб жаннатий инсон, ахлоқий намуна сифатида қарай-
ди: «Дехқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин
очар», — дейди шоир ва унинг қўш ҳайдаётган пайтини
Одам Атонинг ҳолатига ўхшатади.²

Дехқонга берилган бунчалик юксак баҳога, дехқончи-
ликнинг бошқа касблардан юқори қўйилишига сабаб шуки,
бошқа соҳадаги одамлардан, дейлик, хунармандлардан —
ажойиб ашёлар, меъмор-қурувчилардан буюк бинолар неча
ўн, юз, ҳатто минг йилларга ёдгор бўлиб қолади ва бу ёд-
горликлар билан бирга уларнинг номлари узоқ вақт яшай-
ди. Дехқоннинг меҳнати эса шу жиҳатдан маълум маънода
фийсабулло чекилган заҳмат: унинг меҳнат маҳсули ер ус-
тида қолмайди, ердан пайдо бўлиб ерга сингиб кетади. Аммо
унинг маҳсули билан инсон тирик ва дастурхон очик.

«Махбуб ул-қулуб» да комил инсон масаласи ҳам ўзига
хос тарзда ўртага ташланади. Навоий нақшбандия сулуки-
нинг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси би-
лан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб
яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар
бир инсон фақат ўз замонасидашна мавжуд ва шу мавжуд-
лик доирасидагина бирор иш қилишга қодир; оҳ, ўтмиш
зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажакда ҳамма нарса
ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб
бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдала-
ниб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилоғи

¹Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. Т. 14. Т., 1998, 36-37-б.

²Ўша манба, 37-б.

лозим. Шу боис «Махбуб ул-қулуб»ни яқунлар экан, унинг сўнги саҳифаларида буюк мутафаккир шундай дейди:

«Ўтган рўзгор адамдир. Келмагондин сўз айтқон аҳли надамдир ва хол мугтанамдир. Бир турк бу маънида дебдур-ким: «Дам бу дамдир».

Байт:

*Мозию мустакбал аҳволин тақаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам».¹*

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Навоий асарларидаги ахлоққа доир фикрлар хох амалий ахлоққа, хох ахлоқ назариясига тааллуқли бўлсин, улар улкан бир давр ахлоқий қарашларининг квинтэссенцияси сифатида доимо тадқиқ ва татбиққа лойиққир.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Навоийнинг назари тушган аллома, унинг замондоши **Хусайн Воиз Кошифий**нинг (1440—1505) сиймоси алоҳида диққатга сазовор. Хондамирнинг таърифига кўра, у «маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва бахраманд бўлган киши». Кошифийнинг ахлоқшуносликка доир энг машҳур асари «Ахлоқи Муҳсиний»дир. Хусайн Бойқаронинг ўғли, Марв хокими шахзода Муҳсин Мирзога бағишланган бу китобда Кошифий ахлоқшуносликнинг жуда кўп тушунчаларига шарҳ беради, уларни жонли, ҳаётий мисоллар, шунингдек, қадимги хикоятлар асосида талқин этади. У яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритар экан, яхшиликни асосан эзгулик маъносида тушунади. Эзгуликнинг ибтидо-сини Кошифий хушхулклиликда кўради. Инсоний фазилатларни у тарбия, билим, тажриба орқали таркиб топади деб ҳисоблайди. Халоллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик сингари ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар эзгуликнинг пойдевори сифатида олиб қаралади.

Кошифий адолат тушунчасига, айниқса, батафсил тўхта-лади ва уни ўзига хос шарҳлайди. Мутафаккир адолатни инсоннинг энг яхши фазилати, адолатсизликни эса ёмон одамлардаги энг ёмон иллат тарзида тақдим қилади. Шунингдек,

¹ Ўша манба, 126-6.

Кошифий адолатнинг ижтимоийлик хусусиятини ҳам назардан қочирмайди: адолат натижасида мулк боқий, мамлакат бой-бадавлат, кентлару шаҳарлар обод бўлади. Зулм эса мамлакатни таназзулга олиб келади. Кошифийнинг фикрига кўра, жамият табақалари бир-бири билан мустаҳкам ижтимоий боғлиқликка эга: агар жамиятда адолат ҳукм сурмаса, заифлар йўқолади, заифларсиз эса зўравонларнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Яъни адолатсиз тузумда жамият инқирозга учрайди. Адолат — инсоний жамиятни бахт-саодатга олиб боровчи йўл.

Буюк ахлоқшуноснинг бурч ҳақидаги қарашлари ҳам эътиборга молик. У бурчни Тангри олдидаги ўз қарзини бажариш, илоҳий масъулият деб тушунади. Лекин бу масъулият, айни пайтда, муҳтожларга хайр-эҳсонни, Яратган ва банд олдидаги покизаликни ҳам ўз ичига олади. Бурчни англаб етиш эса, фақат билим (билиш) орқали рўй беради. Шунингдек, Кошифий анъанавий шарқона фазилатларга бафуржа тўхталди. Сабр, ҳаё, афв, сахийлик, ростгўйлик, фаросат, тавозе сингари фазилатларнинг моҳиятини очиб беради, уларни насрий ва шеърий мисоллар билан исботлайди. Айни пайтда, уларнинг зидди бўлмиш иллатлар ҳам мутафаккирнинг диққат марказидан четда қолмайди.

Бундан ташқари, Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқий маданият муаммоларини ҳам тадқиқ этади. Унинг «Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида муомала одоби, кийиниш одоби ҳамда меҳмондўстлик ва тановул этикети борасида ўзига хос фикрлар ўртага ташланган. Чунончи, у, суҳбат одоби борасида гап кетганда, шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча суҳбат одоби мавжуд эканини айтиб, ҳар икки тоифа суҳбатдошлар учун алоҳида-алоҳида саккизтадан қоида тавсия этади. Бу ўринда мутафаккир сўзга лингвистик эмас, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ёндашиб, унга инсоннинг ахлоқийлик даражаси намён бўладиган восита сифатида қарайди: ахлоқшуносликда сўзни инсондан, инсонни сўздан ажратиб таҳлил этиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. «Агар сўз сеникими ёки сен сўзникими, деб сўзласалар, айтгил: мен сўзники ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир,

дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди», — деб ёзади мутафаккир.¹

Китобда аллома ахлоқшунос касбий одоб муаммолари-га ҳам тўхталиб ўтади. Бешинчи бобнинг ўн тўртинчи, ўн бешинчи ва ўн олтинчи фасллари турли касб эгалари одоби-га бағишланган. Масалан, ўн тўртинчи фасл «Касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида» деб номланади ва умуман касб эгаси, айни пайтда, савдо-тижорат аҳли одоби қонун-қоидаларини ўзи ичига олади. Кошифий ёзади:

«Билгилким, ҳамма касбларга бирдай тааллуқли қис-қача қоида-адаблар мавжуд, шунингдек, ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор».

Агар барча касблар учун зарурий одоблар ҳулосаси неч-та, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурати учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфла-син. Учинчидан, касбни обрўи олиш, яхши ном чиқариш-нинг сабаби, деб билсин. Тўртинчидан, моли ҳаром одам-лар (амалдорлар, порахўрлар, карокчилар, ўғрилар, кимор-бозлар, каззоб дўкандорлар) билан муомала қилмасин...».²

Кошифий сотувчи одоби, харидор одоби, ходимлар (хиз-маткорлар) одоби, маддоҳлар одоби сингари масалаларда ҳам худди шундай асосли фикрлар билдиради. Гарчанд, «Фу-тувватномаи Султоний» жавонмардлик (жўмардлик) тари-қати дарвешларига атаб ёзилган бўлса-да, унда илгари су-рилган ахлоқий тамойиллар ва гоёлар умумминтақавий, умум-инсоний қамровга эга. Зеро, буюк форсигўй ўзбек шоири Паҳлавон Маҳмуд асос солган бу тариқат дарвешлик хирқа-сини кийган, лекин зарур бўлса, барча қуроллар турини ишга солиб, Ватан ҳимоясига отланишни биринчи галдаги вази-фаси деб билган эрқпарвар жангчилар сулукидир. Шу боис мазкур китобда динийлик дунёвийликдан ажратилмайди, улар бир-бирини тўлдириши билан инсон ҳаётини ахлоқий-лаштирадиган, гўзаллаштирадиган ҳодисалар сифатида тал-қин этилади. Жавонмардликнинг ҳарбийлаштирилган насро-нийлар рицарлик орденларидан фарқи ҳам шунда.

¹ Кошифий Ҳусайн Воиз. Футувватномаи Султоний. Н.Комилов таржимаси. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 58-6.

² Ўша манба, 69-70-6.

Кошифий илгари сурган ахлоқий ғоялар ҳозирги кунда кўп жихатдан ўз таъсир кучини йўқотган эмас. Айниқса, унинг тижоратчи, сотувчи ва харидор одобига доир қоидаларини замонавий бозорларимиз, тижорат марказларимиз ва дўконларимиз деворларига ёзиб қўйиш айтиш мумкин бўлур эди.

Темурийлар даври ахлоқшунослигининг яна бир вакили **Жалолиддин Давонийдир** (1427—1502). Унинг ахлоқшунослик муаммоларига бағишланган йирик асари «Ахлоқи Жалолий» рисоласида, фалсафашунос Хайдар Алиқулов тадқиқотларига кўра, XV асрнинг илғор ахлоқи, мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотларининг ютуқ ва камчиликлари акс этган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми асосий ахлоқий тушунчалар бўлмиш адолат, шижоат, донишмандлик, ифбат сингари фазилатлар таҳлили ва талқинига, иккинчи қисми оилавий ҳаёт, болалар тарбияси, муомала одоби масалаларига бағишланган. Китобнинг учинчи қисмида эса шаҳар маданияти ва подшоларнинг сиёсат юргизиши, фуқароларнинг шаҳар (давлат) бошлиқлари билан ўзаро муносабатлари қаламга олинади. Қисқа қилиб айтилган бўлсак, «Ахлоқи Жалолий»да ахлоқшунослик кишиларнинг амалий фаолияти, қарашлари билан боғлиқ фан сифатида, ахлоқий муаммолар эса фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалаларга дахлдор ҳодисалар тарзида олиб қаралади.¹

4. Машҳур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи минтақаси тафаккурида ахлоқнинг моҳиятини тушунтирувчи ва ахлоқийликни тарғиб этувчи машҳур пандномалар — халқ ичида кенг тарқалган бадиий-дидактик асарлар ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Улар учун умумий бўлган хусусият, бу - ахлоқий меъёрларни, тамойилларни, ахлоқий маданият омилларини кўпчиликка тушунарли, ранг-баранг шаклларда, қизиқарли ҳикоятлар орқали китобхонга етказиш. Шу жихатдан пандномалар асрлар мобайнида ахлоқий тарбиянинг ўзига хос шарқона воситаси сифатида хизмат қилиб келди ва ҳозир ҳам хизмат қилмоқда.

¹ *Қаранг:* Буюк сиймолар, алломалар. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, 84-87-б.

Уларнинг энг машхурларидан бири тахминан III—IV асрларда яратилган қадимги ҳинд адабий-дидактик ёдгорлиги «Панчатантра»дир. У бизда «Калила ва Димна» номи билан машхур, ўзбек тилига бир неча бор таржима қилинган. Асарни ўқиганда кўз олдимизда икки дунё намоён бўлади: бири — инсоф, адолат, диёнат, ҳалолликка суянган, ахлоқий фазилатларнинг тажассуми бўлмиш инсонлар дунёси, эзгулик олами, иккинчиси — ёлғонни, қаллобликни, мунофиқликни, худбинликни касб қилиб олган, иллатлар тажассуми бўлган одамлар дунёси, ёвузлик дунёси. Ана шу эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш асарнинг ўқ томирини ташкил этади. Унда ахлоқийлик асл бахт, ахлоқсизлик инсон учун ҳалокат гирдоби экани ажойиб ҳикоятларда, масалларда ўз аксини топади. «Калила ва Димна»нинг шакли, композицион қурилиши, услубий жиҳатлари кейинчалик жуда кўп пандномалар учун бадиий қолип ролини ўтади.

Мусулмон Шарқи минтақаси ахлоқий тафаккурида XI аср алоҳида диққатга сазовор. Унда икки буюк панднома яратилди. Бири туркий тилда — Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Яхшилик келтирувчи билимлар»), иккинчиси форсийда — Кайковуснинг «Қобуснома» асари.

«Қутадғу билиг» 13000 мисрани ўз ичига олган ахлоққа, сиёсатшуносликка доир монументал асар. Уни туркий халқларнинг ахлоқий қомуси деб аташ мумкин. Китобда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, олижаноблик ва тубанлик, ҳалоллик ва ҳаромлик сингари тушунчалар батафсил қаламга олинади. Уларнинг моҳияти образли, бадиий юксак мисраларда, шеърий ҳикматларда, мақолларда очиб берилади.

Юсуф Хос Ҳожиб таърифидаги эзгу одам шундайки, унинг барча қилмиши ва йўриқлари халққа фойда ва манфаат беради. Барчага бирдек яхшилик қилади, лекин эвазига улардан мукофот миннатини қилмайди. Эзгу одам ўз манфаатини кўзламайди, бошқалар манфаатини ўйлайди, бошқаларга келтирган фойдасидан ўзига манфаат тиламайди. Тўғрилик эса одам учун жуда керакли сифат, у одамийлик демакдир. Инсоннинг кадр-қимматини ҳам мутафаккир инсонийликда, одамгарчиликда деб билади: одам кадрли эмас, одамгарчилик кадрли, одам ноёб эмас, одамгарчилик ноёб, деган фикрни илгари суради.

«Қутадғу билиг»да фақат ахлоқий тамойиллар ёки тунчалар эмас, балки муомала одоби ва этикет муаммолари ҳам ўртага ташланади, тил билан дил бирлиги ахлоқийликнинг асоси сифатида талқин этилади. Ахлоқийликнинг яна бир асосини буюк бобокалонимиз билимда кўради; ақд-заковатни у инсон қадр-қимматини юксалтирувчи неъмат деб билади.

Кайковуснинг «Қобуснома» асарида ҳам ана шу жиҳатларга эътибор қилинади. Аини пайтда, «Қобуснома» инсон ҳаёти ва фаолиятининг деярли барча томонларини қамраб олувчи ўғит-кўрсатмалардан иборатдир. Унда меҳмонга бориш, меҳмон кутиш, савдогарчилик одобларидан тортиб, чавгон ўйини — спортчи одобигача қаламга олинади. Кайковус ахлоқийликка эришув икки хил — табиий-туғма ва тарбия орқали рўй беришини айтади. Шу билан бирга ахлоқий тарбия ҳар икки ҳолатда ҳам шарт эканини таъкидлайди.

Шарқона пандномаларнинг энг машхури, шубҳасиз, Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг (1184—1292) «**Гулистон**» асаридир. Жаҳонда бу асар таржима қилинмаган бирор-бир маданий тил бўлмаса керак. Ўзбек тилига у биринчи марта буюк ўзбек мумтоз шоири Сайфи Саройи томонидан XIV асрда таржима қилинган.

«Гулистон»нинг бу қадар машхур бўлиб кетишига асосий сабаблар шундаки, аввало, у муаллифнинг ҳаётий тажрибалари ва кўрган-кечирганларини, ўз қулоғи билан эшитган воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олади; иккинчидан, панднома буюк Саъдийга хос тенгсиз бадийлик билан суғорилган; учинчидан, унинг услубидаги юксак ахлоқ эгасининг донишмандлиги ва самимияти кишини ўзига тортиб туради. Насрий хикоятлар билан меъёрий хикматлар — ахлоқий хулосаларнинг узвий боғланиб кетганлиги эса асарни яна ҳам ўқишли қилади.

Саъдий, биринчи навбатда, одамлар қиёфасидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабатларини очиб беради. Оддий муомала одобидан тортиб, юксак ахлоқий тамойилларгача ана шу муносабатларни акс эттиришга хизмат қилади. Мутафаккир шоир инсон ахлоқийлигини, эзгуликни ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишда, одамларга қайишишда кўради; илмий тил билан айтганда, Саъ-

дий, иисоп инсои учуи восита эмас — мақсад, деган ғояни илгми сураДИ. Ёвузликлар ИЧИДа у, айникса, ёлғонни қаттиқ коралайди: «Ёлғон гапирмоқ ҳам, — дейди шоир, — ханжар зарби кабидир: жароҳат тузалса-да, изи қолади».¹

Бундан ташқари, Саъдий кашф этган ҳикматлар ҳам ўзининг образлилиги, фалсафий қудрати ва назоқати билан кишини ҳайратга солади. Қуйидаги ҳикматга эътибор беринг: «Гавҳар лойга тушса ҳам аввалгидек кимматбаҳо, чанг осмонга кўтарилганда ҳам қадрсиздир»². Ёки мана бу кичкинагина ҳикоятни олиб кўрайлик: «Оламда биринчи марта бармоғига узук таққан одам Жамшиддир. Ундан сўрадилар: «Нега ҳамма зебу зийнатни чап қўлингга бердинг, ваҳоланки, фазилат ўнг тарафдадир». Жамшид жавоб берди: «Ўнг қўлнинг — ўнг қўл эканининг ўзи буюк зийнатдир»³.

Саъдийнинг «Гулистон»ига тақлидан жуда кўп асарлар яратилди. Улардан бири Жомийнинг «Баҳористон», шунингдек, Пошшоҳожанинг туркийда битилган «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» асарларидир. Ҳар учала асар ҳам ҳикоятлар ва шеърий парчаларда баён этилган ҳикматларни ўз ичига олади. «Баҳористон»да саккиз боб — равзанинг еттинчиси шоирлар зикрига бағишланган, саккизинчи равза эса масаллардан ташкил топган. Ҳар иккала муаллиф асарларида подшолар ва буюк саркардалар ҳаётидан кўплаб ҳикоятлар келтирилади.

Темурийлар даврида яратилган энг ажойиб ва ўзига хос пандномалардан бири, бу - Хондамирнинг (1481—1535) «**Макорим ул-ахлоқ**» («Яхши хулқлар») асари. Унинг ўзига хослиги шундаки, ундаги қаламга олинган барча фазилатлар бир буюк инсон — Алишер Навоий қиёфаси мисолида очиб берилди, талқин этилади. Шу боис уни буюк шоир ва мутафаккир ҳақидаги хотира ёки биографик маълумотлар деб эмас, айнан бир шахс бош қахрамон қилиб олинган панднома деб аташ мақсадга мувофиқ. Унда бўлган воқеалар, ҳикоятлар, латифа ва мутойибаларга ўралган Навоийнинг ахлоқий ҳаёти кўз олдимизда гавдаланади, гавдаланганда ҳам фақат ўз замонаси учун эмас, балки барча замонларга намуна бўла оладиган ахлоқий идеал тарзида юз кўрсатади.

¹ Саъдий. Гулистон. Ғ.Ғулум, Ш.Шомухамедов, Р.Комилов таржумаси. Т., Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 176-б.

² Уша манба, 170-б.

³ Ушаманба, 178-179-б.

Урта асрлардан кейин ҳам пандномалар яратиш анъаналари давом этди. Лекин улар орасида машхур бўлганлари кўп эмас. Ана шундай истиснолардан бири — ўзбек мумтоз шоири Гулханийнинг (XVIII аср иккинчи ярми - XIX аср бошлари) «Зарбулмасал» асари. У, аввало, ўзининг шаклий янгилиги билан ажралиб туради. Асар қолип-лаш усулида ёзилган — катта масал-хикоя ичида масал-хикоятлар, улар ичида эса юзлаб ўзбек халқ мақоллари жой олган. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унинг асосий қахрамонлари — ўз қиёфаларида ахлоқсизлик иллатларини мужассам этган салбий образлар. Гулханий бу иллатларни уларга юксак ахлоқий мезонлар нуқтаи назаридан қараб, ўқувчига тақдим этади. Ана шу усул билан инсонларни инсоф, адолат ва диёнатга, ҳалоллик ва софдилликка чорлайди.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотлари Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослигининг тадрижий ривожига сифатида кейинги даврлар Оврўпа ахлоқ илми тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Шарқ алломалари илгари сурган ғоялар, ўртага ташлаган муаммолар Оврўпа ахлоқшунослигида янги қарашлар ва, ҳатто, оқимларнинг вужудга келишига туртки бўлди. Оврўпа тарихида «Буюк таржималар даври» деб аталадиган XI—XIII асрларда нафақат Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд ва бошқа Шарқ алломалари китоблари, балки улар Оврўпага қайтадан кашф этиб берган Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон мутафаккирларининг асарлари ҳам араб ва сурёний тилларидан лотинчага таржима қилинди, Ғарбнинг дастлабки университетларида ўқитиди. Зотан, Ҳегелнинг Ғаззолийни назиктаъб файласуф деб таърифлагани, Жалолиддин Румийга қойил қолгани, Э.Ренаннинг эса Ҳюмни Ғаззолийнинг тақлидчиси деб атагани бежиз эмасди. Шунингдек, Ибн Рушднинг моҳият билан мавжудлик муносабатларида яқка жавҳарлардаги (субстанциялардаги) мавжудлик моҳиятдан олдин келиши ва улар онтологик жиҳатдан яхлитликни ташкил этиши ҳақидаги ғояси кейинчалик Ғарбда катта амалий аҳамият касб этган — Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетган экзистенциячилик фалсафий-ахлоқий оқимининг пайдо бўлишига олиб келди ва ҳоказо.

Умуман, Ўрта асрлар Шарқ фалсафаси ахлоқшунослиги, нафосатшунослиш кейинги даврлар Оврўпа тафаккури таракқиётига шу қадар катта таъсир кўрсатдики, уни нафақат илм соҳасида, балки дин соҳасида — насронийликнинг инсонга янгича муносабатида ҳам кўриш мумкин. Бу ҳолатни буюк олмон лирик шоири, ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган «Олмониядаги дин ва фалсафа тарихига доир» деб аталган йирик фалсафий рисола муаллифи Хайнрих Хайне бир шеърда лўнда қилиб, шундай ифодалайди:

*Шу чўққида, жоним, қурайлик
Биз учинчи — янгича черков;
Сўнг янгича «Аҳд ул-жадид»дан
Оят куйлаб яшайлик икков.*

*Энди руҳнинг икки хил феъли
Ҳақидаги миш-мишлар битди.
Бу кунларда гуноҳдан чўчиб,
Танни қийнаш одати йитди.*

*Илғадингми, тангри саси бор
Бу кўпирган тубсиз қағр аро?
Кўряпсанми осмонда унинг
Минглаб шами сочмоқда зиё?*

*Бор мавжудот ичра тангри бор,
Тангри билан борлиқ гўзал, хур.
Тангри — зулмағи, тангри — нур, ҳаёт,
Тангри — бизнинг бўсалар эрур.¹*

Бу шеърни ўқиган одам албатта, уни Шарқ мумтоз фалсафасидан хабардор одам ёзганини сезади, ҳатто мутасаввиф-файласуфларимизнинг, хусусан, Азизиддин Насафийнинг фикрлари буюк Оврўпа шоири сатрларидан ўзгаришсиз жой олганини ва бу фикрлар Оврўпа миллатлари табиатига нақадар сингишиб кетганини англайди.

¹ *HeШсН Неме. СеёюЪСе. ВеИп ипа \Уеипаг, АнгЪаи-Уеяаё, 1988. 8.229.*

5. Урта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги

Аввалги бобда айтиб ўтилганидек, хурфикрлилик бора-сида Ўрта асрлар Оврўпасида Қадимги Юнон ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқиға солиштириб бўлмайдиган даражада қашшоқлик мавжуд эди. Гап шундаки, Ўрта асрлар Оврўпасида насронийлик дини фалсафа, адабиёт ва санъат каби маънавий соҳаларға ёндаш туриш билан кифояланмади, балки улар орасида биринчи бўлишға, мутлақ хукмронликка интилди. Ахлоқшунослик олдида насронийлик таълимоти ни рационал тарзда умумлаштириш вазифаси турарди — черков талабининг мохияти ана шу эди. Мазкур вазифа эса Библиёдаги қуйидаги ахлоқий концепциядан келиб чиқади.

Худо оламнинг яратувчиси ва унга жон бахш этувчи мохиятдир. У — мутлақ ижодий-яратувчи ибтидо, айна пайтда, оламнинг олий мақсади, яширин маъноси. Худо ниманики яратадиган бўлса, уни ўзи учун яратади ва фақат биргина У ўз фаолиятининг сабаби, меъёри ва мақсадини ўзида мужассам этади. Бошқа барча мавжудот бундай мухторликдан бенасиб: улар Худо сабабли ва Худо учун мавжуд. Инсон ҳам бундан мустасно эмас. Лекин инсон, шунинг баробарида, муайян имтиёзға ҳам эга зот. Зеро, у Худоға ўхшаш, аммо Худо билан айнан эмас: хиссиётли, ўлимға маҳкум ердаги мавжудот. У эркин қилиб яратилган ва олий мақсади бўлмиш — Худоға ибодат унинг учун мажбурият шаклида юзаға чиқади. Чунки инсоннинг ердаги, ўз бахтини излашға қаратилган бутун ҳаёти — инкор этилиши лозим бўлган гуноҳкорликдан иборат. Илк аждод — Одам Атонинг қилмиши бунға ёркин мисолдир. Хуллас, насронийлик таълимоти мантиқиға кўра, инсон Худоға ибодат қилиш учун яратилган, бироқ у ўзи Худо бўлгиси келиб қолади: барча инсоний бахтсизликларнинг сабаби мана шу кибру ҳаво, ахлоқий мустақилликка даъводан келиб чиқади, умуман, ҳамма ёвузликларнинг илди зи шунда.

Шундай қилиб, насронийлик ахлоқи мавжуддикнинг мохият билан мос келмаслиғиға асосланади. Инсон ўзининг мохиятан белгиланган ўзлигини амалға ошира олмайди. Чунки у гуноҳкор зот; у фақат Худо ёрдамидагина гуноҳдан қутулиши мумкин. Исо — инсоннинг Худо билан бирла-

шунига на, айна пайтда, бундай бирлашувнинг фақат Худо чуфайлигига рўй беришигадалолатдир. Шу боис Худога иктидо Исога иктидо қилишда ўзини намоён этади. Одам Атодан гу-похкорлик бошланган бўлса, Исодан янгиланиш, рухан қай-та туғилиш бошланади, чунки айнан у гуноҳдан қутулиш йўлини кўрсатди. Исо ўз мавжудлигининг олий ва ягона маъносини Худо-Отага етишишда деб биледи. У хаворийларни ота-онаю, ўғил-қизларини тарк этишга чакиради, чунки ким-да-ким гуноҳдан қутулиш йўлига кирса, унинг қалбида Худодан ўзга зотга жой бўлмаслиги керак, ён-берингдагиларни худди ўзингдек севмоқ Худога мухаббатнинг инъикосидир; Худони севмоқ уларни севиш орқали амалга ошади. Ҳаммани севиш керак, деган талаб шундан. Агар инсон танлаб севса, бировга эзгулик, бошқасига ёвузлик қилиши мумкин ва бу билан у бўйнига Худолик ҳуқуқини олган, яъни нима адолат-лию, нима адолатсиз эканини ўзи ҳал этган бўлади.

Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослигининг йирик вакили **Аврелий Августин** — **Илохий Оғустин** (лотинча Августинус Санктус, 354-43) «Тазарру» ҳамда «Эзгулик ва эркин ихтиёр ҳақида» деган асарларида ана шу муаммоларни ўртага ташлади ва ҳал қилишга уринди. Унинг фикрига кўра, Худо барча гўзалликлар манбаи ва энг олий гўзалликдир. Худонинг иродаси — муайян, мазмунидан қатъи назар, эзгулик, неъмат, ягона олий неъмат. Ҳамма нарса, Худодан бўлгани учун — эзгу, нимаики мавжуд экан, ҳаммаси эзгу; борлик — қадриятларнинг тартибли босқичларидан иборат. Борлик ичидаги энг муҳим фарқ Худо билан олам, Яратган билан яратилмиш орасидаги фарқдир, мана шу фарқ ахлоқнинг асоси ҳисобланади. Ҳар қандай хатти-ҳаракат фақат борлик тартибини акс эттириши ва Худога интилиш билан бошқа интилишларни фарқлаши, яъни олий интилишни тубан интилишлардан қатъий ажратиб олиши орқали баҳоланади. Бу — тартибни талаб қилади, ҳамма нарсада тартиб муҳим, агар биз ҳаётимизда унга суянсак, у бизни Худога етиштиради, унга суянмасак, Худога етиша олмаймиз. Шу сабабли инсон фаолиятида икки хил муносабатни фарқламоқ лозим — лаззат ва фойдага интилиш. Лаззат — фақат биргина Худодан; қолган ҳамма нарсалар фойдаланиш объекти ҳисобланади. Ердаги неъматлар фақат ердан ташқаридаги

неъматларни тарғиб қилиш учун воситадир. Худодан қувонч туйгин-у, лекин ундан фойдаланма, ердаги неъматлардан фойдалан-у, лекин улардан қувонч туйма. Августин ахлоқий таълимоти ана шу талабдан келиб чиқади.

Худо, Августин нуктаи назарида, инсонни — Одам Ато-ни эркин, гуноҳ қилмаслик имкониятига эга зот қилиб яратди. Айни пайтда У ихтиёр эркинлиги фаолиятининг аниқ йўналишини белгалаб берди. Лекин Одам Ато, нима қилиш кераклигини ўзим биламан, деган кибр билан Худонинг кўрсатмасини бузди; инсон ихтиёр эркинлигини ножоиз қўллагани учун гуноҳга ботди. Одам Ато қандай бўлса, ундан пайдо бўлган бошқа одамлар ҳам худди шундай. Биринчи одам қилган гуноҳга ҳамма одам жавобгар, ҳар бир одам ўз тишида Одам Ато еган олмадан қолган қамашишни ҳис этиб туради. Демак, ҳамма нарса, барча эзгулик Худодан; ёвузлик — эзгуликнинг йўқдиги, эзгуликдан юз буриш, нукс, хато. У инсон ихтиёрининг хусусияти, ихтиёрнинг тубанликка қаратилишидир; у — Худо кўрсатмаларидан чекиниш, гуноҳ.

Августин таълимотини маълум маънода муҳаббат ахлоқи ҳам дейиш мумкин. Файласуф-илоҳиётчи муҳаббатни ҳар бир нарсани ўз табиий, қонуний ўрнини эгаллаши учун интилишга мажбур қилувчи фазовий қудрат сифатида талқин этади. Муҳаббат — тугалликка, оромга интилиш. Инсон нафақат севади, айни пайтда у муҳаббатни ўз муносабатларининг объекти ҳам деб билади; инсон муҳаббатнинг ўзини севиш ё севмаслик қобилиятига эга. Ахлоқий вазифа мана шу муҳаббатни инсон табиатига ўхшаш объектга йўналтиришдир. Бу объект эса — Худо. Муҳаббатнинг сезги аъзоларига ҳеч қандай алоқаси йўқ, у руҳнинг сирли қаъридан, руҳ пайдо бўладиган макондан иборат.

Шу тарзда Августиннинг ахлоқий таълимоти жаҳон ахлоқшунослиги тарихида муҳаббат масаласини биринчи бўлиб ўртага ташлади ва бу таълимот кейинги давр мутафаккирлари қарашларига катта таъсир кўрсатди. Лекин, умуман олганда, Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги у қадар юксак даражага кўтарилмади. Фақат Ўрта асрлардан Янги даврга ўтиш босқичи сифатида намоён бўлган Уйғониш давридагина муайян ўзгаришлар рўй берди: Ўрта асрлар мусулмон Шарқида ўртага ташланган кўпгина ахлоқий муаммо-

лар таъсирида ахлоққа инсонпарварлик, инсонни улуғлаш, инсоннинг ақлий қудратига ишонч сингари янгича нуқтаи назардан ёндашилди.

Уйғониш даврининг диққатга сазовор ахлоқшуносларидан бири италиялик файласуф **Лоренцо Валладир** (1407—1457). Валла «Ҳақиқий ва ёлгон эзулик», «Ихтиёр эркинлиги ҳақида» каби асарларида барча жонзотларнинг табиатан ўзини асрашга ва изтиробдан қочишга интилиши ҳақидаги фикрларни ўз ахлоқий қарашларига асос қилиб олади. Валла инсоннинг жонли табиат билан алоқасини руҳ орқали чуқурлаштиради. Унинг фикрига кўра, ҳайвонлар ҳам одамларга ўхшаш хотира, ақл, ирода, танлов, қобилият, ачиниш сингари баъзи рухий ҳолатларга эга. Лекин нутққа, кулгига эғалиги, айниқса абадийликка тааллуқли экани билан инсон ҳайвондан юқори туради; Худога ўхшаб абадиятга дахлдорлиги билан ҳайвонлардан фарқланади, бошқа жиҳатлари билан эса худди юлдузлар биз ёққан оловга ўхшаганидек, уларга ўхшайди.

Валла лаззатни ҳамма ерда ҳамма интиладиган, руҳ ва вужуд завқланишини ўз ичига олган неъмат деб атайди. У ҳамма интилишларнинг мақсади, ягона неъмат; ҳеч ким қандайдир мақсадлар учун лаззатланмайди, зеро, лаззатнинг ўзи — мақсад. Августиндан фарқли ўлароқ, Валла, муҳаббат лаззатга ўхшаш, чунки улар иккисининг асосида ҳам ҳиссий идрок этиш ётади, дейди. Шунинг учун у, Худони фақат Худо бўлгани учунгина севиш керак, деган фикрга қарши боради. Файласуф Худоминсонларга илохийлик берадиган ибтидо сифатида, кўпроқ мақсад эмас, воқеа тарзида талқин ётади, яъни Худо неъматлар манбаи бўлганлиги учун муҳаббатга лойиқдир.

Ихтиёр эркинлиги масаласига ҳам Лоренцо Валла катта эътибор беради. Унинг фикрига кўра, ҳар бир инсон фаровонлик учун интилади, ёвузликдан эса, у ўз ёвузлигимини, ўзганикимини, — қочишга уринади. Баъзан инсон кимгадир зарар етказса, албатта, ёвузлиги туфайли эмас, балки ўз фаровонлигини кўзлаб шундай иш қилади. Демак, инсон ўз фаровонлигига интилар экан, у тўғри йўлни танлаши керак. Неъматга, фаровонликка эғаликнинг энг муҳим шартини — бахтсизлик, хавф-хатар, безовталиқдан йироқ ва ҳамма томонидан суюкли бўлиш. Ҳаммага суюкли бўлиш

эса барча лаззатларнинг манбаи ҳисобланади; нафрат куршовида яшаш — ўлим билан тенг. Шуларга қараб, инсоннинг яхши ёки ёмонлигига баҳо берилади.

Фазилат, Валланинг фикрига кўра, неъмат бўлмиш лаззатга зарурий-табиий интилишни йўлга солишда ёрдам беради. Бунда фазилат ўз ҳолича мақсад эмас, балки лаззатга — фазилатлар маликасига бўйсунди; демак, фазилат ўзига хос назорат, зеро, кетидан катта изтироблар келадиган бўлса, ёки олдинда катта лаззатга эришиш имкони юзага чиқса, маълум чидам ва тоқат билан кичик лаззатдан қочиш лозим. Умуман, Валла кичик ва катта лаззат масаласига ўз таълимотида кенг ўрин беради. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, файласуф фазилатни — неъматга ихтиёр ёки муҳаббат деб атайди ва уни матонат билан таққослайди. Мазкур ахлоқий мезон асосида, Валла, инсоннинг ўз манфаатини тўғри англашига катта ишонч билан қарагани ҳолда, унинг ўзгаларга муносабатларини ўрганишга интилади. Шу боис у одамлар ҳақида яхши фикрда бўлишга, уларнинг қилмиши ҳали ахлоқий жиҳатдан англамаган ҳолларда, бу қилмишларни яхшиликка йўйишга чақиради; инсонни бошқаларнинг фаровонлигидан нафақат қувонишга, балки бошқаларга қувонч бахш этишга ҳам қодир деб ҳисоблайди.

Валла зоҳидона фазилатларга дунёвий фазилатларни маълум маънода қарши қўяди: «Фазилат нафақат камбағалликка чидашда, — дейди у, — балки бойликдан оқилона фойдаланишдадир; нафақат тоқўтишда, балки оила қуришдадир; нафақат бўйсунушда, балки оқилона бошқаришда ҳамдир». У зоҳидона фазилатлар асосида муҳаббатни эмас, кўрқувни кўради, Худога ихлос эмас, тоқат билан, муҳаббат эмас, кўрқув билан ибодат қилишни маъқул ҳисоблайди.¹

Лоренцо Валланинг ахлоқий қарашларига хулоса ясайдиган бўлсак, у одамлараро бўладиган барча алоқалар ва муносабатларда манфаатни четга суриб қўймайди, ҳатто Худога муносабатни ҳам ана шу манфаат билан боғлайди. Инсонларнинг ўзаро муносабатларида бир-биридан фойдаланиш мақсади ётади; манфаат, шахсий фаровонлик барча инсоний қилмишларни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бун-

¹ Қаранг: *Валла Л.* 06 истинном и ложном блага. О свободе воли. М., Наука, 1989. С. 61.

дан, шахсият ва ижтимоийлик бир-бири билан ажралмайдиган даражада боғлиқ, деган фикр келиб чиқади. Валланинг бу ва бунга ўхшаш фикрлари кейинчалик Спиноза, Ҳоббс, Локк сингари маърифатпарварлар таълимотига туртки бўлди.

Уйғониш даври ахлоқшунослигида кейинги даврлар учун ҳам характерли бўлган икки йўналиш кўзга ташланади. Биринчиси — инсон табиати ибтидодан эзгу, иккинчиси — ибтидодан ёвуз, деган ғоя. Лекин иккала йўналиш ҳам, реал тажрибадаги инсон худбин мавжудот, деган фикрда тўхталади. Фарқ шундаки, биринчи йўналишдаги ахлоқшунослар худбинликни тарихий шароитдан, жамиятнинг оқилона ташкил этилмаганидан, тенгсизликдан келиб чиққан деб билсалар, иккинчи йўналишдагилар уни инсон табиатининг ихтиёри сифатида талқин этадилар. Ана шу йўналишлардан биринчисига мойилликни Лоренцо Валла қарашларида кўрган бўлсак, иккинчи йўналишнинг йирик вакили бошқа бир италиялик мутафаккир **Никколо Макиавеллидир** (1469—1527).

Макиавелли деганда, дарҳол хаёлимизга «макиавелличилик» тушунчаси келади. Бу ибора орқали кўпчилик мақсадга эришиш йўлида (асосан сиёсат борасида) ҳар қандай ахлоқсизликдан ҳазар қилмайдиган ҳаракат тарзига даъват этувчи йўналишни тушунади. «Мақсад воситасини оқлайди», деган тамойил бу йўналишнинг асосини ташкил этади; бундан ахлоқ ва сиёсат бир-бири билан чиқишмайди, деган хулоса келиб чиқади, Никколо Макиавелли илгари сурган ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик борасидаги ғоялар бу йўналишнинг асоси сифатида қабул қилинади ҳамда неча асрлардан буён италиялик файласуф-ахлоқшунос кўпчиликка танқид объекти бўлиб келади. Хўш, ҳақиқатдан ҳам шундайми?

Макиавеллининг ахлоқий қарашлари асосан унинг «Ҳукмдор» (1513) асарида ўз аксини топган. Унда мутафаккир сахийлик ва тежамкорлик, шафқат ва шафқатсизлик, муҳаббат ва нафрат сингари тушунчаларга батафсил тўхталади. Лекин уларга файласуф Ўрта асрлардагига нисбатан янгича мазмун ва маъно беради. У шафқат ва шафқатсизлик ҳақида фикр юритиб, ҳукмдор фуқароларни маҳкам тутиб туриш йўлида ўзини шафқатсизликда айбашларидан қўрқмаслиги керак, дейди. Унинг бир қадар шафқатсизлиги тартибсизликларни келтириб чиқарадиган давом-

ли шафкатсизликлардан афзаддир. Зеро, ўғрилиқ, қароқчилик, қотилликни туғдирадиган бундай тартибсизликлардан бутун аҳоли азият чекади. Бу фикрларни Макиавелли, айниқса, янги ҳукмдорларга нисбатан маъқул кўради. Унинг фикрига кўра, янги ҳукмдорни бошқа ҳукмдорларга нисбатан шафкатсизликда камроқайблайдилар. Чунки янги давлатга жуда кўп хавф-хатар таҳсид солади.

Макиавелли ҳукмдор ўз фуқароларининг кўпроқ меҳр-муҳаббатига эмас, кўрқувига эришиши кераклигини айтади: «...қайси бири яхши — халқнинг ҳукмдорни севганими ёки ундан кўрққаними? Айтишларича, бирварақайига ҳам кўрққани, ҳам севгани яхши; бироқ меҳр-муҳаббат кўрқув билан чиқиша олмайди, шу боис танлашга тўғри келганда, кўрқувни танлаган дуруст. Зотан, одамлар ҳақида, умуман, ҳеч қачон миннатдор бўлмайдиган, беқарор, мунофиқлик ва ёлғончиликка мойил, ўз фойдасини кўзлаб, хатардан қочадиган жонзотлар дейиш мумкин: токи сен яхшилик қилиб турар экансан, улар бутун борлиғи билан сеники, сен учун ҳамма нарсасидан, қони-жонидан ҳам, бола-чақасидан ҳам, бойлигидан ҳам кечишга тайёр, лекин ишинг тушганда, шу заҳоти юзини буриб кетадилар... Бундан ташқари, одамлар ўзида меҳр-муҳаббат уйғотган кимсалардан кўра, кўрқув уйғотган кимсани хафа қилишдан кўпроқ тийинадилар».¹

Ҳукмдорнинг ўз сўзи устидан чиқиш-чиқмаслиги масаласида эса Макиавелли «Ҳукмдор» рисоласининг XVIII бобида шундай дейди:

«...Тажрибадан шуни биламизки, бизнинг давримизда улуғ ишларни амалга оширишга фақат берган сўзининг устидан чиқмасликка уринган ва керак одамни лақиллатиб кетишни уддасидан чиққанларгина эришган; бундайлар охир-оқибатда ростгўйликка интилган ҳукмдорларга нисбатан жуда катта ютуқларни қўлга киритганлар.

Шуни билиш керакки, душманга қарши икки йўл билан курашиш мумкин: бири — қонун йўли, иккинчиси — қуч ишлатиш. Биринчиси — инсонга, иккинчиси — йиртқичга хос; аммо биринчиси етарли натижа бермаганлиги

¹ *Макиавелли Н.* Избранные сочинения. М., ИХЛ, 1982. С. 384-349.

учун кўпинча иккинчи йўлга мурожаат қилишта тўғри келади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ҳукмдор ҳам инсон, ҳам йиртқич табиатини ўзида мужассам этмоғи керак.

Йиртқичлар орасида ҳукмдор иккитасига ўхшаш учун ҳаракат қилмоғи зарур: буларнинг бири — арслон, иккинчиси — тулки... Гап шундаки, оқил ҳукмдор ўз берган ваъдасини бажаришга доим ҳам интилиши шарт эмас. Чунки одамлар ўлиб-тирилиб ваъдани бажариш учун уринишга арзимади, уларнинг ўзлари ваъдаларида турмайди. Ваъдани бузиш учун эса доимо баҳона топса бўлади. Қанчадан-қанча тинчлик шартномалари, қанчадан-қанча келишувлар ҳукмдорлар сўзларининг устидан чиқмаганлари учун амалга ошмай қолган. Бунда кимда-ким тулкилик қилган бўлса, ўша ютиб кетган. Лекин ёлғонни ҳам эплаш керак, қотириб қўйиш лозим: чув тушадиган одам эса доимо топилади».¹

Дарҳақиқат, юзаки қараганда, Макиавеллининг бу фикрлари ахлоқийлик нуқтаи назаридан ҳеч бир мезонга тўғри келмайдигандек кўринади. Аслида эса ундай эмас. Бунинг аниқлаш учун қуйидаги омилларни назарда тутмоқ лозим.

Биринчидан, мутафаккир ўз Ватани Италияни озод ва бирлашган ҳолда кўришни истайди. Бу эзгу йўлда Ватан душманларини алдаш, уларга берган сўзининг устидан чиқмаслик озодлик ва бирликка олиб келадиган воеита сифатида намоён бўлади, яъни эзгулик ҳамда улуғвор орзулар тантанаси йўлида, хизмат қилади.

Иккинчидан, жуда кўп ўринда Макиавелли «янги ҳукмдор» иборасини ишлатади. Янги ҳукмдор, тўғрироғи, янги пайдо бўлган давлат ҳукмдори қувлик ва қаттиққўллик сиёсатини олиб бормаса, давлатни ҳам, мамлакатни ҳам, мустақилликни ҳам сақдаб қолмайди, яъни ўтиш ёки тикланиш давридаги турли хил ички ҳамда ташқи ифвогарликлару қийинчиликларни фақат тулкининг тадбиркорлиги-ю арслоннинг ҳамласи билан енгиб чиқиб кета олиш мумкин.

Учинчидан, Макиавелли фикр юритаётганда, Оврўпада янги вужудга келган миллий давлатни назарда туттади. Унинг танқидчилари эса кўп ҳолларда, аллақачон

¹ Ўшаманба, 351-352-6.

Ўтиш ёки тикланиш даврийни бошидан кечирган, ун йиллар, ҳатто юз йиллар мобайнида ўзига хос муқим демократик йўналишни ишлаб чиққан ва аҳолиси шу йўналишга онгли равишда муносабатда бўла олиш даражасига қўтарилган мамлакатларнинг сиёсий арбоблари, файласуфларидир. Макиавелли таълимотини эса юқоридаги ҳар учала ҳолатда ҳам Италия тарихидан ажратиб олиб таҳлил этиш мумкин эмас.

Тўртинчидан, Макиавелли барча машҳур ҳукмдорлар туганган йўлни, ҳукмронлик сирларини шафқатсиз тарзда авра-астаригача очиб ташлайди. Бундай «сурбетлик» шундай йўлни босиб ўтган, лекин ўзини бунақа йўлга алоқаси йўқдек кўрсатишни истаган сиёсий арбобларнинг ғашини келтиради — уларга ўзи учун ҳозирда ёқимсиз бўлган ҳолатларни эслатади.

Бешинчидан, шуни доим ёдда тутиш керакки, барча ахлоқшунослар ичида фақат Макиавеллигина давлат раҳбарини алоҳида, бошқалардан тубдан фарқ қиладиган ахлоқий тип сифатида олади. Макиавелли танқидчиларининг ва бошқа кўпгина ахлоқшуносларнинг хатоси шундаки, улар ҳукмдор ахлоқини оддий ахлоқий тамойилларга нисбат берган ҳолда баҳолашга уринадилар. Макиавелли эса ҳукмдор ахлоқини мавжуд ижтимоий шароитдан, унинг жамиятда ва миллат тараққиётида эгаллаган реал, истисноли ўрnidан келиб чиқиб талқин этади. Файласуф бунга дабдурустан эришган эмас. У тарихий воқеалар ва далилларни билган ҳамда уларни илмий таҳлил этган; «Флоренция тарихи» деган фундаментал асар яратган улкан тарихшунос олим. У тарихий тажрибага суяниб шундай хулосага келади. Шу боис Макиавелли номини сиёсатда ахлоқсизликни тарғиб этувчи, демократиянинг душмани деганга ўхшаш сифатлашлар билан «безаш» илмдан кўра эҳтироснинг, сохта демократчиликнинг мевасидир. Аслида эса ҳақиқий донишманд, ҳар жиҳатдан кучли, маърифатли, умумлаштирувчи фалсафий иқтидорга эга ҳукмдоргина Макиавелли таърифига жонли мисол бўла олади. Масалага етгинчи осмондан эмас, реал ҳаётдан туриб ёндашилса, буни англаш қийин эмас.

Мана, тарихимиздан бир мисол. Соҳибқирон Амир Темир ўғли Мироншоҳ ва унинг аъёнларини ўзларига ишониб топширилган ҳудудни бошқаришда адолатсизликка

йўл қўйгани, кайфу сафога берилиб, раиятга жабр қилгани учун шафқатсизларча жазолайди: барча аёнлар ўлимга ҳукм этилади. Мироншоҳ эса отасининг пири Саййид Барака маслаҳати туфайлигина ўлимдан сақланиб қолади ва сазойи қилинади: қўллари боғлиқ, тиз чўктирилган Мироншоҳнинг қўзи олдида барча аёнлари бўғизланади, махсус ўрнатилган тарновдан оқиб турган қон Мироншоҳнинг ёдида умрбод қолади — бу ҳам ўлимга тенг бир руҳий изтироб эди. Бу жазо, ҳақиқатдан ҳам шафқатсизлик. Бироқ ўн беш-йигирма одамнинг ўлими ва шахзоданинг руҳий изтироблари эвазига Мироншоҳ тасарруфидаги Эрон, Озарбайжон, Рум, Арран сингари кўплаб ўлкаларни ўз ичига олган улкан бир ҳудуддаги миллионлаб аҳоли амалдор ҳамда сипоҳийларнинг бош-бошдоқлигидан, ўз фуқаролик ҳуқуқларига тажовузидан қутулади, яъни Амир Темурнинг шафқатсиз деган ном олишдан қўрқмай, ота эмас, ҳукмдор сифатида иш кўриши туфайли адолат ўрнатилади; кичик шафқатсизлик улкан шафқатга айланади.

Энди давлат бошлиғининг ўз сўзи устидан чиқиш-чиқмаслигини ахлоқий баҳолаш борасида замонавий бир мисол келтирамиз. Шўролар иттифоқи эндигина тарқалган ва давлатлараро МДХ ташкилоти тузилаётган пайтда ўтказилган матбуот конференциясида мухбирлардан бири Ўзбекистон ва Украинада фуқаролик мақоми қандай бўлади, МДХ таркибидаги бошқа давлатлар фуқаролари бу иккала давлатнинг ҳам фуқаролари ҳисобланадими-йўқми, деган мазмунда савол берди. Савол моҳиятан ифвогарона эди. Чунки МДХ давлатларидан бирортаси ўша пайтда бу масалани кун тартибига қўймоқчи эмасди, ҳаммаси ҳозирча фақат қоғоздагина бўлган мустақиллигини мустаҳкамлашга интиларди. Лекин, айти пайтда, бу саволга қайси давлат раҳбари салбий жавоб берса, ўша давлатда русийзабон аҳолининг жунбушга келиши, маълум тартибсизликлар рўй бериши, бундан мамлакат маънавий ва моддий зарар кўриши шубҳасиз эди. Зеро, бу давлатлардаги мудофаа, ҳарбий саноат, оғир саноат, рангли металлургия ва бошқа муҳим соҳалар асосан мустамлакачилик давраларидан воз кечишни истамаган русийзабон кишилар қўлида бўлиб, илк ўтиш даврининг демократия ниқоби

остидаги бошбошдоқликлари натижасида улар муайян мамлакат мустақиллигига сезиларли зарба бера олишга қодир эдилар. Агар жавоб ижобий бўлса, ўша раҳбар давлатидаги аҳолининг бу қисми ифвогарлик учун баҳона тополмасди ва ғазабини бирқанча вақт босиб туришга мажбур бўларди. Энг муҳими ана шу фурсат эди. Бироқ мамлакатдаги мустақилликдан маст ёшлар, миллий партиялар, мухолифатдаги кучлар бу давлат бошлиғини моҳиятан миллий мустақилликка қарши раҳбар сифатида баҳолардилар. Икки давлат раҳбари олдида ана шундай муҳим танлов турарди.

Ўзбекистон давлати раҳбари, барча МДХ давлатлари фуқаролари Ўзбекистон фуқаролари бўла олади деб, Украина раҳбари эса, аксинча, бундай бўлиши қатъиян мумкин эмас, деб жавоб берди. Ўша матбуот конференциясидан Украина давлати раҳбари зимдан олқиш олиб, Ўзбекистон раҳбари эса истеҳзоли жилмайишлар остида чиқиб кетди. Орадан сал ўтмай, Ўзбекистондаги русийзабон ҳарбийлар ва мутахассислар баҳона тополмай, тинчиб қолдилар, тез орада Россияга олиб ўтиб кетиладиган ҳарбий техника ҳақидаги шов-шувлар ҳам секин-аста тўхтади. Украинада эса русийзабон аҳолининг норозиликлари бошланди, «рус ватанпарварлари» томонидан юзлаб ҳарбий техника воситалари, хусусан, янги жанговар ҳаво кемалари ҳам Россияга олиб ўтилди...

Бир неча йилдан кейин эса мазкур масала реал кун тартибига қўйилди: Россия давлати ўз мавқеини Марказий Осиё мамлакатлари ичкарасида мустаҳкамлаш ва, керак бўлганда, уларнинг ички ишларига аралашиб учун замин тайёрлаш мақсадида иккиёқлама фуқаролик борасида ташаббус билан чиқди. Шунда Ўзбекистон давлати раҳбари оқилона ва аниқ жавоб берди: Ўзбекистон демократик ва ҳуқуқий йўналишдаги давлат, унда барча миллатлар тенг ҳуқуққа эга. Шу боис рус миллатига мансуб аҳолига иккиёқлама фуқаролик татбиқ этилса, бошқа миллат вакиллари ҳам шундай ҳуқуқ берилиши керак, масалан, корейсларга, украинларга, юнонларга, қозоқларга, тожикларга ва ҳоказо. Акс ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган миллатлараро тенгҳуқуқлилиқ тамойили бузилади. Айни пайтда, бундай кенг миқёсли

иккиёклама фуқароликнинг, муайян фавқулодда ходисалар юзага келганда, Ўзбекистон давлати хавфсизлигига, ҳатто мустақиллигига хатар туғдириши ҳеч кимга сир эмас.

Бундай жавобга Марказий Осиё мамлакатларининг ҳаммасига ўз таъсирини ўтказиб келган Россия давлати ҳеч нима дея олмади: унинг рўпарасида ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий жиҳатдан ўзига яраша қудратли давлат турарди. Бундан ташқари, Ўзбекистон давлати раҳбарига ҳеч ким, бундан бир неча йил аввалги гапингиз бошқача эди-ку, дея олмади ва дея олмасди ҳам. Чунки фикр, умуман олганда, беқарорлик хусусиятига эга; фикр беқарорлиги — ўзгарувчанлиги тараққиёт гарови, фикр барқарорлиги, фикрнинг қотиб қолиши инсониятни таназзулга, ҳатто, умуман, биологик тур сифатида йўқ бўлиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу инсониятнинг минг йиллар мобайнидаги тарихий тажрибасидан чиқарилган фалсафий хулосага ҳеч ким қарши туrolмайди.

Шундай қилиб, муҳим бир халқаро масалада Ўзбекистон давлати тўла ютиб чиқди: бир томондан, Украина сингари ҳам моддий, ҳам маънавий зарар кўрмади, иккинчи томондан, жуда катта халқаро обрўга мушарраф бўлди. Лекин бу қувонарли ҳол, маънавий лаззат, Ўзбекистон давлати раҳбарининг руҳий изтироблари, таъна-дашномларга сабр-тоқат билан чидаши натижасида, фидойилиги туфайли рўй берди. Ўзбекистон давлати раҳбари ўзига шафқатсизлик қилиб, миллатга, Ватанга шафқат қилди, Лоренцо Валла айтганидек, кичик лаззатдан кечиб, вақтинчалик изтироб эвазига катта лаззатга ноил бўлди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, Макиавелли қаттиққўллик, сўзининг устидан чиқмаслик сингари ҳатти-ҳаракатларни фақат умумдавлат, умуммиллат нуқтаи назаридан келиб чиқиб амалга оширилсагина маъқуллайди, ҳукмдорнинг босиқ бўлишини, ҳадеб жазолашга интилмаслиги кераклигини айтади; ўз халқида нафрат ва ҳазар ҳиссини уйғотган ҳукмдорнинг аҳволига вой эканини таъкидлайди. Мутафаккир, ана шундай оқил, моҳир ҳукмдорларга эга мамлакат ўз озодлигини қўлдан бермайди, деб ҳисоблайди. Умуман, шуни таъкидлаш керакки, Макиавелли учун энг муҳими — озодлик: озод Италия, озод жамият, шахс эркинлиги, фаолият эркинлиги каби тушунчалар унинг учун

энг асосий тушунчалардир. Айни пайтда, одамлардан насронийлик талаб қиладиган бўйсунуш, сабр-тоқат, ҳамма нарсага шукур қилиш сингари ахлоқий тамойилларни кўрқмай қаттиқтанқид остига олади. У Италия озодлигини икки нарса емирганлигини айтади: бири — миллатни бўшаштириб, ожизлаштириб юборган ҳодиса насронийликнинг хулқий-ахлоқий тамойиллари бўлса, иккинчиси — ҳар қандай республикачилик ва ҳар қандай озодликнинг душмани қудратли Румо салтанати эди.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Макиавелли ўз асарларида, хусусан, «Хукмдор» р^исоласида илгари сурган ахлоқий таълимот, давлат раҳбари ахлоқий фаолиятидаги фазилат ва иллатнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига ўтиб туриши, баъзан эса, бири иккинчисини келтириб чиқариши ҳақидаги янгича фикрлари халигача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Уйғониш даври ахлоқий таълимотлари ахлоқшунослик тарихида, шубҳасиз, олға ташланган қадам бўлди. Зеро, бу давр мутафаккирлари Қадимги дунё ахлоқшунослари илгари сурган назария ва ғояларни Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослари тафаккури призмасидан ўтказиб, хулосалар чиқаришга интилдилар, муайян маънода уларни Оврўпа ахлоқ илмида синтезлаштириш жараёнини бошлаб бердилар.

МУСТАКИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Жумабобоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т., Ўқитувчи, 1997.
2. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон. Т., Ёзувчи, 1996.
3. Комилов Н. Тасаввуф. 2- китоб. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.
4. Маҳмудов Р. Дегонимни улусқа марғуб эт... Т., Ўзбекистон, 1992.
5. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. Т., Ўқитувчи, 1996.
6. Форобий. Фозил шаҳар одамлари. Т, Мерос. 1990.

7. Шер ААхлокшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
8. Шер А. Ибрат кўзи. «Соғломавлод учун»журнали, 1996, 7-8, 9-Ю-сонлар.
9. Ёл НаШп. Таяауушип ташуей. ЁзгапЫ1, 1984.
10. У. Мопгҗотегу ШИ. Тье тйиепсе о Ш а т оп тешеуа1 Еигоире. ЕатЫигҗп, 1972; УОТТУ.М. Влияниеислама на средневековую Европу. М., Наука, 1976.
11. Сагадеев А. Ибн Рушд. М., Ммсль, 1973.
12. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Синн о любви. Тбилиси, Мецниерба, 1976.

1УБОБ

ЯНГИ ДАВР АХЛОҚШУНОСШГИДАГИ АСОСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ЙЎНАЛИШЛАР

1. Оврўпа рационал ахлоқшунослиги

Қадимги дунё мумтоз илмий тафаккурининг энг яхши анъаналарини ривожлантириб, бойитиб, унда кўтарилган муаммоларга янгича муносабат ишлаб чиққан Ўрта асрлар мусулмон Шарқи таълимотлари Оврўпа Уйғониш даври мутафаккирлари учун туртки бўлганини айтиб ўтган эдик; Шарқ тафаккури ютуқларини тадрижий ривожлантирган, уйғонган Оврўпа мислсиз парвозга шай ақл-идрок бурғутига айланди ва у Янги давр осмонда юсак парвозга киришди. Ахлоқшунослик борасида ҳам бу парвоз ўзини намоеън этди. Инсонга ҳар томонлама маданий, эркин шахс сифатидаги муносабат эндиликда муайян тарзда янгиланди; уни ижодий шахс деб талқин ва таҳлил этиш концепцияси юзага келди. Инсон ақл-идроккигина ахлоқнинг манбаи ва ахлоқий тартиботнинг асоси деб ҳисобланди. Ахлоқ эса инсоннинг фикрловчи мавжудот сифатидаги ҳолати тарзида таърифланди. Чунончи, нидерландиялик файласуф Бенедикт (Барух) Спиноза (1632—1677) ахлоқшунослик борасида рационал қарашларни ҳимоя қилди ва янада юсак босқичга олиб чиқди. Унинг бу жиҳатдан «Худо, инсон ва унинг бахти ҳақида қисқача рисола» (1660), «Илоҳиёт ва сиёсат рисоласи» (1670) ва «Ахлоқшунослик» (1677) асарлари диққатга сазовордир.

Спиноза Худони — табиат, табиатни — Худо тарзида талқин этади. Худо — ягона субстанция (жавҳар), барча ҳодисалар ва яққа нарсаларнинг илк асоси. У абадийлик ва чексизликка эга, яратилмаган ҳамда ҳеч қачон йўқолмайди. Унга икки белги — сифат хос: бири — кўлам, иккинчиси — тафаккур. Яъни табиатда намоеън бўлган Худо, субстанция, азалий ва олий онг. Субстанция ўзи учун ўзи сабабдир, дейди мутафаккир. У субстанция ва унинг

сифатларини талқин этишда модус тушунчасини киритади. Модус деганда файласуф субстанциянинг оламдаги кўпдан-кўп ранг-баранг ходисалар ва нарсалар кўриниши-данамоён бўлувчихолатинитушунади. Файласуфсубстанция ва унинг сифатларини — яратувчи табиат, модусларни эса яралувчи табиат деб атайди. Демак, субстанция оламнинг ягона ибтидоси сифатида ўзи учун ҳам, оламдаги турли хил нарса ва ходисалар учун ҳам сабабдир, яъни биринчи сабабдир. Ана шу биринчи сабабсиз оламдаги нарса ва ходисаларнинг мавжуд бўлиши ёки ифода топиши мумкин эмас. Субстанция ўз-ўзининг сабабчиси сифатида эркин, айна пайтда, оқибат сифатида заруриятдир. Эркинлиги унинг абадий қудратини, зарурияти унинг абадий мавжудлигини англатади. Бироқ унинг эркинлиги эркин ихтиёр эмас, балки эркин сабабдир. Бу фикрлар Ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасидаги, хусусан, Форобий, Ибн Сино сингари мутафаккирлар қарашларидаги вужуди вожиб (зарурий вужуд) тушунчаларини эслатади. Зеро, Спиноза Маймоний, Ибн Изро сингари яҳудий алломаларнинг ижодини пухта ўрганган эди. Бу мутафаккирлар эса Форобий, Ибн Сино, Беруний, Хайём, Ғаззолий каби файласуфлар қарашларини ўзига хос талқин этган.

Спиноза насронийлик асоси бўлмиш «Худо-одам» тўғрисидаги — ерга тушиб изтироб ва ўлимга рози бўлиб, сўнг одамлар гуноҳининг ибтидосини ювиш мақсадида қайта тирилган Худонинг ўғли ҳақидаги акдани рад этади. Уни файласуф, бўлмаган нарса, деб атайди, уни — айлана квадрат шаклини ола билади, деган ақлга сиғмайдиган гапга ўхшатади. Шунингдек, мутафаккир яҳудчиликнинг, яҳудийларни алоҳида эътиборга молик, бошқа халқлардан баланд турадиган «муқаддас» халқ сифатида талқин этувчи ақидасини ҳам бекор гап деб атайди, исломий ақидапарастликни ҳам қоралайди. Лекин унинг қарашларида тасаввуфий моҳият ётганини англаш қийин эмас. У инсонга Худонинг бир парчаси сифатида қарайди. Умуман, Спинозанинг субстанция ва модуслар ҳақидаги таълимоти машҳур мутасаввиф, буюк шоир Шайх Муслиҳиддин Саъдийдаги «Ҳар япроқда Худо бор!» деган сатрни ёдга солади.

Мутафаккирнинг фикрига кўра, қалб ёки руҳ доимо ғоялар йиғиндисидан иборат бўлади. Ҳар бир ғоя — ин-

тенционал, яъни маълум бир объектга йўналтирилган. Рухнинг энг яқин объекти эса — унинг ўз вужуди. Шу сабабли файласуф рухни вужуднинг ғояси деб атайди. Рухнинг бу сифати унинг нофаол эканидан, вужудга қарамлигидан далолат беради. Зеро, у ҳиссий билиш билан боғлиқ. Бироқ бу рух нафақат вужудий ҳолатларни, балки ўз ғояларини ҳам англаш қобилиятига эга. Айнан мана шунда рухнинг рационал — фаҳмий (интуитив) фаол жиҳати ўзини намоён этади. Бу фаол жиҳат субстанция — Худога етишишга олиб борадиган билишдир. Донишмандлик эришган бу ҳолатни Спиноза, Ғаззолий изидан бориб, Худога билиш орқали муҳаббат кўймоқ, Худони билиб севмоқ, деб атайди.

Спиноза билишни зарурият доирасида кўради. Агар биз бу туйғулар сабабини уларнинг зарурияти доирасида билсак, улар билан мураса қилсак, улардан камроқ изтироб чекамиз. Масалан, барча болалар дастлаб юролмасликлари ва гапиролмасликларини билганлари учун бу ҳолат билан мураса қиладилар ҳамда уни одатий деб қабул этадилар. Демак, рух нарсаларга қанчалик зарурият сифатида қараса, туйғулар устидан шунчалик кучлироқ ҳукмрон бўлади ва улардан камроқ азият чекади. Яъни инсоннинг эрки ўз туйғуларини билиш ва улар устидан ҳукмронлик қилишдадир. Ақлнинг қудрати шахс эркини белгилайди. Шундан келиб чиқиб, Спиноза инсоний қилмишлар устидан кулмасликка, улардан хафа бўлмасликка, уларни лаънатламасликка, балки тушунишга чақиради.

Инсон учун тўғри ҳаёт тарзи сифатида нидерланд мутафаккири ўз манфаатини кўзлаб иш юритишни таклиф этади. Зеро, барча инсонлар катта бахтга эришиш учун интиладилар. Лекин ҳар бир шахс ўз манфаати нуқтаи назаридан ҳаракат қилар экан, бошқалар ҳам шундай ҳаракат қилишлари учун ўз хатти-ҳаракатларини туйғулар билан эмас, ақл билан бошқариши лозим. Айни пайтда, файласуфнинг фикрича, халқ оммаси ўз хатти-ҳаракатларида ақл билан иш кўра оладиган билиш даражасига кўтарилиш қобилиятига эга бўлолмайди. Шу жиҳатдан одамларнинг эҳтирос ва ҳаяжонларини босиб, уларнинг барча хатти-ҳаракатларини ақл билан йўналтирадиган қонунлар чиқарадиган давлат ҳокимиятига эҳтиёж мавжуд. Ахлоқ-

одоб қонун-қоидалари, Спиноза фикрига кўра, давлат ҳуқуқи қонунларига мос келиши лозим. Давлат қонунлари шундай бўлиши керакки, уларга кўра ҳар бир киши ўз манфаатига интилар экан, бошқа шахслар ва давлат манфаатига ҳилоф равишда иш кўрмаслиги керак. Ана шунда «оқилона ўзини чеклаш» юз беради. Шу билан бирга, мутафаккир юқори ҳокимиятнинг инсонлар шахсий ҳаётига аралашувига қарши чиқади ва виждон эркинлигини, тафаккур эркинлигини ҳимоя қилади. Ҳар кимга ўз фикрини айтиш эркинлигини бериш лозим, дейди файласуф, фақат ҳукм юргизишнинг демократик шаклигина зарур бўлган эркинликни тўлиқ таъминлаши мумкин.

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги. Тарихда олмон мумтоз фалсафаси деб ном олган тафаккур ўзининг миқёсийлиги ва теранлиги билан ҳануз фикрловчи кишиларни ҳайратга солади. Олмон мумтоз файласуфлари инглиз, француз файласуфларидан фарқли ўларок, ўз асарларини кенг китобхон оммасига эмас, балки тор доирадаги ўқувчиларга, фалсафани мутахассислик деб билган олимларга ва талабаларга мўлжаллаб битганлар. Шу боис уларнинг кўпчилиги китоблари, хусусан, ахлоқшуносликка оид асарлари ҳам курук академик тилда ёзилган ва тушунилиши оғир. Лекин улар ўз асарларида жаҳон фалсафий тафаккури XIX асрнинг биринчи ярмигача эришган барча ютуқларни илмий тизимларда умумлаштирганликлари ва улардан ниҳоятда чуқур илмий ҳулосалар чиқарганликлари билан ажралиб турадилар.

Олмон мумтоз фалсафасининг асосчиси **Иммануил Кант** (1724—1804) ҳисобланади. Унинг «Ахлоқий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий ақлнинг танқиди» (1788) ва «Ҳуқуқлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан ахлоқшунослик ва ахлоқий муаммоларга бағишланган.

Ахлоқшуносликни объектив қонунлар ҳақидаги фан сифатида, Кант, математика билан тенглаштиради: геометрик қатъий қоидаларни, инсон уларга ўзи тўла амал қилиш қилмаслиги билан ҳисоблашмагани ҳолда шакллантиргани каби, ахлоқшунослик ҳам инсоннинг имкониятлари билан ҳисоблашмайдиган, балки нима ахлоқий эканлигини кўрсатадиган қоидалар тақдим этмоғи керак. Шу боис файласуф ҳуқуқ ва ахлоқ ҳақидаги фанларни ақлнинг шак келтириб бўлмайдиган ёки қатъий талабларга асосланган на-

зариялари сифатида олиб қарайди. «Шундай қилиб, — дейди Кант, — амр (императив), бу шундай қоидаки, у ҳаққа тасаввур субъектив тасодифий хатти-харакатни зарурий қилиб қўяди...».¹

Қатъий амр, энг аввало, шунинг учун олий ва пировард ахлоқий қонунки, у инсонни фақат мақсад сифатида мавжуд деб ҳисоблайди ва инсонга восита деб қарашни, айниқса ундан шунчаки восита тарзида фойдаланишни ман этади. Бу олий ахлоқий тамойилга Кант бир неча мисоллар келтиради. Мана, улардан бири. Дейлик, мен бир ёққа кетаётган дўстимдан ҳеч кимнинг гувоҳлигисиз қанчадир пулни сақлаб бериш учун олиб қолдим. Бу ҳақда ўзимдан бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Дафъатан дўстим хорижда вафот этади. Хўш, мен унинг пулини ўзимда олиб қолишим мумкинми? Бу саволга «йўқ» деб жавоб бериш учун Кант қатъий амрга мурожаат қилади; пулни ўзида олиб қолиш, агар биз бу қоидага умумийлик шаклини берадиган бўлсак, бундан буён бошқа ҳеч ким ўз пулини бировга ишониб қолдирмайди, деган гапни англатади. Чунки бу ҳолатда ҳар бир киши қарзга берилган пул баъзи шароитда йўқолиб кетиши мумкинлигини англаб этади. Шундай қилиб, Кант назарида, ахлоқийлик моҳият эътибори ила инсоннинг кундалик майда ташвишлардан юксакка, улғуворликка, илоҳийликка кўтарилишидир. Ахлоқ худбинлик манфаатларига амал қилишдан бурчни англашга ўтишдир.

Инсон доимо ўз шахсий бахтига йўналтирилган майллари натижасида қатъий амр билан қарама-қарши келиб қолиши мумкин. Шу жиҳатдан инсон доимо бурч билан майл оралиғида туради. У ихтиёр туфайли айнан ана шу ўз бурчини бажаришга эркин қарор қилади, яъни қатъий амрга бўйсунди ва фақат мана шу доирадагина ўз майлларига эрк беради. Қатъий амрга амал қилиш имконини амалий ақднинг «сен қила оласан, чунки қилишинг керак», деган қонун беради. Ахлоқий эътиқод қандайдир ички зўрликка асосланган тизим сифатида иш кўради, усиз инсон ўзини кўзгуда кўрса даҳшатдан сапчиб тушади. «Ҳакам инсоннинг ичиди» ва ахлоқий қарор пировард натижада ҳар бир одам учун ўз-ўзини суд қилиш демақдир. Зеро инсон, у ёки бу муҳим

¹Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 2. М., Мысль, 1964. С.130.

қарорни қабул қилар экан, ташқи тартиблар (амал, бойлик ва х.к.) эмас, балки фақат бурч амри нуктаи назаридан иш тутмоғи лозим. Бунинг акси рўй бермаслиги учун инсонга ўзини-ўзи назорат қилсин деб ажойиб назоратчи -г- виждон берилган. Виждон инсоннинг иккига бўлиниб яшашига чек қўяди: хаммасини тўғри тушунган холда ногўғри хатти-харакаат қилиши мумкин эмас. Виждон билан беркинмачокўйнаб бўлмайди, уни айтганинга кўндира олмайди. Уни ухлатиб кўйиш ҳам мумкин эмас, эртами-кечми уйғонади-да, қилмишинга жавоб беришга мажбур этади. •

Буюк мутафаккирнинг ахлоқшунослигини маълум маънода бурч ҳақидаги таълимот ҳам дейиш мумкин. У бурчнинг икки хили мавжудлигини таъкидлайди: ҳуқуқий бурч ва ахлоқий бурч. Ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлоқий бурч аксинча, фазилатга, яъни ички ҳодисага, ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Шу боис инсоннинг ахлоқий бурчга мувофиқхатти-ҳаракат қилиш қобилиятини Кант фазилат деб атайди.

Ахлоқий бурчнинг ўзини ҳам файласуф иккига бўлади: инсоннинг ўз олдидаги бурчи ва бошқаларга нисбатан, уларнинг айбдорлиги ёки хурматга муносибликларига қаратилган бурч. Ўзига нисбатан бурч, аввало, инсондан ўз-ўзига ҳурматни талаб этади. Унинг зидди — ўз ҳаётига қасд қилиш, соғлигига путур етказиш, ёлғончилик, очкўзлик ва сохта итоаткорлик-хушомадгўйлик. Ўзгаларга нисбатан бурч эса, аввало, бошқа одамларни ҳурмат қилишни талаб этади. У — Кант «дунёнинг буюк ахлоқий безаги» деб атаган хайр-эҳсонда, миннатдорчиликда, қувончу ғамни баҳам кўришда, умуман, инсонга муҳаббатда акс этади. Уларнинг зидди — манманлик, дилозорлик, ҳасад, кўрнамаклик ва ичқоралик.

Хатти-ҳаракатнинг мақсади ҳам, унинг самараси ҳам эмас, балки унинг нияти, яъни ахлоқий амрга мувофиқлиги ахлоқий ҳисобланади. Ана шу мезон, ахлоқий бурч инсондан хатти-ҳаракатнинг эзгу ихтиёр билан қилинишини талаб этади. «Бирор ерда, бу дунёда ҳам, ҳатто ундан ташқарида ҳам, фақат биргина эзгу ихтиёрдан бошқа яна қандайдир нарсани чекланмаган даражадаги эзгулик дейиш мумкинлигини ҳаёлга келтириб бўлмайди», — дейди Кант.¹

Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 1. С. 228.

Эзгу ихтиёр ҳаракатни ташқи шарт-шароит ва манфаатни ҳисобга олмасдан баҳолайди, зеро, бурчнинг мазмуни биз интилаётган бахтда эмас, балки бахтли бўлишга лойиқлигимиздадир. «Шу боис,— дейди файласуф, — ахлоқ, сирасини айтганда, ўзимизни қандай тарзда бахтли қилишимиз мумкинлиги ҳақида эмас, балки ўзимиз қандай қилиб бахтга муносиб бўлишимиз тўғрисидаги таълимотдир».¹

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Кант ихтиёр муаммосига диний-насроний нуқтаи назардан ёндашади: даставвал у ёвуз ихтиёр тарзида юзага чиқади. Ёвуз ихтиёр инсон табиатидаги бурч талабининг ҳаракат қоидасига айланишига қарши турадиган майлдир. Ана шунинг учун ҳам ўз-ўзини билиш ва ақлга асосланган эзгу ихтиёр зарур. Одамлар ана шу эзгу ихтиёр асосида бир-бирларига муносабат қилишлари керак. Бу муносабатдаги мажбуриятларнинг иккитасини Кант энг муҳим деб ҳисоблайди. Булар — муҳаббат ва ҳурмат. Ҳар бир кишининг бурчи — хайрли ишлар қилишидан, яъни бирор-бир муқофотга умид боғламасдан, имкон қадар одамларга ёрдам беришидан ва уларнинг бахтли бўлишига кўмаклашувидан иборат. Мутафаккир инсонпарварликни энг муҳим фазилат, инсонни севмасликни асосий иллат деб ҳисоблайди. Шунингдек, Кант адолат, ростгўйлик, дўстлик сингари тушунчаларга ҳам бафуржа тўхталади.

Кант ахлоқшунослигининг чўққиси — абадий тинчлик ғояси; ҳеч қандай урушга йўл йўқ; на мен билан сенинг орангдаги табиий ҳолатдаги урушга, на орамиздаги давлатлар сифатидаги урушга йўл йўқ, уруш ҳар ким ўз ҳуқуқини қўлга киритиши учун зарур бўлган усул эмас. Айни пайтда, инсоният учун ахлоқий комилликка эришувнинг фаол воситасини мутафаккир маърифатда кўради. Маърифат учун эса фақат эркинлик, эркинлик бўлганда ҳам жуда зарарсиз, ҳар бир ҳолатда ўз ақлидан ошқора фойдаланадиган эркинлик зарур. Эркин, ҳайратланиб, ихлос билан яшаш лозим. Кант инсон сифатида ҳам шундай яшаб ўтди. Унинг икки нарсга ҳақида қанча кўп, қанча узоқ ўйлаганинг сари қалбинг тобора янги, тобора кучайиб борувчи ҳайрат ва ихлос билан тўлиб-тошаверади, булар — бошим устидаги

¹Уша манба, 463-6.

юлдузли осмон ва менинг ботинимдаги ахлоқий қонун, деган гаплари энг аввало ўзига тааллуқли эди. .

Бу даврнинг машҳур ахлоқшуносларидан яна бири буюк мутафаккир **Георг Вильхелм Фридрих** Хегелдир (1770—1831). Унинг ахлоқий қарашлари «Рух феноменологияси» (1807), «Фалсафий фанлар қомуси» (1817), «Хуқуқ фалсафаси» (1821) сингари асарларида акс этган. Хегель ахлоқшунослигининг ўзига хос хусусияти, энг аввало, шундаки, у хулқийлик билан ахлоқийликни икки хил тушунча сифатида тақдим этади. «Хуқуқ фалсафаси» асарида у шундай деб ёзади: «Одатда аҳамиятига кўра, бир хил деб ҳисобланадиган хулқийлик ва ахлоқийлик бу ерда бир-биридан жиддий фарқ қиладиган маъноларда олинади».¹ Хегель ўзининг мураккаб фалсафий тизимидан келиб чиқиб, хулқийликка шундай таъриф беради: «Хулқийлик нуқтаи назари эркнинг нафақат **ўзида**, балки **ўзи учун** ҳам чексиз бўлган даражадаги нуқтаи назардир. Бу ихтиёр рефлексияси ўзида ва унинг ўзи учун ҳақиқий айнанлиги ўзида борлиқлигига ҳамда бевоситалигига ва унда ривожланаётган муайянликларга қарама-қарши қиёфани субъект сифатида белгилайди».² Содда қилиб айтадиган бўлсак, Хегель тушунчасидаги хулқийлик доираси инсонлардаги шахсий ва хусусий ўзаро муносабатларни, субъектив фикрдаги мажбуриликни, идеални, ижтимоий-тарихий ҳодисаларга нисбатан танқидий қайфиятларни ўз ичига олади.

Ахлоқийликни эса Хегель мана бундай таърифлайди: «Ахлоқийлик худди ахлоқий борликда ўзининг **ўзида** ва **ўзи учун** ҳақиқий асосига ва ҳаракатга келтирадиган мақсадига эга бўлган ўзини англаш каби, ўзидаги ўзини англашда ўз билимига, ихтиёрига, бу ихтиёрнинг ҳаракат қилиши орқали ўз воқелигига эга жонли эзгулик каби, **эркинлик ғоясидир**; ахлоқийлик **ўзини англашнинг мавжуд дунёси ва табиийяти** бўлган эркинлик тушунчасидир... Умуман олганда, ахлоқийликда ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатлар бор, бироқ улар ахлоқийлик шаклининг моҳияти ҳолос. Эзгулик — бу ерда субстанция, яъни объективликнинг субъективлик билан тўлдирилишидир».³ Хегель ахлоқийлик деганда, одамнинг тарихан ахлоққан олдин пайдо

¹ *Гегель Г.* Философия права. М., Мнсль, 1990. С. 94.

² Ўша манба, 154-6.

³ Ўша манба, 200-6.

бўлган урф-одатлар ва расм-русумларга, иккинчи томондан, давлат, табақалар, оила олдидаги ахлоқ билан боғлиқ муайян мажбуриятига муносабатини назарда тутди.

Ҳегель хулқийликка қасд ва айб, ният ва эзгулик, эзгулик ва виждон жуфтлик тушунчаларини киритади; ахлоқийликка эса оила, фуқаролар жамияти, давлат тушунчаларини тааллуқли деб билади ва уларни батафсил таҳлил этади. Эзгулик — эрк даражасига кўтарилган ихтиёр, амалга оширилган эркинлик, оламнинг мутлақ сўнги мақсади. Ёвузлик — зарурият, бироқ у рўй бермаслиги керак. Ахлоқли бўлиш ёвузликнинг зиддига етишиш, акс ҳолда эса эзгулик жўн табиий ҳолатдир. Агар ёвуз қилмишдан қандайдир яхлитликнинг жиҳати сифатидаги ижобий томонни топиб, уни эзгулик деб талқин этилса, у қисман ўзига, қисман бошқаларга қилинган мунофиқликдир. Виждон эса муқаддас, қўл етмас нарса, инсоннинг ўз-ўзига пок ишончи; у эзгуликни билишдир.

Ахлоқийлик борасида Ҳегель қониқиш тушунчасини ўртага ташлайди. Бу борада файласуф қуйидагича фикрлайди. Ҳатто арзимас бир фаолиятдан қониқишим шундай бўладики, мен ўз рўпарамда тураман; ана шу менга қониқиш беради. Мен ўзимда оламни ҳис қиламан. Инсон ниманики бажарса, у ҳаммасида иштирок этади, зеро, ихтиёр эркинлиги ҳам ана шундан иборатдир. Инсон, аввало, ўз мақсадидан қониқиши керак, ўшанда унинг амалга ошувидан ҳам қониқиш ҳосил қилади. Оқил одам, аввало, ўзини қониқтириши керак, кўп ҳолларда айнан шунинг учун ҳаракат қилади, у ўз тушунчасини, ўзидаги ғоясини қониқтиради, бошқаларникини эмас, бошқалар қониқиши ҳам, қониқмаслиги ҳам мумкин, у ўз тушунчасини, ўз ақлини татбиқ этиши лозим. Инсон манфаатдан маҳрум бўлсин, деган талаб бўлмағур гап. Улуғ одамлар кўпинча ўзларини ўзлари қониқтирганлар, агар улар бу ҳақда аввал бошқалардан рухсат сўраганларида эди, уларнинг ишлари, шубҳасиз, арзимас нарса бўларди.

Ҳегель муҳаббат, никоҳ,- оила, фуқаролар жамияти ва давлат ҳақида ҳам ўзига хос фикрлар баён қилади. Севгини файласуф бошқа билан бирлашишни англаб етиш, ўзининг бошқа билан, бошқанинг ўзи билан бирлашишини билиш орқали ўзидан кечиш тарзида талқин этади. Севги

— хиссиёт, бошқача қилиб айтганда, шаклга тушган табиийятдаги ахлоқийлик; давлатда севги бўлмайди, унда бирлик қонун сифатида англанади.

Хуллас, Ҳегель ҳам Кант каби инсонга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Унинг хулосаси қатъий — қонун ҳаракат қилмайди, фақат инсон ҳаракат қилади.

Олмон мумтоз ахлоқшунослигида бизга русча матнлар орқали Людвиг Фейербах номи билан таниш бўлган Лудвиг **Фойербах**нинг (1804—1872) қарашлари ўзига хос ўрин эгаллайди.

Фойербах янги фалсафани яратиш кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради; бу фалсафанинг марказида табиатдан узилмаган инсон туради. Шунинг учун уни фалсафийлаштирилган инсоншунослик ҳам дейиш мумкин. Ҳақиқий фалсафанинг вазифасини Фойербах китоб ёзишдан эмас, одамларни яратишдан иборат деб ҳисоблайди. «Янги фалсафанинг илдизи муҳаббатнинг ҳақиқийлигига, туйғуларнинг ҳақиқийлигига бориб тақалади», — дейди у.¹ Бу фикрлардан келиб чиқиб, шунини айтишимиз мумкинки, Фойербах фалсафасида, маълум маънода, ахлоқшунослик тош босиб кетади. Ахлоқ масалалари, айниқса, унинг «Ўлмаслик ҳақидаги масалага инсоншунослик (антропологик) нуқтаи назаридан қараш» (1846—1866), «Спиритуалчилик ва моддиятчилик ҳамда ихтиёр эркинлигига улар муносабатининг ўзига хослиги ҳақида» (1863—1866), «Эвдеймончилик» (1867—1869) деган асарларида, кундалиқлар ва хатларида кўтарилган. Унинг ўзидан аввалги мумтоз файласуфлардан яна бир фарқи шундаки* у муаммоларга моддиятчилик нуқтаи назаридан ёндашади ва ақлни эмас, хиссиётни биринчи ўринга қўяди. Унинг ахлоқий таълимоти асосан ихтиёр эркинлиги ва бахт тушунчасига йўналтирилган.

Фойербах таъбирига кўра, инсоннинг моҳияти хаёлий мавҳумот, «руҳ» эмас, балки хиссиётдир, бас, шундай экан, шу тамойилга қарши бўлган барча фалсафа, барча дин нафақат моҳиятан хато, ҳатто зарарлидир. Агар одамларни яхшилашни истасангиз, уларни бахтли қилинг; агар уларни бахтли қилишни истасангиз, барча бахту қувончлар манбаи бўлмиш хисларга мурожаат қилинг. Инсоннинг мав-

¹ *Фейербах Л.* Избранные философские произведения в 2 т. Т.1. М., Политиздат, 1955. С. 185.

жудлиги хиссиёт билан боғлиқ. Тўғри, хайвонларда ҳам хиссиёт бор. Лекин уларнинг хиссиёти, сезгилари чекланган, яъни бир сезги аъзоси кучли, бошқалари заиф, кучлиси ҳам фақат хис этилгучи муайян — у ёки бу нарсага қаратилган. Инсон эса барча хис этиладиган нарса-ҳодисалар, олам, чексизлик билан боғлиқ ва унинг хиссиётлилиги, энг аввало, бошқа инсонни хис этишдан иборат.

Айни пайтда инсонга, хайвондан фарқли ўларок, танлов ихтиёри, ихтиёр эркинлиги берилган, хиссиётли инсон бу ерда хоҳловчи, интилувчи, ихтиёр билдирувчи сифатида намоён бўлади. Лекин шунчаки ўз-ўзича, «соф», ўзининг жисмоний, моддий ташувчисидан холи, вужудсиз, ҳаётсиз ихтиёр — ҳеч нарса эмас. Ихтиёрнинг ташувчиси ёки эгаси умуман инсон эмас, балки муайян, тирик, ўзига хос одам. Зеро, ихтиёр хоҳловчи инсондир. Ўзгармас, замондан ташқаридаги ихтиёрнинг бўлиши мумкин эмас, у — доимо мазмунли ихтиёр, нимагадир ихтиёр. Ҳаётнинг ҳар бир даври ўзи билан янги материал ва янги ихтиёр олиб келади. «Ихтиёр ҳақидаги тадқиқотимнинг асосий ғояси — ихтиёр ва бахтга интилишнинг бирлиги, — дейди мактубларидан бирида Фойербах. — «Мен хоҳдайман» дегани, мен бахтсиз бўлишни истамайман, яъни мен бахтли бўлишни хоҳлайман деган маънони билдиради».¹

Дарҳақиқат, Фойербах таълимотида «ихтиёр» сўзи «бахтни ихтиёр қилиш» ибораси билан бир хил тушунилади. Бахт тушунчаси эса кўп маъноли, ҳар бир инсоннинг ўзига хослиги билан боғлиқ. Бахт ҳақидаги ва бахтга олиб борадиган воситалар тўғрисидаги алдамчи тасаввурлар натижасида инсоннинг хоҳлагани — бахт деб ўйлагани аслида уни бахтсизликка етаклаши ҳам мумкин. Лекин ҳар кимнинг бахти ўзига хос бўлишига қарамай, барчаси интилиш ва эҳтиёж нуқтаи назаридан умумийликка эга. Файласуф, инсонни жиноятдан ахлоқ борасидаги «ақлли» гаплар эмас, балки бахт асраб қолади, дейди. Лекин у зодагонларга хос, дабдабали бахтни эмас, оддий одамларнинг, кўпчиликнинг бахтини, бажарилган ишдан кейин келадиган, зарур бўлган фаровонликдан лаззатланиш бахтини назарда тутди. Шу

¹Ҳаранг: Бьяовский Б. Людвиг Фейербах. М., Мнсль, 1967. С. 162.

боис инсонни иллат ва жиноятдан йироқ тутиш учун, яъни ахлоқни муомалага киритиш учун аввал унинг йўлидаги моддий тўсиқларни йўқотиш керак. Бошқаларнинг бахтсизлиги ҳисобига бахтга эришиш мумкин эмас. Менинг олдида Сен йўқ экан, умуман, ахлоқнинг ўзи намён бўлмайди. Ахлоқ учун камида икки киши керак; Сенсиз Менинг бахтга эришуви мумкин эмас. Ахлоқ инсонга ўзини-ўзи чеклашни, сабр-қаноатни тақозо этади. Ана шу чеклаш, сабр-қаноат ҳам бахт; ҳақиқий оила бошлиғи, ахлоқли ота, ўзи кўчада лаззатли таом тановул қилгани ҳолда, хотин, бола-чақасини оч қолдиришини ўзи учун кулфат деб билади, унинг ўрнига оиласи билан оддий нон-чойни баҳам кўришдан бахт ҳиссини туяди. Қаерда бўлмасин, ёвузликни йўқотиш учун бошқа одамларнинг бахти ва бахтсизлигида амалий иштирок этиш бахтлилар билан бахтли, бахтсизлар билан бахтсиз бўлиш — мана, сизга ягона ахлоқ, дейди мутафаккир. Инсоннинг ўзига муносабати бошқаларга нисбатан билвосита мажбурият деб эътироф этилгандагина ахлоқий қимматга эга бўлади. Менинг оилам, жамиятим, халқим, Ватаним олдида мажбуриятим бўлгани учунгина ўзимга нисбатан мажбуриятлиман, яхши ва ахлоқий дегани бир хил. Бироқ фақат кимки бошқалар учун яхши ҳисоблансагина, ўша яхши одам.

Файласуф бахтга интилишнинг виждон билан уйғунлиги тўғрисида ҳам батафсил тўхтдлади, унинг фикрига кўра, виждон, бу — Мендаги бошқа Мен, Мени ўзига нисбатан ёмонликдан тийиб турадиган ёки ёмонлик қилиб бўлгач, азоб берадиган, таъқиб этадиган, тасаввуримдаги бошқанинг қиёфаси, тимсоли. Бошқанинг қиёфаси менинг ўзимни англашим билан шу қадар боғланиб-чирмашиб кетганки, мен уйим бўлмиш ўз Менимнинг энг яширин, энг сирли бурчақларида ҳам ундан қочиб, паноҳ топа олмайман; ўзимдан ташқарида бошқа одам мавжудлигини унутолмайман. Демак, мен ёвузлик қилдим, бунга гувоҳ бўлган одам — ёвузлигим қурбони, бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Шунга қарамай, менинг шеригим бор, ўзимда мени сотиб қўйиши мумкин бўлган, айбловчи гувоҳ бор, бу — виждон. Бироқ ҳаракат олдидан ёки хатти-ҳаракат пайтида у ё жим туради ёки овози шу қадар заиф ва

секин бўладики, хатти-харакат қилувчи унга қулоқ солмайди.

Фойербах таълимотини баъзилар муҳаббат ахлоқшунослиги деб ҳам аташади. Бу бежиз эмас. У, ҳаёт муҳаббатдан иборат, ўз, хусусий Менининг қобиғида худбинларча бурканиб ётгандан кўра, жуда ҳам арзимас, ғоят номуносиб нарсани севган аъло, дейди. Зеро, фақат битта ёвузлик мавжуд. У ҳам бўлса — худбинлик, фақат битта эзгулик бор, у ҳам бўлса — муҳаббат. Инсонни билиш учун уни севиш керак.

Фойербахни том маънода дахрий дейиш ножоиз. Тўғри, у Худони тан олмайди, черковдан нафратланади, лекин одамга сиғинишни таклиф этади. «Исо, — деб ёзади файласуф ўз кундаликларида, — одам эди, ҳаммага ўхшаган одам. Исога эътиқод инсонга эътиқоддир».¹ Инсон инсон учун Худо; инсонга муҳаббат инсоннинг энг олий, энг биринчи қонуни бўлиши керак. Шу боис Фойербахга замондош файласуфлардан бири Штирнер, Фойербахни динни ахлоқшуносликка, ахлоқшуносликни динга айлантириб юборадиган файласуф, деганида маълум маънода ҳақ эди.

Авалги адабиётларда, кўпинча Фойербахнинг инсонга муносабати танқид қилинади. Бунда Маркс ва Энгельснинг фикрларига суянилади: гўё буюк файласуф инсонни ўз замонидан, ижтимоий муаммолардан ташқарида таҳлил этар эмиш. Аслида гап бунда эмас. Фойербах инсонни синфийликдан юқори турувчи умумбашарий қадрият сифатида олиб қарайди, уни инқилобий зўравонликка чақирмайди, уни ўзига хос тарзда илоҳийлаштиради..

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, олмон мумтоз ахлоқшунослари инсоният жамияти тараққиётига, унинг ахлоқий юксалишига, шубҳасиз, қиёслаб бўлмайдиган даражада улкан ҳисса қўшдилар. Лекин, бу — уларнинг назариялари, илгари сурган ғоялари ва ахлоқий қарашлари ҳар қандай нуқсондан холи, деган гап эмас. Чунончи, Кант ахлоқийликни асосан бурч тушунчасига олиб бориб тақаб кўяди, бурчнинг бажарилишида хатти-харакатларни мавжуд шарт-шароитдан устун кўяди, натижада унинг ахлоқий талаби кўпроқ тирик одамга эмас, идеал одамга қара-

¹ *Фейербах Л.* Избранне философские произведения. Т.1. М., Политиздат, 1955. С. 248.

тилган меъёрга айланиб қолади; Фихте ва Шеллинг ахлоқнинг моҳиятини фақат инсоннинг трансцендентал покликка интилишида кўрадилар; Ҳегель ахлоқий муносабатларнинг субъектив жиҳатларини, шахснинг ахлоқий жавобгарлигини бир четга суриб қўяди, жамият ва давлат манфаатларини ҳар қандай ҳолатда ҳам устун қўяди. Фойербах эса ахлоқий муносабатларда инсон ҳиссиётига ниҳоятда ортиқча баҳо бериб юборади ва, аксинча, ақлга деярли ўрин қолдирмайди. Бироқ бу нуқсонлар олмон мумтоз мутафаккирларининг эришган ютуқлари олдида жузъийлик мақомига эга. Шу боис ҳам улар тафаккури келгуси даврлар ахлоқ илми учун у ёки бу жиҳатдан асос вазифасини бажарувчи таълимотлар бўлиб қолди ва янгидан-янги фалсафий-ахлоқий оқимларнинг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

2. Нораціонал ахлоқий таълимотлар

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги билан ёнма-ён ва ундан кейин вужудга келган оқимларни, таъбир жоиз бўлса, икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг бири — идеалистча — нораціонал, иккинчиси — моддиятчи йўналишларни ўз ичига олади. Лекин ҳар иккала гуруҳдаги йўналишлар ҳам, олмон мумтоз фалсафаси таъсирини инкор этиш-этмасликларидан қатъи назар, маълум маънода бевосита ёки билвосита ўша таъсир остида ўзларини намоён этдилар. Фарқ шундаки, биринчи гуруҳ уларни кўпинчй инкор этиш йўлидан борса, иккинчиси танқидий тасдиқ йўлидан борди. Уларнинг ахлоқий таълимотлари ўзлари мансуб бўлган фалсафий оқимлар билан чамбарчас боғлиқ.

Олмон мумтоз файласуфларининг ҳаммаси учун умумий бўлган рационал йўналишни инкор этиб, нораціонал таълимотни яратган дастлабки файласуфларнинг бири буюк данимарқ ёзувчиси, илоҳиётчи **Сёрен Аабе Киркегаарддир** (1813—1855). У илк бор инсон шахси ва тақдирини биринчи ўринга олиб чиқади, инсоний субъективликни асосий муаммо сифатида талқин этади. У Ҳегелнинг мантиқий усулини ниҳоятда қаттиқ танқид остига олади, ҳатто батамом инкор қилади: Ҳегель ўрмонни кўради-ю, алоҳида дарахтларни кўролмайди, дейди. Дар-

хакикат, Ҳегель фалсафаси, умуман, рационал фалсафа умумийликни тан олгани ҳолда, алоҳидаликка, муайянликка, индивидуалликка етарли эътибор бермайди. Ҳегель учун индивидуум — хусусий мулк турининг ўртача нусхаси, у умумийлик қозонида бўлганга айланиб кетади. Хотинининг айтишича, Ҳегелнинг, ҳатто, алоҳида сеvimли таоми ҳам бўлмаган, унинг учун ҳаммаси умумий маънодаги овқат экан, холос. Киркегаард Ҳегель фалсафасини, мавжудлик нималигини тушунишга ноқобил таълимот, деб атайди.

Киркегаард ахлоқшунослиги ана шундай танқидий нуқтаи назарга асосланган. Унинг ахлоқий қарашлари асосан, «Ё — у, ё — бу» (1843), «Кўркув ва титроқ» (1843), «Ҳаёт йўлининг босқичлари» (1845), «Ўлимга етакловчи дард» (1849) сингари фалсафий китобларида, шунингдек, кундаликлари ва бадиий асарларида ўз аксини топган.

Шахснинг ўз хусусий ахлоқий воқелигини ягона воқелик деб ҳисоблайди Киркегаард ва ўз насроний ахлоқшунослигида гуноҳдан якка тартибда фориғ бўлиш масаласини кўяди. Унинг фикрига кўра, шахс инсонлар қошидаги эмас, балки Худо олдидаги бурчини ўташи лозим, яъни улар аввало Худо олдида бурчлидирлар. Ҳар ким ўзини-ўзи қутқаради. Фақатгина Худо оламдаги эзгуликнинг манбаи; ахлоқийлик эса эътиқоднинг оқибатидир.

Киркегаард асарларида маънавий ҳаётнинг кўркув, хавотир, умидсизлик, нотинчлик сингари негатив томонлари тадқиқ этилади. Лекин бу хусусиятлар шунчаки эмас, балки шахснинг ўз масъулиятини чуқур ҳис қилиши учун таҳлилга олинади. Бу масъулият эса ўз ифодасини танловда топади. Шу боис баъзан Киркегаард ахлоқий таълимотини танлов ахлоқшунослиги ҳам деб аташади.

Гуноҳдан индивидуал фориғ бўлиш муаммосини ҳал этар экан, Киркегаард мавжудликнинг уч хил даражаси ёки босқичини баён қилади. Булар — эстетик, ахлоқий ва диний босқичлар. Биринчи босқичнинг тамойили — лаззат, иккинчисиники — бурч, учинчисиники — изтироб.

Эстетик босқичда инсон ўзини ташқи дунёга бахш этади, ҳйссиетлар оламига шўнғиб кетади. Уни маълум маънода эротик, ишқибозлик босқичи ҳам дейиш мумкин. Унинг рамзи — Дон Жуан, файласуф ёшлигида севган Мо-

цартнинг шу номдаги операсидан, мусиқа соҳасидан фалсафага олиб ўтилган тимсол. Бу босқичда инсон ҳамма нарсани билгиси, барча лаззат турларидан баҳраманд бўлгиси келади; мусиқа, театр, аёллар — ҳаммаси унинг хизматида. Лекин инсон қанчалик ҳиссиётга берилиб борса, шунчалик лаззатдан тўйиб, қўнгли қолиб, қоникмайдиган бўлиб боради. Зеро, такрорланмас нарсаларнинг такрорланавериши кишида ҳафсаласизликни, лоқайдликни туғдиради ва эстетик босқичдаги ҳаётдан зерикиш инсонни умидсизлик чегарасига келтириб қўяди. Натижада инсонда бундай ҳаёт тарзидан юз ўгириб, ундан юксакроқ даражадаги ҳаётни танлаш зарурати пайдо бўлади ва у иккинчи — ахлоқий босқичга ўтади.

Бу босқичда инсон эркин лаззатланишдан кечиб, ўзини ўз ихтиёри билан ахлоқий қонунга бўйсундиради; фазилатлар йўлига киради, бурчни бажариш мезон даражасини олади. Инсон бунда ўзига нисбатан бамисли устозга, қаттиққўл отага айланади. Энди унинг танлови эзгулик билан ёвузликни фарқлайдиган, ўзини гуноҳкор деб биладиган, айна пайтда, онгли равишда ҳақ йўлга юз бурган кишининг танлови сифатида намоён бўлади. Бу босқичнинг тимсоли — Сукрот. Унинг ечими — эстетик ишқибозликка қарама-қарши қўйиладиган никоҳ. Никоҳ маълум маънода муқаддас. Шу боис эстетик босқичдаги қапалакнамо ошиқликнинг зидди бўлмиш ахлоқий даражада муҳими — оилавий бурчга садоқат. Парагвай иезуитлари (Исо жамоаси) черковларида ҳатто ҳар куни ярим тун маҳали эрларни никоҳ тўшагида ўз вазифаларини бажаришга даъват этиб, қўнғироқ ҳам чалар эканлар.

Ахлоқий инсоннинг ҳаёти ташқи эмас, ички, ўзига нисбатан бўлган бурчни бажаришга қаратилган; бошқа одамлар олдида бурчли эса-да, муҳими, ташқи хатти-ҳаракатлар эмас, балки айнан ўзигагина хос, ўзининг абадий ва ажралмас хусусий мулки бўлмиш ички ҳолат, ички руҳий дунёдир. Ҳазина ўзингда яширин, у ихтиёр эркинлиги, танлов; «ё — у, ё — бу», унга эришиш инсонни малаклардан ҳам юксакка кўтариши мумкин. Ахлоқий босқичда инсон ўзини танлайди. У ўзини эзгу одам сифатида танламайди, чунки инсон гуноҳга ботган зот ва у ўз айбини ҳис этмасдан бошқа иложи йўқ. Шунинг учун ўзини ёвузлик ва эзгу-

ликнинг фаркига борадиган ахлоқий шахс сифатида танлайди. Файласуф инсон фақат танлов ходисаси туфайлигина илк бор ўзлигини англайди, зеро, фақат эрк ҳақиқий шахсни вужудга келтиради, деган фикрни илгари суради.

Лекин ахлоқий босқич ҳам сўнги пиллапоя эмас, у ўтиш ҳолати; энг юксак даража, бу — диний босқич. Зеро, ахлоқий босқичда инсон, биринчидан, бахтга, чунончи, оилавий, никоҳдаги бахтга интилади, иккинчидан, умумий қонунга бўйсуниб яшайди. Демак, бу босқичда у ўз эркини, ихтиёр эркинлигини тўла намоён қилолмайди. Диний босқичда эса инсон умумий ахлоқий қонун-қоидалар доирасидан чиқиб кетади, ундан баландроқ даражага кўтарилади, Худо билан тўғридан-тўғри муносабатга ўтади. Бу босқичнинг тимсоли — Иброҳим алайҳиссалом. Маълумки, у кишига севимли ўғлини қурбонлик қилиш ҳақида Худонинг фармони келади. Хўш, нима қилиш керак? Биринчидан, отанинг ўз ўғлини ўлдириши умумахлоқ қоидаларига тўғри келмайди, иккинчидан, агар ўғлини қурбонлик қилмаса, Худодан қўрқади. Иброҳим алайҳиссаломнинг олдида икки талаб туради: ўғлини ўлдирмаслик (чунки бу ахлоққа, оталик меҳрига зид) ва Тангрига бўйсунуниш. Биринчи талабни бажариш — Худога бўйсунмасликка, иккинчи талабни бажариш эса ахлоқий қонунни бузиш ва ўз ўғлига нисбатан шафқатсизликка олиб келади. Шу икки йўлдан бирини танлаш керак. Бу танлов эса изтироб орқали рўёбга чиқади. Бунинг устига, Иброҳим алайҳиссаломга фармонни ҳақиқатан ҳам фаришта келтирди-ми ёки у иблиснинг овозими? Агар у фариштанинг овози бўлмаса-чи? Қўрқув, гумон ва хавотир Иброҳим алайҳиссалом қалбини тирнайди, уни чексиз изтиробга солади. Унга ҳеч ким ёрдам беролмайди, муаммони унинг ёлғиз ўзи ҳал этиши, ўзи танлаши лозим. Бу танлов мантиқий жараённинг эмас, ихтиёр этишнинг натижаси сифатида майдонга чиқади. Унда инсоний ақл эмас, инсоннинг ўзи бутун борлиғи билан иштирок қилади.

Шу тариқа Сукротнинг «Ўзингни англа!» шиори Киркегаард таълимотида «Ўзингни танла!» шиорига ўрин бўша-тиб беради. Киркегаард нафақат изтиробга шуқур қилишни, балки уни севиш кераклигини ва бу севги ҳар қандай бахтдан баланд эканини таъкидлайди. Зеро, Худога мухаб-

бат — шарт. Хар қандай изтироб, йўқчилик, синов ва риёзат бу аҳдни буза олмайди, унинг аҳамиятини пасайтира олмайди. Изтироб тўғри танлов туфайли эзгулик ва хайрининг манбаига айланади. Шунингдек, эркинлик изтироб билан биргаликда, гуноҳ, айб, қўрқув тушунчалари эса инсон мавжудлигининг сифатлари тарзида талқин этилади.

Айниқса, Киркегаард қўрқувга катта аҳамият беради. Унинг наздида қўрқув — эркинликнинг айбга бўлган муносабати. Ҳақиқий қўрқув, бу — гуноҳкор банданинг Тангри олдидаги қўрқуви. Инсон чорраҳада туради: ёки вақтинчалик ердаги ҳаёт, қўрқув ва изтироб, ёки ердаги ҳаётга юксақдан боқиш, ўлимга нафрат билан қараш туфайли унинг қўрқувидан халос бўлиш. Хўш, шу нуқтаи назардан қараганда, бурч нима? Бурч — Худо иродасининг ифодаси. Худодан қўркиш инсондаги янги имкониятларни очади, инсон мавжудлик нима ва мавжуд бўлмаслик нима эканини англайди. У инсонни танлов қаршисига олиб келади: инсон шу дақиқадан бошлаб онгли равишдаги танловни амалга оширишга мажбур: қўрқув — эркинликнинг имконияти. Шундай қилиб, агар ақл умидсизликка олиб келса, эътиқод умид бахш этади, тинчлантиради, тасалли беради. Айни пайтда асл маънавият, ахлоқ ва эътиқод фақат гуноҳкоргагина хосдир (илк гуноҳкор Одам Атони эсланг).

Хулоса қилиб айтганда, Сёрен Киркегаарднинг ахлоқий таълимоти, қўпгина ўринларда инсоний мавжудликда мантиқий фикрлашни, сабабиятни, ақднинг ролини инкор этса-да, ўзининг Ҳегелга нисбатан берган иборасига монандлаб айтсак, якка дарахт орқасида ўрмонни кўрмай қолганига қарамасдан, у Оврўпа фалсафасида бутунлай янги бир йўналишга асос солди: инсонни фақат ақл ёрдамида, мантиқий тушунчалар воситасида англаб бўлмайди, инсон тушунчаси чексиздир, деган фикрни ўртага ташлади. Инсонни шахсий танлов ҳуқуқига эга мавжудот тарзида талқин этди — бунда инсоний кадр-қиммат ғояси масъулият ғояси билан омухталашиб кетди. Киркегаард бу билан энг янги давр ахлоқшунослигидаги экзистенциячилик оқимига асос солди.

Янги давр Оврўпа ахлоқшунослигидаги норационал йўналишнинг асосчиларидан яна бири буюк олмон файласуфи **Артур Шопенхауэрдир** (1788—1860). Ахлоқий му-

аммолар унинг «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида»(1819—1844), «Хаёт мактабининг хикматлари» (1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1837—1839) сингари барча йирик асарларида ўртага ташланган.

Шопенхауэр таълимотига кўра, олам — инсон кўз очиши билан кўрган, хидлару рангларга, товушлару сукунатга, иссиғу совуққа тўла дунё фақат ва фақат тасаввурдан иборат. Олам — менинг тасаввурим, дейди файласуф. Оламга ҳозир келажакда нимаики тааллуқли бўлса, ҳаммаси субъект билан сифатланишга албатта маҳкум ва субъект учун мавжуддир. Шундай қилиб, олам — тасаввур, у субъект ва объектнинг ўзаро муносабати сифатида намоён бўлади. Чунки биз фақат кўзимизни, қулоғимизни, қўлимизни, тилимизнигина бевосита биламиз, оламни эмас. Олам, — мен уни ўз тасаввуримда қандай қабул қилаётган бўлсам, — шундай. Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони — ихтиёр. Ихтиёр тасаввурга ўхшамайди, бутунлай бошқа, сирли, ҳали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарса. У барча мавжудликнинг ибтидоси. Ихтиёр, бу — мутлақ эркин хошлаш, исташ, унинг на сабаби, на асоси бор. У — оламнинг ички мазмуни, ўз-ўзича англалмаган ҳолат, кўр-кўрона, тўхтатиб бўлмайдиган шиддат. Ҳагто дарахтлар учуда ҳам ихтиёр ҳукмрон, улар юқорига, нурга қараб интилади, илдиз пастга интилади — намни ихтиёр этади. Жисм фақат юқоридан пастга — вертикал тарзда қулайди... Ихтиёр, бу — макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч. Лекин унинг ўзи макон ва замонга бўйсунмайди, уни би-лиш мумкин эмас. Инсон эса, энг аввало, ихтиёр этгувчи, истагувчи, хирс қўйгувчи, ва фақат ундан кейингина, бил-гувчи, фикрловчи мавжудот. Ихтиёрнинг намоён бўлиш шакли фақат ҳозир, келажак ҳам, ўтмиш ҳам эмас. Шу «ҳозир»нинг манбаи ва мазмунини ўзида мужассам этадиган нарса — яшашга ихтиёр, яъни ўзимиздан иборат бўлган «нарсга ўзида».

Оламий ихтиёр ёки ихтиёр сифатидаги олам инсонни ўз йўриғида тутати. Инсон одатда ихтиёр қўлида, хо-ҳиш-истаклар исканжасида яшайди. Унинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги ғоятда кучли. У яшаш истагида янги-янги ихтиёр исканжасига тушаверади. Инсондаги худбин-

лик уни ихтиёрга қул қилиб қўяди: ўзим бўлсам, хаммаси меники бўлса, деган ақида билан иш кўради. Бир истак ба- жарилиши билан иккинчисига ҳаракат бошланади, ундан кейин учинчисига, тўртинчисига ва ҳоказо... Инсон бир ис- так билан кифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатдан иборат бўлади, ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Бу ҳаёт — ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлғон, азоб, фожиалардан ибо- рат мавжудлик.

Инсоннинг бахт деб интилгани охир-оқибат бахтсизлик бўлиб чиқади. Чунки том.маънодаги инсоний бахтнинг ўзи йўқ. Яшашга ихтиёр — чексиз изтироблар манбаи; ўз бахти- га интилган ҳар бир одам бошқалар учун иблис бўлмоғи лозим; аслида иблис шахсийлашган яшашга ихтиёрдан бош- қа нарса эмас. Демак, бахтга интилиш — барча иллатлар- ни келтириб чиқарувчи манба. Бу ҳодиса Пушкиннинг «Ба- лиқчи ва балиқ ҳақидаги эртак» асарини эслатади. Ихтиёр чангалидаги инсон балиқчи чолнинг хотинига ўхшайди: энг улкан бахтга эришаман деб, бахтсизликка эришади. Зеро, Шопенхауэр наздида ҳаётда доимо худбинлар кўпчиликни ташкил этади. Ихтиёр чангалидаги худбин ўлимдан кўрқа- ди, чунки ўлим ихтиёрга, барча хоҳиш-истакларга чек қўяди. Асл инсон, юксак ахлоқ эгаси ихтиёрга, энг аввало, ҳаётга, яшашга бўлган ихтиёрга чек қўймоғи лозим. Яъни, инсон ўлимдан кўрқмаслиги, унга интилмоғи керак. Чунки инсон учун сўнг мақсад — ўлим. Инсоннинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилади.

Хўш, инсон ихтиёр чангалидан қутуламан, барча азоб, изтироб, фожиалардан фориф бўламан деса нима қилиши керак? Ўзини-ўзи ўлдириши лозимми? Шопенхауэр бунга, йўқ, деб жавоб беради. Чунки ўзини-ўзи ўддираётган одам яшашни хоҳлайди, фақат у берилган ҳаётдаги шарт-шаро- итдан норози. Шу боис ўзини ўддирган киши ҳаётга бўлган ихтиёрдан эмас, ҳаётнинг ўзидан юз ўтиради. Ваҳоланки, бунинг акси бўлмоғи лозим. Инсон барча хоҳиш-истаклар- дан бош тортмоғи, ихтиёр чангалидан қутулмоғи керак. Ўшан- да инсон яшайверади, лекин ҳаёт унинг учун ҳеч нарса эмас; энди инсонни ҳеч нарса безовта қила олмайди, у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришади.

Бундай даражага эришиши, ўз ҳақиқий «Мен»имизнинг ҳодисаси бўлмиш бутун олам билан биргаликдаги тўлақон-

ли мавжудликни қўлга киритиш имкони — шафқат орқали амалга ошади. Шафқат ўзида, ўз «Мен»имизнинг азалий, ибтидоий теранлигида, барча бошқа изтироб чекаётган мавжудотларга нисбатан кўнгли очикликда, уларга бўлган меҳр-мухаббатда намоён бўлади; шафқат қандайдир умумбашарийлик ва умумжаҳонийликнинг идеал миқёси; у биздан изн сўрамай ўз аҳамиятини кўрсатади ва биз айбсиз айбдор бўлиб қоламиз — бор мавжудотнинг изтиробларига айбдор ҳамда алоқадор жонзотга айланамиз. Бу ҳолатни Шопенхауэр йиғи ҳодисаси билан далиллайди: биз изтиробни ҳис этаётганлигимиз учун эмас, балки ўзимизга ёки бошқаларга ачинганимиз учун йиғлаймиз; ҳатто бола оғриқни шунчаки ҳис қилганидан эмас, кўпинча унга ачинганимиздан, раҳмимиз келганидан йиғлаб юборади. Биз йиғлаётган пайтда ўзимизни дарҳол изтироб чекаётган одам ўрнига қўйиб кўрамиз ёки унинг тақдирида бутун инсоният чекига тушган қисматни, аввало, ўзимизнинг қисматимизни англаймиз, дейди файласуф. Ана шу ҳодиса барча мавжудотлар билан борлиқ барқарорлигининг ички бирдамлигини намоён этади. Демак, бошқа одам ёки бошқа жонзот азобига ҳамдард бўлиш, ачиниш орқали инсон барча тирик зотлар билан моҳиятан яқинлигини, қардошлигини англайди. Ҳақиқий ахлоқий хатти-ҳаракат, бу бошқа учун қилинган хатти-ҳаракатдир. Бу — унинг бахти ё қайғуси хатти-ҳаракатимнинг бевосита сабаби бўлиши керак, дегани. Бошқача қилиб айтганда, мен ўзимда ўзимни у билан айнанлаштираман. Ана шуни Шопенхауэр «шафқат ҳисси» деб атайди. У яна бир ўринда шафқатни инсон табиатидаги ахлоқийликнинг сўнгги асоси, деб атайди.

Шундай қилиб, Шопенхауэр ҳаёт фалсафаси оқими-ни бошлаб берган бўлса, унинг асосчиси яна бир буюк олмон файласуфи **Фридрих Нитцше**дир (1844—1900). Унинг ахлоққа муносабати «Зардушт дедик...»(1883—1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида» (1886), «Ахлоқнинг келиб чиқишига доир» (1887), «Ҳукмронликка ихтиёр. Барча кадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси» (1886—1888) сингари асарларида акс этган.

Нитцше ҳақида ҳозиргача бир-бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бири — уни фашизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизлик-

ни, зўравонликни маъқулловчи, мафкурачи-файласуф сифатида, иккинчи умумий фикр — уни инсон шахси озодлигини, инсон хусусийлигини бўрттириб кўрсатган, инсонни улуғ мавжудот эканини ёдига солувчи, шахс эрки тарафдори бўлган мутафаккир тарзида талқин этади. Хўш, аслида у қандай файласуф?

Нитцше одамларни уч тоифага бўлади: охирги одамлар, яхши одамлар ва ало одам (одамдан юксак одам). У Зардушт тилидан шундай дейди: «Қарангиз! Мен сизга энг охирги одамни кўрсатаман. «Муҳаббат — нимадир? Яратмоқ — нимадир? Интилмоқ-чи? Юлдуз дегани нима?» Охирги одам ана шундай деб сўраб туради ва кўзларини пирпиратади. Ер кичкина бўлиб қолди ва унинг юзасида ҳамма нарсани кичрайтирувчи митти одам сакраб-сакраб юрибди. Унинг уруғи суварак каби қирилиб битмагай: охирги одам ҳаммадан кўпроқ яшайди. Улар вақти-вақти билан андак заҳар ютади. Шундан яхши тушлар кўради... Чўбон йўқ, ҳаммаси — пода! Ҳар ким тенглик истайди, ҳамма — тенг. Кимда-ким бошқача англаса, ўз ихтиёри билан жиннихонага йўл олади. «Илгари бутун олам телба эди», — дейди уларнинг энг оқиллари ва кўзларини пирпиратади. «Бахт-иқболни биз топганмиз», — деб айтади охирги одамлар ва кўзларини пирпиратади».

Мана яхши одамнинг таърифи: «Мен Шундай одамни севаманки, у ало одамга макон қурмоқ учун заҳмат чекади ва ихтиролар қилади ва унинг келмоғи учун ер, махлуқот ва набототни ҳозирлаб қўяди. Зотан, шу тарзда ўз ҳалоқатини истайди. Мен шундай одамни севаманки, у яхшилигидан интилиш ва толени ясайди. Зотан, у худди мана шундай — ўз яхшилиги учун яшашни истайди ва бошқача умр кечиришни билмайди».

Ало одам тўғрисида эса Нитцше қуйидагича фикрлайди: «Мен сизларга ало одам тўғрисида таълимот келтирдим. Одам шундай бир хилқатдирки, ундан ошиб ўтмоқ керак. Сиз ундан ўтмоқ учун нима қилдингиз? Шу дамгача барча хилқатлар ўзидан юқорироқ недир бир нарса яратди. Сиз шу улуғ тўлқиндан сачраган кўпик бўлиб ўтирддингизми? Одамдан ўтиш ўрнига, тезроқ боз яна ваҳший ҳайвон тусига киришга ошиқдингизми? Ало одам — заминнинг мазмуни. Биродарларим, мен сизга илтижо қилиб, заминга со-

дик бўлинг ва сизга ер узра умид тўғрисида сўзлаётганларга ишонманг, ўзлари биларми, билмасми, барибир, улар захарлагувчилар, деб айтурман... Чиндан ҳам, одам — лойқа селдир. Уни ўзига ютиб тоза қилмоқ учун фақат денгиз бўлмоқ керак. Қаранг, мен сизга ало одам тўғрисида сўзлаяман: У — ўша денгиз, унда сизнинг улуғ нафратингиз чўкиб кетгай. ...У — чақмоқ, у — телбалик!...».¹

Энди учала одам турини тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол тариқасида «Алпомиш» дostonига мурожаат қилайлик. Охириги одамлар кичкина жойдаги кичкина иссиқ ўринлари учун Алпомишнинг ўғли Ёдгорни хўрлаган баковул, Ултонтозни хон кўтариб, унинг дастурхони сарқитларини завқ билан кутиб яшаётган кичкина одамлар эмасми? Улар агар катта ҳарфлар билан ёзиладиган «Муҳаббат» сўзининг маъносини билганларида, юлдузлар билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбатлашганларида пасткашлик қила олармидилар? Нитцше улар ҳақида бошқа бир ўринда майдалашиб кетган бундай одамлар, ҳукмронликка лаёқати бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг муваффақиятлари учун йўл очиб беради, улар буйруқ берадиган ҳар қандай ирода кучи олдида тиз чўкадилар, дейди.

Яхши одам-чи? Яхши фазилатли одам Қоражон эмасми? Қоражонлар Алпомишнинг келиши учун, юзага чиқиши учун ҳамма нарсани қилишга, керак бўлса, жонини беришга тайёр. Алпомишларнинг уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алпомишлар эса — заминнинг мазмуни. Шу сабабли Нитцше уларни инсониятнинг орзу-умиди деб таърифлайди: «Бизнинг моҳиятимиз — ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яратишдан иборат. Ўз чегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш. Қачондир у ерга мақсад, қутқарувчи инсон келиши керак. Худо ўлди, ва бизнинг истагимиз — ало одам яшасин».² Бундай одам олдида қонунлар бош эгади, унда ҳам қонунчи, ҳам санъаткор омухталашиб кетган бўлади.

Даражалар пиллапоясида инсон эгаллайдиган ўрин у чека олиши мумкин бўлган изтироблар билан белгиланади, дейди файласуф. Бунинг учун, яъни ало одам бўлиш учун инсон анъанавий ахлоқий қадриятлардан кечиши керак: шафқатли эмас, шафқатсиз бўлиши лозим, рост —

¹ *Нитцше Ф.* Зардушт таваллоси. И.Ғафуров таржимаси. «Тафаккур» журнали, 1995, 1-сон.

² Ўша манба.

бор-йўғи қатъий амр, ёлғон эса — ҳаётнинг доимий йўлдоши, ҳатто шарти, ҳар қандай фазилат нодонликка, ҳар қандай нодонлик фазилатга етаклайди — мана, Нитцшенинг кадриятларни қайта баҳолаши. «Ахлоқ,— дейди у,— инсоннинг табиат қошидаги олифтагарчилиги».¹ Зеро, ахлоқ туфайли ёввойи, эркин, дарбадар инсоннинг барча табиийяти (инстинкти) доимий мажбурликда сақланиши натижа-сида ташқарида қўлланиш имконини топмасдан ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзини ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий кадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талаб этади.

Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиб, ундан нариги тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун конунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларини бажармасликдан, уларни кунпаякун қилиб ташлашдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У Зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган жиноят қилди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди — инсонга, зулматга маҳкум мавжудотга олов ўғирлаб келтириб берди ва бу «ўғри» қояга парчинланиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азобга маҳкум этилди.

Ленин ҳам, Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Пол Пот ҳам эмас, айнан ана шу «ахлоқсиз» маъбудни ало одамнинг азалий тимсоли дейиш мумкин.

Фридрих Нитцшени олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: «Олмонлар — уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди — улар ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? — Бешзсшапф, Бешзсшапф! иБег аНез, кўрқаманки, олмон фалсафасининг сўнгги шу бўлмаса эди...».²

Нитцшени яҳудийларнинг душмани сифатида талқин этишади. Ваҳоланки, у мана бундай дейди: «Яҳудийлар, шубҳасизки, ҳозир Оврўпадаги энг кучли, энг тиришқоқ, энг тоза ирқ». «Мамлакатдан аксилсемигчи бақироқларни чиқариб юбориш, эҳтимол фойдали ва адолатли бўлур эди».³ Ёки мана бу фикрга эътибор қилинг: «Ҳеч қанақанги америкача келажакнинг бизга кераги йўқ! Олмон ва славян ирқ-

---

¹ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1. М., Мнсьль, 1990. С. 735.

² Ўша манба, 43-6.

³ Ўша манба, 44-6.

ларини пайвандлаш лозим!..». «Мен хатто олмонлар славян конининг кучли аралашгани туфайли истеъдодли миллатлар қаторига кирди деб ўйлайман».¹ Бу мисоллардан кейин Нитцшени иркчиликда айблаш кишига эриш туюлади. Тўғри, у яхудийларни баъзи ўринларда «қамчилаб» ўтади. Лекин уларнинг асосий айбини Исони дунёга келтирганликда кўради. Исони эса одамларни шалпайган, эрксиз мавжудотга айлантириб қўйганликда айблади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқжоизки, Нитцше — Шопенхауэрнинг шогирди. Эслайлик: Шопенхауэр ахлоқий иллатларни биринчи ўринга қўйиб, фазилатларни мустақил ходисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида талқин этган эди. Нитцше эса бу борада яна ҳам илгарилаб кетади: иллатларни фазилат тарзида, фазилатларни иллат тарзида тақдим қилади. Унинг наздида, инсон ўз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очик, ҳалол эътироф этиши иллатларимизни фазилатлар орасида беркитиб туришдан, фазилатлар билан ниқоблашдан афзалдир. Нитцше, шу сабабдан ҳам эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, тўғрилик ва ахлоқийликни ахлоқнинг негизи деб билади. Демак, Нитцше таълимотини ўрганиш учун кўп ўринларда унга нивелирнинг дурбини орқали қараш, яъни фикрлар ортидаги тескари маънони тушунмоқ лозим бўлади. Чунончи, у Исони, насронийликни, боя айтганимиздек, айбдор деб санайди, улар шаънига аччиқ гаплар айтади, ўзини аксилнасоний деб атайди; файласуф хатто сўнгги асарларидан бирига «Аксилнасоний» номини ҳам берган. Лекин аслида у Исони, насронийликни севади; «Мен қалбан ҳеч қачон насронийликка қарши гуноҳ иш қилмаганман», — дейди Нитцше. Сўнгги мактубларига эса унинг «Хочга парчинланган кимса» деб имзо чекканлиги маълум. Буларнинг сабаби шундаки, мутафаккир инсонни ҳам, Исони ҳам, ахлоқни ҳам севади, лекин улар ўзлари ўзлигини намоён қила олмаганидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан, кўтарилиши мумкин бўлган юксакликка кўтарилмаганидан — майдаллашиб кетган буюкликдан ғаблланади, алам билан, жаҳл билан фикрлайди. «Жаҳл келганда, ақл кетади», деган мақол назаримизда кўпроқ Нитцшега тааллуқли.

¹Уша манба, 45-6.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, маълум маънода, Нитцшени олмон Нострадамуси дейиш мумкин. У социализмнинг қисқа вақт оралиғида ўта террорчилик воситаси билангина мавжуд бўлишини айтади, уни «дахшат ҳукмронлиги» деб таърифлайди. Дарҳақиқат, Ленин, Сталин социализми ҳам, Мао Цзе Дун, Пол Пот, Шарқий Оврўпа социализми ҳам жуда қисқа умр кўрди ва шу қисқа муддатда ўзини қатағонлар воситасидагина сақлаб турди. Нитцше энг тинч даврларда, уруш хаёлидан йироқ йилларда тарихда мисли кўрилмаган урушларнинг кетма-кет келиши, уларда Ер юзида ҳукмронлик қилиш учун Россия билан бирлашган Оврўпа кучларининг тўқнашуви ҳақида ёзади. Дарҳақиқат, Нитцше вафотидан кейин ўн тўрт йил ўтар-ўтмас Биринчи жаҳон уруши бошланди, кейин Россия инқилоби, Антанта ҳужуми, фуқаролар уруши, Сталин ва Ҳитлер қатағонлари, ундан сўнг Иккинчи жаҳон уруши; Хиросима, Нагасаки фожиалари, миллий озодлик учун олиб борилган урушлар, Вьетнам уруши, Лотин Америкаси ва Африкадаги партизанлик ҳаракатлари, фуқаролар урушлари, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон... Бундай урушлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Унинг Россия, Олмония, ҳатто Оврўпа Иттифоқи ҳақидаги фикрларини ҳам бемалол башорат дейиш мумкин. У олдиндан кўра билган Оврўпа халқлари Иттифоқида ҳар бир алоҳида халқ, жуғрофий мақсадларига мувофиқлашган чегараларда муайян кантон ўрнини эгаллайди. Улардаги ўзаро муносабатларнинг қуролли кучлар эмас, балки «ўзаро, фойдалилик» тамойили асосига қурилишини таъкидлайди. Бу Иттифокнинг тузилганига, тамойили ҳақиқатан «ўзаро фойдалилик» эканига, пул бирлиги «евро»нинг муомалага кирганига ўзимиз гувоҳмиз.

Бироқ буларнинг ҳаммаси Нитцше қиёфасининг бир жиҳати, унинг иккинчи жиҳати ҳам бор: бир томондан, табиий танлов йўли билан, иккинчи томондан — миллионлаб ожиз ва омадсизларни зўрлик билан йўқотиш йўли орқали келажак одамини яратиш керак. Нитцше, паст ирқларда, масалан, қора танлиларда, оғрикни ҳис қилиш қобилияти кам, дейди. Бошқа бир ўринда у, ҳаёт — урушлар натижаси, жамият — уруш қуроли, урушдан бош тортиш катта миқёсдаги ҳаётдан бош тортмоқ демакдир, деган фикрни айтади. Булар шунчаки ҳазил эмас. Нитцше инсоният келажагида икки йўналишни кўрди: бири — соци-

ализм, иккинчиси — фашизм, у социализмнинг террорлари-ю тенглаштиришларидан нафратланиб, фашизмга ён босди. Шу маънода буюк олмон ёзувчиси Томас Маннинг, Нитцше фашизмни эмас, фашизм Нитцшени бунёдга келтирди, деган фикри ҳам диққатга сазовор.¹

Хуллас, Нитцше ахлоқий таълимоти ғоят ўзига хос. Бу таълимотдаги икки хил қараш ўзаро диалектик муносабатни инкор этади. Унга беқарорлик фалсафаси — синергетика нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим. Нитцшенинг тимсолли тили билан айтадиган бўлсак, бу «ёқимсиз ҳақиқатлар» файласуфи янги ва ниҳоятда микёсли фалсафий йўналиш яратди. Биз истаймизми, йўқми, унинг таълимоти кўпгина нуқсонларга қарамай, жаҳон фалсафаси тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди; ҳозир ҳам унинг энг илғор қарашлари янги-янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун туртки вазифасини ўтамоқда.

3. Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили

Олмон мумтоз фалсафий тафаккуридан кейин пайдо бўлган яна бир оқим, амалда татбиқ этилган йўналиш, бу марксчилик. Олмон мумтоз фалсафаси заминида, асосан, Кант, Ҳегель ва Фойербах қарашларини «янгилаш» асносида вужудга келган мазкур оқимнинг асосчилари **Карл Хайнрих Маркс** (1818-1883) ва **Фридрих Энгельс**дир (1820-1895).

Маркс ва Энгельс ўз асарларида ахлоқшуносликка деярли бевосита ўрин бермаганлар, балки ахлоққа моддийлик призмаси орқали, яъни билвосита муносабатда бўлганлар. Шу боис уларнинг ахлоқий муаммоларга бағишланган махсус асарлари йўқ. Улар асосан инсон эрки муаммосини ишлаб чиқариш ва синфийлик тушунчаси билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Чунончи, Маркснинг уч жилдлик «Сармоя» («Капитал») асарида иқтисодий масалалар, қўшимча қиймат муаммоси кўтарилади, инсоннинг иқтисодий бегоналашуви, меҳнатдан бегоналашуви сингари ҳолатлар одамнинг ўз асл моҳиятидан бегоналашувига олиб келиши, уни эркисиз мав-

¹ *Қаранг: Манн Т. Собрание сочинений в 10 т. Т. Ю. М., ГИХЛ, 1961. С. 383.*

жудотга айлантириб қўйиши ҳақидаги қарашлар илгари сурилади.

Лекин бу таълимот ўта мафқуравийлаштирилган бўлиб, унда инсоннинг маънавий муносабатлари масалалари, афсуски, иқтисодий муаммолар соясида қолиб кетади, инсон бор-йўғи объектнинг, моддий табиатнинг бир бўлаги сифатида олиб қаралади, бевосита бўлмаса ҳам, билвосита шахс эркинлиги деярли инкор этилади; шахснинг фикри, у ким бўлишидан қатъи назар, жамоатчилик фикрига бўйсундирилади. Бў таълимот амадда татбиқ этилганида, унинг асосчилари буни қанчалик истамаган бўлишсин, доим жамиятда тенглаштириш ҳодисаси вужудга келади. Бундан ташқари, марксчилик инсониятни, миллатни, жамиятни синф деб аталмиш бир неча бўлакка бўлиб ташлайди, натижада умуминсоний кадриятлар синфий нуқтаи назардан қайта баҳоланади.

Маркс Йозеф Вайдемаерга ёзган хатларидан бирида ўз таълимотининг янгиллигини қуйидаги тарзда қисқача таърифлайди: 1) синфларнинг мавжудлиги фақат ишлаб чиқариш таракқиётининг муайян тарихий босқичи билан боғлиқ; 2) синфий курашнинг йўқсиллар (пролетариат) диктатурасига олиб бориши зарурат; 3) шу диктатуранинг ўзи ҳар қандай синфийликни йўқотиш ва синфсиз жамиятга ўтишдан иборатдир. Йўқсиллар диктатурасини ўрнатишга эса, «Коммунистик партия манифести»да айтилганидек, мавжуд ижтимоий зулмни буткул зўрлик йўли билан ағдариб ташлаш орқалигина эришилади. Инқилоб ва йўқсиллар диктатурасининг моҳиятан авторитарлиги ҳақида Энгельс мана бундай дейди: «Инқилоб, шубҳасиз, ўта авторитар нарса. Инқилоб шундай ҳодисаки, унда аҳолининг бир қисми иккинчи қисмига ўз хоҳиш-иродасини милтиқ, найза ва замбараклар воситасида, яъни фавқулодда авторитар воситалар ёрдамида ўтказди. Агар ғалаба қилган партия ўз ҳаракатлари мевасини бой беришни истамаса, у ҳукмронлигини реакционерларни қўрқувда тутадиган қуроллар воситасида ушлаб туриши керак».¹

Марксча ахлоқшунослик ҳам асосан, ана шу фикрлардаги моҳиятга бўйсундирилади: ахлоқ ички инқилобий омил сифатида, инсонни омманинг ҳаётий шароитини яхшилашга

¹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Избранные сочинения в 9 т. Т.4. М., Политиздат, 1986. С. 459.

сафарбар қилувчи ходиса тарзида талқин этилади. Маркс ва Энгельснинг фикрига кўра, инсон ўз шахсини тараққий эттириши ва эркинликни таъминлаши учун фақат жамоадагина имкон топади. Бахтнинг моҳияти — бахтга эришишда эмас, балки бахт учун курашнинг ўзида. Инсон фақат умумий коммуна иши манфаатлари учун яшаши лозим. Айнан мана шу манфаат — энг олий қадрият ҳисобланади. Бу қадриятни барқарор этиш — коммунистча мафкуравийлик бр-қали амалга ошади ва инсониятни «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган тамойилда яшашга даъват этади. Хуллас, юқорида айтганимиздек, марксчилик илгари сурган коммунистча ахлоқ — жамоатчилик ахлоқидир. Шахс — ана шу жамоатчилик ахлоқини амалга оширувчи восита, холос — мақсад эмас.

Маркс ва Энгельс таълимотининг энг улкан хатоси шундаки, у ақлли, қоринни тўйдириб, яхши кийинган ҳолда, ибтидоий жамоа тузумига, тўғрироғи, унинг янгича интеллектуал кўринишига қайтишни тарғиб этади. Қайтиш, у қанчалик тараққиёт деб жар солинмасин, қандай ном билан аталмасин, ҳеч қачон олға қадам бўлолмайди. Яъни, тарих ғилдирагини зўрлаб ортга айлантириш, у қай шаклда амалга оширилмасин, инсоният учун бир эмас, икки томонлама зарар: бу улканликда ва оғирликда тенгсиз ғилдирак шунчаки ортга юрмайди, ўз йўлидаги аллақачон яратилган умуминсоний ва миллий қадриятларни, маънавий бойликларни мажақлаб боради; бир қанча вақтдан сўнг, уни ортга айлантираётган куч заифлашганда эса, издан чиқиб кетиб, зудлик билан яна аввалги ўрнига қайтади; бу иккинчи қайтишда ҳам инсониятнинг маънавий ва моддий қурбонлар бериши табиий ҳол. Шу нуқтаи назардан марксчилик, қанчалик бўяб-бежалмасин, у зўравонлик мафкураси, қорин фалсафаси сифатида, ортга қайтиш тарзида, моҳиятан шахс эркинлигини йўққа чиқарувчи, юксак ахлоққа зид, реакцион таълимотдир.

Буни биз марксчиликнинг XX асрдаги ленинчилик деб аталган амалий ифодасида кўрдик. Зўравонлик ва ёлғон воситасида «Ерда жаннат қуриш» собиқ Иттифок худудидаги халқларнинг деярли 60 миллион нафарини қатл этиш ва қатағон қилиш билан ниҳоя топди. Марксчиликка қарши билдирилган ҳар қандай фикр, фикр эгасининг ўлими билан яқунланар эди. Ленин ва Сталин давридаги жожеий

холатни, Маркс таълимотининг динга — жаҳолат динига айланганини Зигмунд Фройд шундай таърифлайди: «Маркс назариясини танқидий тадқиқ этиш тақиқланади, унинг тўғрилигига гумон билдирганлар католик черкови томонидан бир пайт кофирлар қандай жазоланган бўлса — шундай жазоланадилар.¹ Маркс асарлари каромат манбалари сифатида Библиё ва Қуръон ўрнини эгаллади...».²

Марксчиликнинг улкан ахлоқсизлик сифатидаги энг кейинги кўриниши XX асрнинг 60-йилларида Кампучияда рўй берган «коммунизм қурилишида» намоён бўлди. Пол Пот бошчилигидаги «қизил кхмерлар» мамлакатдаги 6 миллион аҳолининг деярли ярмини қириб ташладилар. Бу қирғинлар банкларни бузиб, пулни йўқотиш, зиёлиларни — синфий душманларни ўлдириб, жигарларини қовуриб ейиш, мактабларни бузиб, ўқитувчиларни синфхоналарда ўқувчилар кўзи олдида осий сингари ҳодисалар силсиласида воқе бўлди. «Қизил кхмерлар» қурган коммунизм халқ бошига ана шундай фожиаларни ёғдирди.

Афсуски, жаҳон афкор оммаси орасида марксчиликни таълимот сифатида оқлашга ҳаракат қилиб, хатони унинг амалиётчиларига юклашга интиладиган кимсалар ҳам йўқ эмас. Бу — ўта номаъқул қараш, чунки ҳар бир назариянинг эзгу ёки ёвузлиги унинг амалиёти билан белгиланади. Амалиёт эса бир эмас, бир неча бор марксчиликнинг кўринишдан чиройли, ялтироқ, лекин моҳиятан ахлоққа зид, ёвуз таълимот эканини исботлаб берди. У худди сураткаш лабораториясидаги негативга ўхшайди: фақат қоронғидагина яшай олади, қуёшга чиқдими — бас, куйиб, қорайиб кетади. Қуёшда қорайиб кетадиган бундай аксилахлоқий таълимотларнинг эса инсоният учун мутлақо кераги йўқ.

4. Рус мумтоз ахлоқшунослиги

Мумтоз тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у муайян тарихий даврда маънавият соҳасида эришилган ютуқларни тизимли тарзда бойитиб, уларни янгича қарашлар ва йўналишлар воситасида навбатдаги юқори босқичга

¹ Ўрта асрларда католик черкови ўз ақидаларига ишонмаганларни кофир деб эълон қилиб, гулханда ёққанлар, қизитилган қозонга ташлаб ўлдирганлар ва ҳ.к.

Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989. С. 412.

олиб чиқади. Олмонлардан сўнг ана шундай мумтоз тафаккур XIX аср охири XX аср бошларида русларда воқе бўлди.

Бу даврда рус мутафаккирлари маънавиятнинг барча соҳаларида жаҳонда етакчилик мавқеини эгалладилар. Л.Толстой, Ф. Достоевский, И. Тургенев, А.Островский, Н. Чернышевский, В.Белинский, Вл. Соловьёв, Н. Лосский, Н.Бердяев, С. Булгаков, С. Франк, П. Флоренский, В. Розанов, А. Чехов, А.Ахматова, Б. Пастернак, И. Бунин, С. Есенин, М.Горький, В.Набоков, Б.Вишеславцев, Г. Шпет, В. Вернадский, А.Лосев сингари буюк номларнинг баъзилари ана шу даврда бутун куч-қувватлари билан ўз фаолиятларини ниҳоясига етказган бўлсалар, бошқалари ўз фаолиятларини чет элларда давом эттирдилар. Баъзилари ижодида бадиий тафаккур борасида реалистик йўналиш биринчи даражали ўрин эгаллаган бўлса, бошқалари фалсафий-ахлоқий ва эстетик тафаккурда диний-идеалистча йўл тутдилар. Айнан ана шу диний-идеалистча йўналиш фалсафий-ахлоқий тафаккурни мумтозлик даражасига кўтаришда муҳим аҳамият касб этди. Мазкур йўналишнинг вужудга келиши ва таракқий топишида буюк рус файласуфи, ўзига хос шоир **Владимир Сергеевич Соловьёвнинг** (1853—1900) хизматлари катта.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий қарашлари унинг қатор асарларида ифода топган. Улар орасида «Эзуликни оқдаш. Ахлоқ фалсафаси» (1897—1893) китоби алоҳида аҳамиятга эга. Унинг биринчи қисмида уят, шафқат ёки ачиниш ва художўйликдан иборат ахлоқий тушунчалар учлиги асосий ўринни эгаллайди.

Хўш, уят нима? Нисбатан тубанликка ва нокомилликка тушиб қолган, лекин бундай ҳолатни ўзи учун нолайик деб билгани учун мазкур даражадан юксалиш зарурлигини англаган киши уялади. Чунончи, жинсий алоқа ҳайвонот олами учун табиий ва ахлоқийликка алоқаси йўқ. Бироқ у инсоният дунёсида, табиий бўлса ҳам, ахлоқий хатти-ҳаракат таъмоили эмас, бепарда ҳолида инсонни уялтирадиган ҳолатдир. Зеро у, ахлоқийлик қошида ўзининг очиқ кўринишда амалга ошув ҳукукини йўқотади, яъни ахлоққа бўйсунди.

Соловьёв, Декартга мансуб тафаккурнинг моҳияти ҳақидаги машҳур ибора ахлоқийликка нисбатан қўлланганида мақсадга мувофиқ бўлур эди, деган мулоҳазани билдиради: **«Мен**

уяляпманми, демак, мавжудман, нафақат жисман, балки ахлоқан ҳам мавжудман, — мен ўз хайвонийлигимдан уяляпманми, демак, мен ҳали ҳам одам сифатида мавжудман».¹

Шу ўринда файласуфнинг зурриёт ҳақидаги ўзига хос фикрларини келтириш жоиз. Токи бола туғилиши том маънода инсонийликка бўйсундирилар экан ва ахлоқий маъно касб этар экан, бу билан у ўзининг гуноҳкорлик хусусиятини йўкотади, яъни болалар ҳам ота-оналари каби бу дунёда нафақат гуноҳ қила-қила, охир ўлимга махкум бўладилар, балки инсониятни яхшилаш учун хизмат қиладилар: уларнинг ота-оналари болалари ўзларидан яхшироқ, ахлоқийроқ бўлишига ишонадилар, уларга маълум тараққиёт тарзида қарайдилар. Бундан файласуф қуйидагича хулоса чиқаради: «Мана машғум зиддиятнинг ечими: туғилишнинг ёвузлик моҳияти туғилишнинг ўзи орқали йўққа чиқарилади, яъни эзгуликка айланади... улар (болалар — А.Ш.) бошқа ҳаётнинг одамлари бўладилар, бизнинг ва барча аждодларимизнинг ҳақиқий нажот топиши шундадир».²

Соловьёв нуқтаи назаридан қараганда, ачиниш ва шафкат уятчанликка зарурий қўшимчалардир, зеро улар руҳимизнинг хайвоний жунбушларини чеклайдилар. Ачиниш ва шафкатнинг энг ёрқин мисоли сифатида файласуф онанинг заиф, ҳеч нарса қўлидан келмайдиган, бутунлай ўзига қарам чақалоққа — бир парча этга муносабатини келтиради. Бирок шафқатлиликни ахлоқийликнинг ягона таянчи деб қараш тўғри эмас. Бу борада Шопенхауэр хатога йўл қўяди, дейди Соловьёв. Чунки мечкай, ичкиликбоз ёки хотинбоз ҳам кўнгли бўш, шафқатли бўлиши мумкин, лекин бундай кишини ахлоқий шахс деб аташ мумкин эмас. Демак, уят инсон хатти-ҳаракатини бошқариб турувчи ахлоқий ҳодисадир.

Файласуф уч авлод — боболар, оталар ва болаларнинг табиий боғланиши ҳақида тўхталар экан, ахлоқий тараққиёт муносабати билан маънавийлашишнинг уч хили тўғрисида — дин, никоҳ ва тарбия орқали маънавийлашиш тўғрисида фикр юритади. Бу уч ахлоқий соҳа инсонни Худо билан боғлайди: бири — кечмиш, иккинчиси — ҳозирги замон ва учинчиси — келажак орқали. Ҳақиқий никоҳда жин-

¹ Соловьёв В. Сочинения в 2 т. Т.1. М., 1990. С. 124.

² Ўша манба, 228-6.

сий алоқа йўқолмайди, балки мохиятан ўзгаради, хайвоний хиссиётни қондиришга эмас, инсондаги Худо қиёфасини соғломлаштиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, никоҳий жуфтлик зохидликнинг, матонатнинг, жафокашликнинг бир шаклидир.

Умуман олганда, Соловьёв одамларни яхши ва ёмонга, шафиқ ва ёвузга ажратишни илмий нуқтаи назардан хато, инсонийлик нуқтаи назаридан эса ноҳақлик деб билади; инсонни яхлит ва биратўласи ахлоқий баҳолаш мумкин эмас, унинг феъл-атвориға, қилмишиға қараб баҳо бериш лозимлигини таъкидлайди.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий таълимоти, теран фикрлари ахлоқ фалсафаси билан шуғулланган мутафаккирларнинг бир неча авлодига дастуриламал бўлди, ҳозир ҳам донишмандликнинг юксак намунаси сифатида тафаккур аҳлининг диққат марказидадир.

Рус мумтоз ахлоқшунослигининг йирик вакилларидан бири **Николай Онуфриевич Лосский**дир (1870—1965). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Ихтиёр эркинлиги» (1927) ва, айниқса, «Мутлақ эзгуликнинг шарти» (1949) асарларида кенг ифодасини топган.

Николай Лосский ахлоқий таълимотини бир сўз билан мутлақдик ахлоқшунослиги дейиш мумкин. Унинг фикрига кўра, кадриятлар оламининг асоси — Худонинг даргоҳи, олий кадрият эса — Худо. Лекин файласуф нафақат мутлақ, балки нисбий кадриятларини ҳам тан олади, бироқ уларнинг тенг эмаслигини таъкидлайди.

Мутлақ кадриятларни қандайдир ибтидодан келтириб чиқариш воситасида исботлаб бўлмайди, улар исботсиз, бевосита интуиция (фаҳм), руҳий етишиш орқали англанади. Илоҳни — мутлақ, ибтидосиз ва интиҳосиз ахлоқий кадрият — бутун коинотнинг ягона мақсади сифатида тақдим этади. Натижада файласуф, биринчидан, келажакқа эзгуликни ёвузлик устидан тўлиқ ғалаба қилишини ҳамда эзгуликнинг инсоният таракқиётидаги барча тарихий кучлардан юксак, енгиб бўлмас табиатга эга эканини эътироф қилади. Иккинчидан, Лосский ахлоқий кадриятни мутлақ, ичдан «соф», қандайдир четки «кўшимчалар» дан холи, деб ҳисоблайди. «Мутлақ ижобий кадрият ўз-ўзидаги, оқланган кадрият, демакки, қатъий, ҳар қандай нуқтаи назар-

дан, ҳар қандай ҳолатда ва ҳар қандай субъект учун эзгулик табиатига эга қадриятдир; у нафақат ўз-ўзича доимо эзгулик бўлади, балки унинг оқибати ҳам ҳеч қачон ўзида ёвузликни мужассам этмайди», — дейди у.¹ Учинчидан, мутафаккир реал ҳаётда, оламда мутлақ қадриятлар тантанасини башорат қилади; то унгача эса улар мутлақ комилликнинг идеали сифатида намоён бўлади. Шу боис ҳам Лосский ёвузлик ва эзгуликнинг мавжудлиги ҳақида мана бундай деб ёзади: «Худо ўз яратилмишларига эркинлик билан бирга эзгуликни амалга оширишнинг барча воситасини ато этган; агар шунга қарамай, қайсидир бир мавжудот ёвузлик йўлига кирса, унда бу ёвузликнинг ибтидоси ана шу мавжудотнинг ўзида яшириндир ва бу ёвузлик учун жавобгарлик тўлиқ унинг бўйнидадир».² Хуллас, буюк файласуф аксиология (қадриятшунослик) муаммоларини қаламга олар экан, эзгулик, адолат, ҳақиқат ва гўзаллик қадриятларидаги мутлақликнинг қойимлигини ҳимоя қилади;

Шу билан бирга, Лосскийнинг ахлоқий идеали қора кийинган, ўзининг фаровонлигани, соғлигини, бор-будини меҳробга бағишлайдиган роҳиб эмас. Файласуф бир қарашда худди моддиятчиларга ўхшаб фикрлайди: тўқлик, соғлик, одамлар билан муносабат, унинг фикрига кўра, «турмушнинг қадриятли жиҳати». Бироқ улар инсон турмушининг ягона ва олий даражадаги аҳамиятга эга қадриятлари эмас, аксинча, ҳаммаси маънавий фаолиятга йўналтирилган инсондаги кучни сақлаш ва кучайтириш учун хизмат қилиши керак бўлган ҳодисалардир. Шундай эса-да, инсон маънавияти, афсуски, овқат, кийим-кечак ва бошқа турмуш фаровонликларига боғлиқ. Бу боғлиқликни икки хил йўл билан заифлаштириш мумкин. Биринчиси — илм-фанни ривожлантириш ва техника тараққиёти туфайли инсон касаллик ҳамда очлик устидан ғалаба қилиб боради. Иккинчиси — инсон ўзини ахлоқий комилликка етказиш орқали овқатланиш ва уйқудан ғолиб қилиши мумкин.

Худбинлик ва душманлик салтанатидан муҳаббат ва эзгулик даргоҳига ўтишдаги сиёсий сакрашларни Лосский

¹ Лосский Н. Условия абсолютного добра. М., Политиздат, 1991. С. 56.

² Старченко Н. Н. Мир, интуиция и человек в философии Н. О. Лосского // Серия «Философия и жизнь», №2, 91. М., Знание, 1991. С. 24.

доим қоралаб келди. Ерда жаннат яратиш ҳақидаги шошма-шошарлик билан тузилган хомхаёл режалар яхши мақсад билан номақбул, нокомил воситалар ўртасидаги зиддиятларни туғдиради ва бунинг натижасида сон-саноксиз қурбонлар берилади, дарё-дарё қонлар тўкилади. Кадриятларни тор маънода тушуниш инсон учун — барча бандалар учун хос хислат. У, айниқса, черков мутаассиблари, инкилобчилар, ижтимоий ислохотчиларнинг радикал тарафдорларида дахшатли оқибатларга олиб келадиган даражага кўтарилади. Мутаассиб мавҳум ғоя, назария, ислохотлар лойиҳасини жонли одамдан юксак кўяди ва шу боис ўз идеалининг рўёбга чиқиши учун қатл, зўравонлик қилиш, умуман, одамлар ҳаётини барбод этишдан тоймайди. Мутафаккирнинг бу фикрлари айна ҳақиқат эканини яқин тарихимизда яққол кўришимиз мумкин: 1917 йилги феврал инкилоби ютуқларининг октябр давлат тўнтариши натижасида чиппақка чиқарилиши, ундан кейинги фуқаролар уруши ва Ленин-Сталиннинг мисли кўрилмаган қатағонларини умумий тарзда эслашнинг ўзиёқ кифоя.

Юқорида Лосскийнинг ёвузлик учун фақат инсонгина жавобгар экани, у Худо кўрсатган йўлдан озгани учун ёвузлик содир бўлишини таъкидловчи фикрларини келтирган эдик. Яна бу борада шуни айтиш керакки, файласуф ҳар қандай ёвузликда, агар унга фалсафий нуқтаи назардан ёндашилса, эзгуликнинг қандайдир унсурини кўриш мумкин, деган теран мулоҳазани ўртага ташлайди. Масалан, ўлимни олиб кўрайлик. Ўлим, шубҳасиз, ёвузлик, ёвузлик бўлганда ҳам дунёдаги энг кучли ёвуз ходиса. Буни тан олмайдиган одам йўқ. Лекин, айна пайтда, унинг ҳаёт жараёнидаги аҳамиятини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Зотан, ҳаётнинг ҳар бир кўриниши муайян ҳажмдаги ўлимнинг ғалабаси, яъни тирик нарсаларнинг йўқ бўлиши билан боғлиқ. Ҳаётсиз ўлим йўқ, ҳаёт — мамотнинг манбаи. Ўлим нафақат онтологик нуқтаи назардан, балки ахлоқий томондан заруриятдир. Ўзини ўлим кутаётгани учун ҳам инсон ахлоқий изланишларни ҳаётининг асосий мақсади қилиб олади. Шу жиҳатдан қараганда, ўлимсиз ҳаёт ўз маъносини йўқотади. Ўлимни ҳис қилиб туриш уни маънавий, ҳатто жисмонан енгиб ўтиш йўлларини қидиришга олиб келади; ўлим — ижодкорлик учун туртки. Ёки ўғриликни олайлик: у ҳам ёвузлик. Лекин Бернارد Мандевилнинг

(XVIII аср) айтишича, агар Англияда ўғрилик тарқалмаганида, темирчилик санъати ривожланмасди. Одамлар ўррилардан сақланиш учун тамба, кулф, мустахкам темир дарвозалар, панжаралар ўрнатишга мажбур бўлдилар ва, шундай қилиб, саноатнинг муайян бир соҳаси яратилди.

Ёвузликка қарши курашар эканмиз, биз унинг муайян бир туридан кутуламиз, лекин олдимизда унинг яна бошқа хили пайдо бўлади. Ёвузликнинг битта турига бир томонлама диққатни жамлаш ва унга қарши жарроҳлик аралашувиغا ўхшаш инқилобий йўл билан курашиш нафақат унинг янги турларини вужудга келтиради, балки бир жойда кесиб ташланган саратон шиши бошқа жойдан ўсиб чиққанидек, эски ёвузликка қайтадан жон ато этади. Хуллас, Лосскийнинг ахлоқий таълимоти ёвузлик билан толмай, мунтазам, ҳар куни кураш олиб боришни тавсия этади. Ана ўшандагина жамият ва инсон кутилган тараққиётга эришиб боради.

Эзгулик ва ёвузликнинг пайдо бўлиши, уларнинг инсон ҳаётидаги ўрни, ёвузликка қарши курашишнинг йўллари сингари доимий долзарб ахлоқий муаммолар рус мумтоз ахлоқшунослигининг бошқа вакиллари учун ҳам муҳим эди. Бу борада йирик ишлар қилган мутафаккирлардан бири экзистенциячи файласуф **Николай Александрович Бердяевдир** (1874—1948). Унинг айниқса, «Инсоннинг вазифаси ҳақида» (1931), «Ўз-ўзини англаш» (1939—1940), «Илоҳийлик ва инсонийликнинг Экзистенциал диалектикаси» (1944—1945) каби асарлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.

Николай Бердяев фалсафий-ахлоқий қарашларининг яққол ажралиб турадиган ўзига хос хусусияти шундаки, унинг асосий ғояси — эркинлик. Нима учун ўз табиатига кўра эркин ва ижодкор мавжудот бўлган инсон Худо берган неъматлардан ўрнига қўйиб фойдалана олмайди; нимага инсоннинг ўйлаган нарсаси ўрнига тарихда бутунлай бошқача ҳолат рўй беради; нима учун илму салоҳиятни одам боласи ўзига ўхшаганларни эзиш учун, яъни ёвузлик йўлида ишлатади; нега истеъдодли одам кўпинча ёлғизликка маҳкум; нимага даҳо санъаткорларнинг ҳаётида фожиавийлик, ўрта-миёналик доим ғолиб келади; нима сабабдан инсон эркин-

лик учун туғилган, лекин у доим ва ҳамма ерда кишанбанд? Файласуфни ана шу муаммолар қизиқтиради.

«Менинг фалсафамдаги ўзига хослик энг аввало, шундаки, мен унга борликни эмас, эркинликни асос қилиб олдим»,¹ — дейди Бердяев ва ҳақиқатан ҳам ҳар бир муаммони эркинлик ҳақидаги ўз тасавури призмасидан ўтказиб таҳлил этади. Бу эса, табиийки, пировард натижада алломани барча фалсафий муаммоларга диний-ахлоқий нуқтаи назардан муносабатда бўлишга олиб келади. «Эркинлик, — дейди буюк рус мутафаккири, — менинг мустақиллигим ва ўз шахсимни ичдан белгилловчи мурват, эркинлик менинг ижодий қувватим, у олдимда турган эзгулик ва ёвузлик оралиғидаги танловим эмас, балки эзгулик ва ёвузликнинг ўзини яратишимдир».² Бундай эркинлик — фақат инсоннинг ўз эркинлиги, ҳатто унга Худо ҳам ҳукмронлик қилолмайди. Инсон агар ўз ҳолига қўйилмаганида, унинг инсон деб номланиши ҳам мумкин эмасди. Ҳақиқий инсоний ҳаёт — инсоннинг қарор қабул қилишдаги қуошқонга сифмаслигидир.

Файласуф ўз ижодида тарихга катта эътибор беради. У тарихда инсон маънавиятининг ички диалектикасига мос тушадиган уч муҳим даврни ажратиб кўрсатади. Биринчиси — Аҳд ул-қадим Худоси, оламнинг Подшоси, Эгаси давридаги инсондан муҳаббат эмас, фақат бўйсуннишни талаб қиладиган, насронийликкача бўлган қонун ва бўйсунниш ахлоқи. У — ердаги вақт нуқтаи назаридан тарихнинг табиий-органик даврига тўғри келади. Иккинчи давр — инсон гуноҳга ботганлигига ўзи айбдор эканини ҳис этиб, ижтимоий ижоддан бош тортиш билан ўз айбини ювадиган, ижод қилмайдиган тазарру ахлоқи. У — Ўрта асрларда таркидунёчилик ҳукмронлик қилган маданий-органик давр. Ниҳоят, учинчи давр, энди йўл бошлаган, лекин ҳали келиб улгурмаган — дунёни дин воситасида ўзгартирадиган ижод ахлоқи. Ижод ахлоқи шундай улкан бир даврки, унда эзгулик ва ёвузлик курашининг кескинлиги — ё ўзгарган дунёга ёки умумҳалокатга эшик очиб беради. Бироқ қайси эшикнинг очилиши инсонга боғлиқ. Инсон дунёни ўзгартириш-

¹ Бердяев Н.А. Самопознание. М., Книга, 1991. С. 56.

² Ўша манба, 61-6.

да Худонинг хамкори бўлиш имкониятига эга. Айни пайтда, бу дунёни ягона дунё дейиш билан унинг душманига ҳам айланиши мумкин. Зеро, тарих Худо ҳаққи учун қилинган ишлар ва ёвуз ижод орасидаги курашдан иборатдир.

Хўш, ёвуз ижод ёхуд ёвузлик мохиятан нима ўзи? Файласуфнинг фикрига кўра, ёвузлик ижобий борлиққа эга эмас, у эзгуликдан ўғирланган хусусияти билангина кишини ўзига оғдиради. Шу билан бирга, у нафақат мавжуд, балки дунёда эзгуликдан кўра кўпроқдир. Ёвузлик билан курашнинг бир хавфли томони шундаки, бу кураш беихтиёр ёвузлик табиатини ўзига қабул қилиши, юктириши мумкин; ёвузликни ниҳоятда ёмон кўрган яхши одамлар унга қарши ёвуз усуллардан бошқа кураш йўлларига ишончларини йўкотадилар ва натижада ўзлари ёвузлик қилганликларини билмай қоладилар. Шу боис ҳатто шайтонга ҳам инсоний яхшилик билан муносабатда бўлмоқ лозим; эзгуликдан чиқмай, эзгуликни нурлантириб туриш керак.

Бизнинг давримиздаги асосий ахлоқий муаммо, бу — душманга муносабат масаласи: душманни одам деб ҳисобламаслик, унга инсоний муносабат қилмаслик ҳозир одат тусига кирган. Айнан мана шунда Инжилдан чекинишни кўриш мумкин. Зеро, шайтоний одамлар мавжуд эмас, балки одамларда шайтоний ҳолатлар мавжуддир. Шу боис бирор-бир инсон устидан пировард ҳукм чиқариш мумкин эмас. Акс ҳолда жиноятчи учун берилган жазонинг ўзи кўпинча жиноятга айланади. Одамларда душман излаш одати бор. Айниқса, инқилоб яшаб туриши учун доимо ўзида душманга эҳтиёж сезади ва агар душман йўқ бўлса, уни ўйлаб топади. Аксилинқилоб ҳам шундай. Душман топилганда одам ўзини яхши ҳис қилади. Бу ҳол ёвузликнинг объективлаштирилиши, унинг ташқи реалликка чиқарилишидир.

Николай Бердяев эзгулик ва ёвузлик орасидаги муносабатларнинг жўн эмаслигини, уларда экзистенцияча диалектика борлигини таъкидлайди. Зеро, юкорида айтилганидек, эзгулик ёвузликка айланиши мумкин. Лекин, шунинг баробарида, ёвузлик ҳам эзгулик бўлиб қайта туғилади. Яъни, инсон агар барча имкониятлар синовидан ўтса, эзгулик ва ёвузлик тажрибаларини бошдан кечирса, у ҳолда ёвузликнинг ўзи эзгуликнинг диалектик ибтидоси бўлиб қолади. Хегель айтга-

нидек, салбий ходисалардан ўтилгач, навбатда фақат ижобий босқич қолади. Шундай қилиб, ҳатто даҳрийлик Худони билишнинг диалектик ибтидосига айланади. Бу мохиятан, даҳрийлик, коммунизм ва бошқа шунга ўхшаш ходисалар орқали ботиний ўтмишлардан бойиб, ёруғликка, нурга чиқадиган инсон тақдиридир. Ёвузларни қириб ташлаш эмас, балки маърифатли қилиш лозим. Чунки ёвузликдан зўравонларча йўл бермаслик ёки йўқ қилиб ташлаш усули билан эмас, балки уни ичдан ботинан енгиш орқали қутулиш мумкин.

5. XX аср ахлоқшунослигидаги асосий йўналишлар

Инсоният жамияти ҳеч қачон XX аср даржасидаги юксакликка эга бўлган эмас. XX аср арафаси ва давомидаги тафаккурда кўп ва хилма-хил йўналишлар вужудга келди. Улар учун умумий бўлган ўзига хос икки жиҳат алоҳида диққатга сазовор: биринчиси — уларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни бевосита ўрганишга қаратилгани, яъни, маълум маънода, антропологик хусусиятга эгаллиги; иккинчиси — фалсафий бўлмаган ва фалсафийликдан «чиқиб» кетган фанларнинг асос нуктаи назаридан фалсафийлик касб этиши ёхуд фалсафанинг тадқиқот қуролига айланиши. Мазкур йўналишларнинг энг муҳимлари сифатида руҳий таҳлил, фалсафий антропология, ҳаёт фалсафаси, экзистенциячилик, фалсафий герменевтика, феноменология, синергетика сингари таълимотларни келтириш мумкин. Улар орасида руҳий таҳлил йўналиши ноодатийлиги, қамровлилиги ва ғоят теранлиги билан алоҳида аҳамиятга молик.

Руҳий таҳлил. Руҳий таҳлил усулининг вужудга келиши жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. XX аср арафасидан то бугунги кунгача бу шов-шувлар гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб давом этмоқда. Улар бежиз эмас. Зеро, минг йиллардан буён ўқитилиб ва амалиётда қўлланиб келинаётган руҳшунослик фани бир зарб билан тахтдан туширидди. Ана шу зарб эгаси австриялик олим **Зигмунд Фройд** — Зигисмунд Шломо (1856-1939) эди.

Гап шундаки, академик руҳшунослик табиий фанлар лабораториясининг усулларини қўллаб, виждон, кадриятли мулоҳазалар, эзгулик ва ёвузликни билиш — руҳшунослик муаммолари тизимига кирмайдиган метафизик тушунчалар,

деб ҳисоблаб, асосан, одатдаги «илмий усул» бўйича қабул қилинган майда масалалар билан шуғулланиб келарди; у ўзининг асосий объекти — қалбни назардан қочириб, умумий, ёшга, касбга доир руҳий ҳолатлар ҳамда реакциялар ва табиийятларнинг шаклланишига, яъни руҳий «мурватлар»га эътиборни қаратиб, юқорида айтганимиздек, инсон учун ниҳоятда муҳим бўлган муҳаббат, ақл, виждон, қадриятлар сингари ҳодисаларни четлаб ўтди. Фройд эса кузатувлар, ақл ва ўз кечинмаларига суянибгина ахлоқий муаммоларга мурожаат қилмасдан руҳий касалликни муваффақиятли даволаш муаммосини ҳал этиб бўлмаслигини аниқлади ва бемор ўз қалби эҳтиёжларини ҳисобга олмани учун касалликка чалинади, деган хулосага келди.

Фройд инсон руҳий ҳаётида уч босқични ажратиб кўрсатади: онг, онголд, ва онгтуби ёхуд онгланмаган, яъни, ошта айланмаган ҳолат. Онгланмаган ҳолат ва онгодди онгдан назорат (цензура) деган ўрта босқич орқали ажралиб туради. Назорат икки вазифани бажаради: биринчиси, шахс ўзига мақбул кўрмаган ва қоралаган ҳис-туйғулар, фикрлар, тушунчаларни онгланмаган ҳолат ҳудудига сиқиб чиқаради; иккинчиси, онгда ўзини намоён этишга интилган фаол онгланмаган ҳолатга қарши курашади. Онгланмаган ҳолатдаги фикрлар, ҳис-туйғулар умуман йўқолиб кетмайди, бироқ хотирага чиқиши учун йўл қўйилмайди. Шу боис улар онгда бевосита эмас, балки билвосита — билмай гапириб юбориш, хато ёзиб юбориш, туш, неврозлар сингари ғалати ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Шунингдек, онгланмаган ҳолатнинг сублимацияси — таққиланган интилишларнинг ижтимоий жиҳатдан мақбул ҳаракатларга айланган тарзда кўриниши ҳам рўй беради. Онгланмаган ҳолат ғоят яшовчан, вақтга бўйсунмайди. Ундаги фикрлар, истаклар, ҳис-туйғулар назорат туфайли, ҳатто ўн йиллардан сўнг онга чиқсалар-да, ўз эҳтирос қувватини йўқотмайдилар. Онголд ҳолатини муваққат онгланмаган ҳолат, дейиш мумкин, унинг онга айланиш имкони бор, у онгланмаган ҳолат билан онг ўрталлигида бўлиб, онгнинг кундалик ишида хотира омбори вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, қалб қаърида ётган, тийиксиз эҳтирослар ҳисобланган онгланмаган ҳолат интилишларига диққатни қаратиб, Фройд инсон қалбининг «қора» томонларини таҳлилга олади. Бу таҳлил, инсоннинг қанчалик зоҳирий ахлоқийлашу-

вига қарамай, унда табиий жинсий алоқада ўзини намоён қиладиган уятсиз, аксилахлоқий, «ёмон» томонлар мавжудлигини исботлаб беради. Бу томонларни Фройд тушларда акс этишини кўрсатади, зеро, тушда онгнинг назорати ғоятда заифлашиши туфайли улар ўзларини рамзий тарзда намоён этадилар. Шу ваддан буюк таҳлилчи-файласуф Афлотуннинг, яхши одам ёмон одам ўнгида қилган ишларни тушда кўриш билангина чекланади, деган фикрини эслатиб ўтади.

Фройд онгланмаган ҳолатни инсон калбидаги барча ёвузликлар сақланадиган ховузга ўхшатади. Тушлардаги маданий кишини дахшатга соладиган тубан, хайвоний ҳолатлар — жамиятдаги ахлоқий талаблар билан ҳисоблашиш натижа-сида реал ҳаётда амалга ошмаган шахс хоҳиш-истакларининг эваз, товон тарзида юзага чиқиши. Инсон фақат фикран, тушларида, ҳаёлан ва орзуларида онгланмаган ҳолат интилишларига, «ёмон» ибтидога берилади, реал ҳаётда эса ўзининг очикжинсий ҳирсини ёки тажовузкорлигини кўрсатиб, ёмон отлиқ бўлмасликка, ярамас одам деган ном олмасликка, бошқаларга ҳаёли, ҳалол, • мулойим шахс сифатида кўринишга уринади. Бу уриниш бировларни иккиюзла-мачиликка ёки мавжуд ҳаётий қадриятларни ва ахлоқий қоидаларни сўзсиз, нотанқидий қабул қилишга олиб келса, бошқалар учун у руҳий носоғломликка, инсонни ичдан кемирадиган, лекин ташқаридан билинмайдиган асабий касалликка айланади. Фройднинг фикрига кўра, тушлардаги «ёвуз» ниятлар ва «ярамас» истақларни ҳозирги замондан эмас, кўпроқ кечмишдан излаш керак, зеро, улар «фақат инфантилизмни», этник ибтидомизга қайтганимизни ўзида акс эттиради. Ана шу жиҳатлар ахлоқий муаммоларни, хусусан, ахлоқнинг келиб чиқиши, инсоният цивилизацияси тарихида юзага келган турли хил ахлоқий қоидалар ва талабларни кўриб чиқишда Фройд учун қўл келади.

Шуни айтиш керакки, Фройд инсондаги эзгу ибтидони, олижаноб интилишларни инкор этмайди. Унинг ахлоқий қарашларини тушунмаганларга, уни ёвузликни мутлақлаштиришда айблаганларга қарши Фройд, бизнинг инсондаги барча ёвузликларни таъкидлаб кўрсатишимизга сабаб шуки, бошқалар уларни инкор этади; бу таъкиддашдан инсоннинг руҳий ҳаёти яхшиланмаса ҳам, ҳар ҳолда у тушунарли бўлади; агар биз бир томонлама ахлоқий баҳолашдан юз ўтирсак,

у ҳолда, шубҳасиз, инсон табиатидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабати шаклини аниқдашимиз мумкин, деган фикрни билдиради. Ҳақиқатан ҳам Фройд ахлокий қарашларининг ўзига хослиги айнан ана шунга асосланган. Бирок, Фройд, барча иллатларнинг ва виждон, қўрқув, айбни хис қилиш, тазарру сингари фазилатларнинг келиб чиқишини, фаолиятини, деярли барча ахлокий ходисаларни асосан «Эдип комплекси»га олиб бориб такаб қўяди.

Зигмунд Фройднинг ўзи бир ўринда: «Янги ҳаракатни тўхтатиб бўлмаслигига душманларим ишонч ҳосил қилганлари каби, менга ҳам бундан буён уни ўзим чизиб берган йўлдан олиб кетиш мумкин эмаслигига ишонишимга тўғри келди», - деган эди.¹ Дарҳақиқат, рухий таҳлилнинг кейинги тараккиёти — фройдчилик ва янги фройдчилик бошқача йўлдан, рухий таҳлил асосчиси назарияларини танқидий ўрганиш ҳамда ривожлантириш йўлидан кетди. К.Юнг, А.Адлер, Э.Фромм сингари таҳлилчи-файласуфлар инсон қалбини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар. Имкон нуктаи назаридан фақат улардан бири — Фроммнинг ахлокий қарашларига тўхталамиз.

Эрих Фромм (1900—1980) асосий диккатини инсон қалбининг ахлокий талабларга муносабатини очишга, тоталитарчилик, инсонпарварлик, тириксеварлик (биофиллик) ва ўликсеварлик (некрофиллик) ҳақидаги мулоҳазаларга қаратади. Унинг «Севиш санъати» (1956), «Инсон қалби. Унинг эзгулик ва ёвузлик қобилияти» (1964) каби асарларида ахлокий муаммоларга кенг ўрин берилган.

Фроммнинг фикрига кўра, ёвузлик фақат инсоний ҳодиса. У инсонийлик ҳолатидан ортга қайтиш, инсонга хос ақл, муҳаббат, эрк хусусиятларини йўқ қилишга бўлган интилиш. Айни пайтда, у фожеий ҳолатдир. Чунки инсон, хайвоний даражага қайтса-да, у бирор-бир сония одам эканини унутмайди, демак, ёвузлик масалани хал қилишнинг йўли сифатида уни ҳеч қачон қониктирмайди. Инсоннинг ёвузлик ҳолати -# ўзини эзиб турган инсоний турмуши оғирлигидан озод бўлишга фоживий уриниши туфайли рўй беради, у ўзини йўқотишдан иборат. Эзгулик бизнинг мавжудлигимизни тобора моҳиятимизга

¹ Лейбин В. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М., Политиздат, 1990. С.209.

якинлаштириб боради, ёвузлик эса турмушимиз билан мохиятимизнинг ўсиб борувчи бегоналашуви демакдир.

Инсон ортга ва олдинга интилишга, бошқача айтганда, эзгулик ва ёвузликка мойил. Токи иккала майл тенг экан, агар у ўз ахволини англаб етишга қобил бўлса, танлаш борасида эркин. Бироқ, агар инсоннинг юраги тош қотиб, майллари ортиқ тенглашмайдиган даражага келса, у бундан буён танловда эркин бўлолмайди. Инсон то танлаш эрки қолмайдиган нуктагача ўз хатти-ҳаракатига жавобгардир. Инсон юраги қанчалик тош бўлмасин, у инсоний юрак бўлиб қолаверади. Биз инсон бўлиб туғилганимиз ва шу боис олдимизда доимо қарор қабул қилиш масаласи кўндалангтуради. Ўз мақсадларимиз билан бирга, биз воситаларимизни ҳам танлашимиз керак. Агар кимки ҳаётга бефарқ, лоқайд қараса, ундай одамнинг эзгуликни танлашига умид йўқ.

Фройд қарашлари хақида мулоҳаза юритар экан, Фромм ўз устозига нисбатан кенгроқ миқёсда ҳаракат қилади: инсон табиати нафақат биологик, балки тарихийлик билан шартланганини таъкидлайди. У Фройднинг инсон муаммосини тўғри ҳал этишда биологик ва маданий жиҳатларни карама-қарши қўйиш усулини рад этади, шахсни ўрганишда одамнинг бошқаларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тушуниш муҳим деб ҳисоблайди. Шунингдек, Фромм иктисодий, рухий ва мафкуравий жиҳатлар бир-бири билан узвий алоқадор эканини, улар жинсий алоқанинг жўнгина рефлексияси эмаслигини айтилади. Бироқ Фройднинг буюк хизматларини эътироф этиб, рухий таҳлил жараёнидан асосий мақсад — устози таъкидлаган ҳақиқатни тан олиш эканини ва рухий таҳлил ҳақиқатга янгича мазмун берганини уқтиради.

Рухий таҳлилгача бўлган тафаккурда, агар инсон ўз гапига ўзи ишонса, у ҳақиқатни гапираётган ҳисобланарди. Рухий таҳлил субъектив ишонч асло ҳаққонийликнинг мезони бўла олмаслигини кўрсатди. Инсон ҳақиқат юзасидан ҳаракат қиламан деб ишониши мумкин, лекин асл сабаб — бешафкатлик. У хатти-ҳаракатнинг сабаби муҳаббатим деб билади, лекин аслида уни мазохча боғлиқликка интилиш ҳаракатга келтиради. Инсон менга бурч раҳнамолик қиялпти деб ўйлайди, аммо асосий сабаб — унинг

шухратпарастлиги бўлади. Гап шундаки, инсон нафақат буларга бошқаларнинг ишонишини хоҳлайди, балки ўзи ҳаммасига ишонади. Рухий таҳлил жараёнида одам унинг қайси ғоялари эҳтиросли қобикқа ўралган-у, қайсилари унинг феъл-атвори тизимида илдиизга эга бўлмаган, субстанция ва вазндан йироқ шартли клишелар (нусхалар) эканини англайди. Рухий таҳлил шу маънода ҳақиқатни излашдир. Унинг асосий тамойили шундаки, тафаккуримиз ва ҳиссиётларимизни синчиллик билан ўрганмасдан ҳамда қайси жойда биз ақлийлашамиз-у, қаерда эътиқодларимиз ҳиссиётга бориб тақалишини аниқламасдан туриб, рухий соғломлик ва бахтга эриша олмаймиз.

Эрих Фромм муҳаббат муаммосига ҳам жуда катта эътибор беради. Муҳаббат, бу — ҳар бири ўзлигини сақлаган ҳолатдаги икки кишининг бирлашуви. Муҳаббат, бу — ҳаракат, ором эмас, фаоллик — кузатиш эмас. Севиш — олиш эмас, бериш. Севгида инсон ўзи учун энг бебаҳо бўлган ҳаётининг бир қисмини — ҳиссиёти, билими, кечинмаларини ўзига бағишлайди. Бунини ўрнига нимадир олиш учун қилмайди, ана шу «бағишлаш»нинг ўзи нафис бир лаззатдир. Аллома файласуф, юқорида таъкидлаганидек, муҳаббатни ғамхўрлик, масъулият, ҳурмат ва илм унсурларидан иборат деб билар экан, масъулиятга ўзгача эътибор билан қарайди. Фромм масъулиятни одатда қабул қилинганидан бошқачароқ тарзда талқин этади. Одатда масъулият деганда, четдақюкланган, яъни одамга бошқа кишилар, жамият ва ҳоказолар томонидан таклиф этилган, уқтирилган ёки мажбуран бўйнига қўйилган қандайдир бир нарса тушунилади. Фромм эса масъулиятни моҳиятан қалбнинг хоҳиши билан боғлиқ эмин-эркин ҳолат, дейди. Масъулиятни ҳис этиш, бу — бошқа мавжудотнинг эҳтиёжи ва талабига «лаббай» деб жавоб беришга тайёр туриш. Шундай қилиб, масъулият кимгадир ғамхўрлик қилиш билан боғлиқ. Бошқа томондан файласуф масъулиятни ҳурмат билан боғлайди. Ҳурмат, бу — қўрқув ёки қўл ковуштириш эмас, у инсонни қандай бўлса, шундай қабул этишни талаб этади.

Фроммнинг фикрига қўра, индустриал жамиятда ҳақиқий муҳаббат камдан-кам учрайди. Ўз фарзандларини том маънода севган ота-оналар ҳам умумий қоидадаги истиснодир. Ни-

коҳда эса муҳаббат деб бутунлай бошқа сабаб, бошқа хислар тушунилади. Унда ҳатто севги тасавури ҳам бузилади. Бу айнан инсон ўзини муҳаббатнинг «муъжиза куши»ни қўлга киритдим деб ҳисоблаган пайтда рўй беради. Муҳаббатнинг йўқолишига гўё муҳаббатни қўлга киритиб олиш мумкин деган нотўғри тасаввур олиб келади. Шу боис кўп ҳолларда муҳаббатдан бошланган никоҳ икки эгалик қилувчининг, жуфтлашган икки худбиннинг ҳамдўстлигига айланади. Бироқ муаммо никоҳда эмас, балки икки томон шахсининг истеъмолчилик хусусияти билан боғлиқ. Муҳаббатга мавжуд бўлиш, ўзини ифодалаш қобилияти тарзида эмас, балки маъбудга қарагандек муносабатда бўлиш ана шундан келиб чиқади. Шу боис бирга яшашнинг тизимини ўзгартиришга, яъни кўпхотинлилик, жазманбозлик, жамоавий жинсий алоқа ва ҳоказоларга интилиш — бор-йўғи ҳақиқий муҳаббат қийинчиликларини енгиб ўтиш учун йўл қидириш. Агар инсон ўз «ярмини» топиш ва севиш бахтига эришса, у бошқа жуфт излашга ҳеч қачон интилмайди, бутун борлигини ўз севиклисига бўлган муҳаббатга бағишлайди. Умуман, Фромм такдим этган шахс тизимида муҳаббат диний ҳиссиёт ва дунёқараш билан биргаликда марказий ўринни эгаллайди.

Рухий таҳлил фалсафаси, хусусан, ахлоқшунослиги мулкига ниҳоятда қисқача қилган илмий саёҳатимиз охирида шуни таъкидлаш зарурки, бизда, ўзбекларда бу таълимот ҳақида, очиги, озгинагина тасаввур ҳам йўқ. Уни миллат тарбиясини бузадиган, ҳаёсиз, инсоннинг ёмон томонларинигина кўрадиган, динни тан олмайдиган дунёқараш тарзида қабул қиламиз. Бу — тоталитар тузум, мустамлакачилик мафкурасининг сохта илмий ниқоб остида илгари сурган зарарли ғояларининг таъсиридир. Рухий таҳлил аслида тоталитар тузумга қарши, мустамлакачилик алдовларини, «дохийлар» қалбининг зулматини ва ёвузликларини очиб бериш қудратига эга, бутун инсоният учун, жумладан, биз учун ҳам ғоят зарур таълимотдир. Ахир, ўзбекнинг «Одам оласи ичида» деган мақоли борку! Рухий таҳлил ўша «ола»нинг қаердалигини, қандайлигини, пайдо бўлишига сабаб нима эканини ва уни қандай қилса бартараф этиш, «оққа» айлантириш мумкинлигини кўрсатиб беришда мислсиз аҳамиятга эга. Шу жи-

хатдан қараганда, Президент Ислон Каримов ўзининг машхур суҳбатларидан бирида Нитцше ва Фройд меросини ўрганиш, тадқиқ этиш ғоят муҳимлигини таъкидлагани алоҳида диққатга сазовор.¹ <

Экзистенциячилик. XX аср ахлоқий тафаккурида чуқур из қолдирган фалсафий-ахлоқий йўналишлардан яна бири экзистенциячиликдир. Экзистенциячилик инсонни, энг аввало, ўз ҳаётини инсонийлик вазифасини бажариш учун қурбон қилган мавжудот сифатида олиб қарайди. Бир жиҳатдан бундай қараш анъанавийдек, барча асрларда ҳам илгари сурилган нуқтаи назардек туюлади. Аслида эса ундай эмас.

Гап шундаки, аввалги анъанавий қарашларда инсоннинг ўз ҳаётини қурбон қилиши «олий манфаатлар» юзасидан рўй беради: инсон идеал, умумтарихий мақсадлар ўзини фидо этишга арзишини тушунади. Қурбон бўлишга тайёрлик, демак, инсоннинг ибтидодаги белгиси эмас, балки унинг ақл билан иш қўриши оқибатида рўй берадиган ҳодиса сифатида олинади. Экзистенциячилик эса фидойиликни инсоннинг ибтидодаги хусусияти, уни белгилувчи оддий ҳодиса деб қарайди. Улар, инсон ўз ҳаётини нимагадир бахш этмасдан мавжуд бўлмайди, деган фикрни илгари сурадилар. Бу фидойилик эса айнан барча ижтимоий барқарор кадриятлар барбод бўлганда, инсон ўзи учун муносиб оғир, муқаддас бир юкни худди ризки каби излаган бир пайтда юз қўрсатади. Инсон ўз назоратидан чиқиб кетган, нораціонал воқеа-ҳодисалар гирдобига тушиб қолган пайтида қандай маънавий сабрга, чидамга эга бўлиши керак? Экзистенциячиликнинг бош муаммоси мана шу. Олмон файласуфи Мартин Ҳайдеггер (1889—1976) экзистенциячиликнинг асосчиси ҳисобланади.

Экзистенциячилик Ҳайдеггердан сўнг, икки йўналишда — диний ва даҳрийлик йўналишларида давом этди. Диний экзистенциячиликнинг энг йирик намоёндаларидан бири олмон файласуфи **Карл Ясперсдир** (1883—1969). У ўз асарларида, хусусан, «Замоннингмаънавийҳолати»(1932), «Фалсафий эътиқод»(1948) деган китобларида инсон мавжудлигини XX асрда қандай тушуниш масаласига тўхталади ва бу мавжудликнинг ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади.

¹ *Каримов И.А.* Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июл.

Инсон билан хайвон орасидаги фарқ ҳақидаги, бошқача қилиб айтганда, инсоннинг вужудга келиши тўғрисидага масалани Ясперс энг муҳим деб ҳисоблайди. Инсонни қандайдир бир бошқа нарсдан келтириб чиқариш мумкин эмас. Зеро, у ҳамма нарсанинг бевосита асосидир. Оламдаги боғлиқликнинг барча турлари ва барча биологик тараққиёт жараёнлари одамнинг ўзига эмас, балки инсоний моддага, инсоний материалга дахлдор. «Инсон доимо ўзи ҳақидаги ўйлаганидан, билганидан кўра каттарокдир. У ҳамма ходисаларда бир хил бўлмайди; у — йўлди», — дейди файласуф.¹ Бу фикр ҳам бутун инсониятта, ҳам алоҳида одамга тааллуқли. Хеч қачон инсон ҳақида узил-кесил хулоса чиқариш, уни на умумий тарзда, на алоҳида одам сифатида тўлиқ тушуниш мумкин эмас.

Ясперснинг фикрига кўра, инсонга ҳайвондан «тараққий топан» жонзот деб қараш нотўғри. Чунки билиш учун ҳаммаси тушунарли бўлиши керак, билиш билинадиган чегарадан нарига чиқолмайди, билишдан ташқарида билиш учун хеч нарса йўқ. Билиш оламда мавжуд бўлгани ҳолда оламни тушуниб етолмайди. Тўғри, математика, табиий фанлардаги каби универсал билиш теварак-атрофда ҳозир бўлган ниманидир илғаб олиши мумкин, лекин воқеликни хеч қачон яхлитлигича била олмайди.

Инсоннинг ҳақиқий қадрияти у яқин турган тур ёки хили билан эмас, балки ўзгартириб ва алмаштириб бўлмайдиган тарихан яккалиги билан боғлиқ. Ҳар қандай алоҳида инсоннинг қадрияти муайян одамларга умумий инсоний мезонни шакллантиришда бир-бирини ўзаро алмаштирадиган материал сифатида қаралмаганидагина дахлсиз бўлади.

Барча одамларнинг тенглиги ғояси бутунлай нотўғри. Зеро, гап одамларнинг руҳий тадқиқотга бўй берадиган мавжудот сифатидаги феъл-атвори ва қобилияти ҳақида бормоқда. Аммо бу ижтимоий воқе сифатида ҳам тўғри эмас, нари борганда, одамлар қонун олдида тенг имконият ва тенг ҳуқуққа эга бўлишлари мумкин. Моҳият жиҳатидан барча одамларнинг тенглиги фақат ва фақат уларнинг ҳар бирига, эркинликдан келиб чиққан ҳолда, ахлоқий ҳаёт орқали Худога йўл очиладиган теранликқа мавжуддир. Бу инсоний билим билан ўрнатилиб ва объектавлштириб бўлмайдиган қадриятлар тенглиги, абадий рух

¹Ясперс К. Смнсл и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 378.

сифатидаги яккаликлар қадриятлари тенглигидир. Бу инсонга жаннат ёки дўзахдан жой қаромат қилувчи тенглик, даъво ва абадий ҳукм тенглигидир. Бу тенглик инсонни фақат восита деб қарашга йўл қўймайдиган, балки унга бирдан-бир мақсад сифатида муносабат қилишни талаб этадиган, ҳар бир инсонга ҳурмат-эҳтиромни англатадиган тенгликдир.

Инсоннинг экзистенция тарзида ўз эркини — трансценденция неъматини кўриши муҳимдир. Ўшанда инсон борлигининг эрки трансценденция раҳбарлигида унинг барча имкониятлари мойсига айланади; ана шу трансценденция, Яккаю Ягонанинг шарофати билан инсон ўз хусусий яккалигига эришади. Бу раҳбарлик дунёдаги барча бошқа раҳбарликлардан ажралиб туради, чунки у объектив, бир маъноли бўла олмайди; у инсоннинг тўла эркинлигига мос тушади, зеро у ўз эътиқодининг эрки билангина юзага чиқади. Тангри даъвати анъаналар ва теварак-атрофдаги дунёга юз очган якка инсон учун худди ўз эътиқоди сифатида янграйди. Гарчанд инсон Худо нимани хоҳлаётганини билишда объектив қафолатга эга бўлмаса-да, ўз ички теранлигидан келиб чиқиб, қарор қабул қилар экан, у Тангри иродасига бўйсундим, деб ҳисоблайди.

Худонинг раҳнамолиги инсоннинг ўз фаолияти ҳақидаги мулоҳазаси орқали амалга ошади. Бундай мулоҳаза кишини ҳаракатдан тўхтатади, ҳаракатга ундайди, хатоларини тўзатиб туради. Бирок, аслида, инсон ҳеч қачон бутунлай ва фақат ўз мулоҳазаларига суяниши мумкин эмас. Унга бошқаларнинг мулоҳазалари ҳам зарур*. Гарчанд бамаъни кишиларнинг мулоҳазалари бу ҳаётда инсон эриша оладиган ягона йўлланма эса-да, бироқ у охир-оқибатда ҳал қилувчи омил бўла олмайди. Худонинг ҳукмигина ҳал қилувчи хусусиятга эга. Аммо инсонда, ҳақиқатан ҳам бу мен ўзимманми, эшитган даъватим ростдан ҳам асл манбадан кел-яптими, деган хавф ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу хавфни англаш ўсиб борувчи эркинликнинг замондаги шарти бўлиб қолаверади: «У ишончнинг қатъийлигини инкор этади, ўз фикрини ҳамма учун талаб даражасида умумлаштиришни таъкидлайди ва шу билан ақидапарастликка йўл қўймайди».¹ Зеро, ўзйга тўлиқ ишонч ман этилади. Ҳақликка мут-

¹ Ўша манба, 454-6.

лақ ишонч, кибр оламий ҳақиқатни йўқотишга хизмат қилади. Шундай қилиб, Худонинг даъвати замонда инсоннинг ўзи ҳақидаги фикри сифатида ифодаланиши мумкин. Лекин у даъватни фақат олий, улуғвор ҳолатлардагина эшитиши мумкин. Биз ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, ана шу ҳолатларга интилиб яшаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Карл Ясперс қарашларида анъанавий маънавий меросни эгаллаш инсон ахлоқийлиги даражасини белгиловчи омил сифатида намоён бўлади.

Экзистенциячилик ахлоқшунослигининг энг қўзга қўринган намояндаларидан яна бири Жан-Поль Сартр дир (1905—1980). У экзистенциячиликнинг даҳрийлик йўналишига мансуб файласуф, ёзувчи, сиёсатшунос сифатида машҳур.

Сартрнинг фикрига қўра, инсон энг аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир. Бу лойиҳагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса йўқ; борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қилади ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди.

Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу — фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. Биз, инсон ўзини-ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини-ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз».¹ Зеро, ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айти пайтда, бу танлов танловимизнинг қадриятини барқарор этишни тақозо қилади. Бизнинг танловимиз эса эзгулик бўлиши шубҳасиздир. Лекин, шуни айтиш керакки, ҳамма учун эзгулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас. Бизнинг масъулиятимиз бутун инсониятга тааллуқди, тахмин қилганимиздан анча

¹ *Сартр Ж.-П.* Экзистенциализм тўғрисида. А.Шер таржимаси. «Жаҳон адабиёти» журналы, 1997, 5-сон, 182-6.

катта. Биз ўзимиз учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгармиз ва ўзимиз танлаган муайян инсон қиёфасини яратамиз; ўзимизни танлаш билан биз умуман инсонни танлаймиз.

Сартр хавотир ҳисси ҳақида батафсил тўхталади. Ёлғон гапираётган одамлар барибир хавотирланиб турадилар. Чунончи, кўпинча одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигагина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан агар ҳамма шунақа қилганда, нима бўлади, деб сўрасалар, ҳамма ҳам бундай қилавермайди-ку, дея жавоб берадилар. Лекин «Ҳамма шунақа қилса нима бўлади»? деб доимо сўраш ўринли. Бу саволдан фақат ёлғон ишлатибгина қочиш мумкин, яъни, алдаётган киши, ҳамма шундай қилади-ку, деб ўзини оқлашга уринади, ўз виждонига хилоф йўл тутади. Зеро, содир этилган бу ёлғон ёлғонга универсал қадрият даражаси берилаётганини билдиради. Ёлғонни содир этган одам, гарчанд, хавотирини яширса-да, унинг мавжудлигини сезиб туради. Ҳар бир инсон ўз-ўзига: «Ҳақиқатан ҳам қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга ҳақим борми»? дейиши керак. Агар ўзига шу саволни бермаса, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган хавотирдир.

Сартр шу ўринда ҳарбий бошлиқни мисол қилиб келтиради: у ҳужумга буйруқ бериб, одамларни ўлимга йўллар экан, жавобгарликни ўз бўйнига олади, яъни моҳиятан бир ўзи қарор қабул қилган бўлади. Албатта, юқоридан берилган буйруқлар бор, лекин улар жуда умумий ва аниқ-равшан изоҳлашни талаб этади. Бундай изоҳ мазкур ҳарбий бошлиқдан чиқади; бир неча, ўнлаб ёки юзлаб кишининг ҳаёти ана шу изоҳга боғлиқ. Ҳарбий бошлиқ қарор қабул қилар экан, маълум бир хавотирни кўнгилдан ўтказмаслиги мумкин эмас. Шундай хавотир барча раҳбарларга хос. Лекин раҳбарларнинг ҳаракатига у ҳалақит бермайди, аксинча, кўпдан-кўп, турли имкониятлар борлигини билдиради ва ҳаракат шартини ташкил этади. Хавотир, демак, бизни ҳаракатдан ажратиб турадиган тўсиқ эмас, балки ўша ҳаракатнинг бир қисмидир.

Эркинликка фақат ҳолатдаги эркинлик сифатида қараб фикр юритар экан, Сартр ўзга муаммосини ўртага ташлайди. Мен, деб ёзади файласуф, маъноси ўзгалар томонидан белгиланган оламга итқитилганман. Мен ҳаракат қилаётган

ва нарсаларга маъни бағишлайдиган бу оламда нарсаларнинг маъниси ўзгалар томонидан аллақачон белгилаб қўйилган. Бу менинг эрким учун муҳим, зеро, маъниси бор нарса менинг олдимга аниқ мақсад ва талаб қўяди. Шахарлар, уйлар, трамвайлар — буларнинг ҳаммаси маънига йўғрилган нарсалардир; улар менга маълум ҳаракат тарзини белгилаб беради: уйда яшаш, кўчада юриш, трамвайга миниш ва х.к. Бир сўз билан айтганда, **ўзи-учун ўзгалар-учун** бўлган дунёда пайдо бўлади; бу дунёнинг маъноси шу боис менга нисбатан белгиланмаган. Агар аввал нарсаларнинг ўзи менинг эркимни чеклаши ҳақида гап кетган бўлса, энди ўзгалар эрки менинг эркимга нисбатан чеклаш сифатида юзага чиқади.

Биз эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича ўзга одамлар эркига ва ўзгаларнинг эрки бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўрамиз. Тўғри, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими — бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хохлашим шарт: мен фақат ўзгаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. «Биз, — деб ёзади Сартр, — ҳар бир алоҳида ҳодисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаймиз. Шу сабабдан, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг муайян шакли универсалдир».¹

Айни пайтда, буюк француз мутафаккири, гарчанд те-варак дунё бегона маъниларга тўла эса-да, улар менинг устимдан қисматнамо ҳукмронликка эга эмаслар, деган фикрни таъкидлайди. Улар, қабул қилсамгина — ҳукмрон бўлади, инкор этсам — ҳар қандай куч-қудратини йўқотади. Шу боис кўрқоқ ёки қаҳрамон бўлиш инсоннинг ўзига боғлиқ, дейди Сартр, кўрқоқ кўрқоқлиги учун ўзи жавобгар. У юрак ёки ўпкаси, ёки мияси кўрқоқ бўлгани учун шунақа эмас; у ўз физиологик тузилиши натижаси ўлароқ шунақа эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини кўрқоқ қилган. Мизож асабий, заиф, чала ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани — албатта кўрқоқ дегани эмас, чунки кўрқоқлик бош тортиш ёки ён бериш оқибат-

¹ Ўша манба, 192-6.

тида юзага келади. Ҳамма вақт қўрқоқ учун қўрқоқ, қахрамон учун қахрамон бўлмасликнинг имкони бор.

Сартр экзистенциячилик муҳолифларига қарши фикр билдирар экан, бу йўналиш инсоннинг асло тушқун тасвирини бермаслигини, уни қилган ишига қараб баҳолашини, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, деган ақида билан иш қўришини таъкидлайди. У ҳар бир инсон ахлоқини унинг хатти-ҳаракати ташкил этишини айтиб, шундай деб ёзади: «Экзистенциячилик, бу — инсоннинг ҳаракатга бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиши эмас, зеро у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида эканини ва фақат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтади. Демак, бу болада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш қўрамиз».¹

Ҳозирги кунга келиб, экзистенциячилик Ғарб оламида машҳур бўлган кўпгина энг етакчи ёки фаол ҳаракатдаги ахлоқий йўналишларга нисбатан «ҳаётийроқ» чиқиб қолди. Унинг асосий тамойиллари Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетди. У беҳуда ҳавойи парвозларни чеклаб, инсонни ички, рақамларсиз ҳисоб-китобга ва шу ҳисоб-китоб натижаси ўлароқ, жаҳонга ишонч билан қарашга даъват этади.

Ғайризўравонлик. Инсоният тарихи мобайнида қадимда илгари сурилган ғоялар кейинчалик моҳиятан янгиланган, ўзгарган ҳолда яна майдонга чиқишини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса ахлоқшунослик соҳасига ҳам тегишли. XX асрда юзага келган ва амалиётда муваффақиятга эришган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмасдан курашиш — ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ана шундай «янгиланган эски ғоя»лардан.

Маълумки, ёвузликни йўқотиш, тўғрироғи, камайтириш, заифлаштириш барча даврларда ҳам асосий ахлоқий муаммо бўлиб келган. Қадимги дунёдаги ва Ўрта асрлардаги Шарқ мутафаккирлари ёвузликни кучсизлаштиришнинг йўли — унга қарши ёвузлик билан жавоб бермаслик, деб билганлар. Бундай ёндашувни қадимги хиндлар ва хитойларда (йўга, жайнчилик, буддхачилик, даочилик), насронийликдаги Исо алайҳиссалом даъватларида, мусулмонликдаги тасаввуф намояндаларида кўриш мумкин. Лекин бу даврларда ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермасликни фақат сабр-тоқат, Худога ташлаб қўйиш орқали амалга оши-

¹ Ўша манба, 193-6.

риш мумкин деб билганлар. Агар хазрати Исо ўз умматларига «Ўнг юзингга урса, чап юзингни тут», деган бўлсалар, буюк мутасаввиф ва шоир, яссавия тариқатининг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларидан бирида шундай деб ёзадилар:

*Золим агар жафо килса, Аллоҳ, дегил,
Илкинг очиб, дуо айлаб, бўйун сунгилУ*

Лекин аввалги даврлардаги бу қарашларнинг моҳияти чидам ва бардош билан чекланган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган ҳамда ҳозирги пайтда муваффақиятли давом этаётган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмаслик ана шу сабр-бардош, чидам орқали бўйсунитишни эмас, балки курашишни тақозо этади. Ана шу янгиланган, моҳияти ўзгарган ахлоқий йўналишнинг ибтидосида XIX аср мутафаккири америкалик файласуф-ахлоқшунос **Хенри Дэйвид Торо** (1817—1862) туради. Бу йўналиш доирасида кейинчалик, XX аср бошларида Лев Толстой (1828—1910), кейинроқ буюк ҳинд мутафаккири ва жамоат арбоби Моҳандис Карамчанд Ганди (1869—1948), америкалик руҳоний, файласуф, жамоат арбоби Мартин Лютер Кинг (1929—1968) сингари мутафаккирлар изланиш олиб бордилар. Шунингдек, АКШдаги Альберт Айнштайн институти директори профессор Жин Шарп, Польша Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Анжей Гжегорчик, Россия Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Абдусалом Гусейнов сингари замондош олимларимиз ҳам мазкур йўналишда тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Мазкур йўналиш асосчиси Торо ўзи ёқтирмаган америкача жамиятдан бош олиб чиқиб, 1845 йилнинг баҳоридан 1847 йилнинг кузигача Уолден кўли бўйида кулба қуриб, дехкончилик билан шуғулланади. Кейинчалик шу тажриба асосида «Уолден ёки ўрмондаги ҳаёт» асарини ёзади. Бундан ташқари у «Фуқаровий итоатсизлик», «Массачусетдаги қўлчилик» сингари мақола ва эсселарида ҳам ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ғояларини илгари суради. Торо

¹ *Яссавий А.* Девони ҳикмат. Т., Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992, 35-6.

хаётда ҳам ана шу ғояларга амал қилади: солиқ тўлашдан бош тортади. Кунлардан бирида шаҳарга тушганида, уни солиқ тўламагани учун қамаб қўйишади. Кимдир унинг ўрнига солиқ суммасини тўлаб юборгандан кейингина Торони қамокдан чиқаришади. У ўзининг бу хатти-ҳаракатини қуйидагича тушунтиради: «Менда, агар шундай имкониятим бўлган тақдирда ҳам, долларларимга одам сотиб олишларини ёки одамни ўддириш учун милтиқ сотиб олишларини кузатиб туришга иштиёқ йўқ».¹ Мутафаккир қулдорлик ҳукм сураётган Америка Қўшма Штатлари ҳукумати билан ҳар қандай алоқани узишни ўз оддига мақсад қилиб қўяди ва бошқаларни ҳам шунга чақиради.

Торо ғайризўравонлик инқилоби ғоясини ўртага ташлайди. Унинг фикрича, агар минглаб одамлар солиқ тўламаса, у зўравонлик ҳам, қонли чора ҳам ҳисобланмайди; аксинча, солиқ тўлаш давом этаверса, давлатга зўравонлик қилиш ва бегуноҳларнинг қонини тўкиш учун имкон берилган бўлади. Фуқаровий итотсизликнинг зарур шартини файласуф, шундай қилиб, ҳамманинг солиқдан бош тортишида кўради. Кейинги босқич, Торонинг фикрига кўра, иш ташлаш, давлат хизматчиларининг ўз хизмат вазифаларини бажаришдан бош тортишларидир. Ана шунда тинчлик йўли билан, қонсиз инқилоб амалга ошади. Лекин мазкур босқичлардан аввал ҳар бир инсон ўзини ахлоқий жиҳатдан тайёрлаш босқичини бошдан кечириши, яъни ўз онги ва қалбида шахсий инқилоб қилиши зарур. Фақат юксак даражадаги ахлоқий тайёргарликкина пировард мақсадга кўнгиладигидек етказиши мумкин.

Торо ғояларини асримизда **Гавди** ва **Кинг** янада юксак поғонага кўтардилар. Ганди ғайризўравонлик ғоясини муҳаббат билан боғлайди ва душманга ҳам меҳрни дариғ тутмасликка чорлайди. Ганди Хиросима ва Нагасакига атом бомбаси ташланганида, атом бомбасини бошқа бомба билан йўқотиб бўлмагани каби зўравонликни зўравонлик қилиб йўқотиш мумкин эмас, деган фикрни билдириб, шундай дейди: «Инсоният зўравонликдан фақат ғайризўравонлик йўли орқали қутулиши мумкин. Ҳазабни фақат меҳр билан енгса бўлади. Ҳазабга Ҳазаб билан жавоб бериш Ҳазабнинг ёйилишига ва кучайишига хизмат қилади».¹

¹ Торо Г.Д. Уодден, или жизнь в лесу. М., Наука, 1980. С. 416.

Мартин Лютер Кинг ҳам худди шундай ғояни илгари сураётган экан, АҚШнинг машҳур Президенти Линкольн ҳаётидан мисол келтиради. Нима сабабдандир Линкольнни кўраётган кўзи йўқ Стэнтон деган киши сайловолди кампаниясида кўлидан келган ёмонлик билан унга қарши курашади. Линкольнни ҳар қадамда ерга уради, минг хил гуноҳда айблайди, масхаралайди, ҳатто унинг ташқи кўриниши устидан кулади. Линкольн Президент бўлиб сайлангач, ҳарбий вазирлик лавозимига айнан ана шу Стэнтонни кўрсатади. Атрофидагилар унга: «Жаноб Президент, Сиз хато қиялсиз, у Сизнинг душманингиз, унинг Сиз ҳақингизда нималарни гапирганини биласизми?!» деб қарши турадилар. Шунда Линкольн бундай деб жавоб беради: «Ҳа, жаноб Стэнтонни биламан. Унинг мен ҳақимда нималар деганини ҳам эшитганман. Лекин ҳарбий вазирликка ундан бошқа бирор-бир лойиқ америкалик йўқ». Орадан бир неча йил ўтгач, Линкольн ўлдирилади. Ўшанда қабр устида сўзланган барча нутқлардан Стэнтоннинг нутқи алоҳида ажралиб туради. У Линкольнни энг буюк инсонлардан бири деб таърифлайди ва: «Энди у мангуликка дахлдордир», деб ўз нутқини тугатади. Агар Линкольн Стэнтонга ғазаб билан қараганда, иккиси ҳам ўлгунча бир-бирининг душмани бўлиб қолар эди. Линкольн меҳр-муҳаббат воситасида душманни дўстга айлантди. У бир пайтлар ўзига савол берган аёлга савол билан шундай деб жавоб берган экан: «Хоним, ахир мен ўз душманларимни дўстларимга айлантириш йўли билан ҳалок этмаяпманми?!».²

Ғайризўравонлик ахлоқшунослигига қисқача тўхталиб ўтишимизнинг ўзидаёқ, биз бу йўналишнинг келажакдаги асосий ахлоқий таълимотлардан бири бўлиб қолишини илғашимиз мумкин. Шахс, гуруҳ, миллат, халқлар ўз истақларини, мавжуд мустабид тузум ва ҳукуматдан норозиликларини тинч йўл билан билдиришлари ҳамда ўз мақсадларига зўравонликсиз, қон тўқмасдан эришишлари мумкинлиги — инсониятнинг улкан ютуғи. Чунки қонли курашлар, инқилоблар, террор, қуролли қўзғолон сингари ҳодисалар муайян миллат ва мамлакат эришган ютуқларни йўққа чиқара-

¹ Ганди М.К. Моя жизнь. М., Наука, 1969. С. 568.

² Кинг М.Л. Любите врагов ваших. Журнал «Вопрос философии», 1992, №3. С. 69-70.

ди, ўлим, вайронагарчилик, маънавий кадриятларнинг оёқости бўлиши сингари улкан фожиаларга олиб келади.

Ҳаётга эҳтиром. XX асрда вужудга келган яна бир йўналиш — ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти машҳур олмон файласуфи, шифокори **Альберт Швайцер** (1875—1965) номи билан боғлиқ. Унинг «Маданият ва ахлоқ» деб аталган фундаментал китобида ҳаётнинг юксак маъносини тан олиш ва барқарор этиш асосий тамойил сифатида кўзга ташланади. Швайцернинг ўзи ҳам бутун умри давомида ана шу тамойилга амал қилди. Фалсафа фанлари доктори, илоҳийёт бўйича улкан мутахассис, машҳур мусикашунос ўзига ланг очилган Оврўпа университетларига қиё боқмай, Марказий Африка чангалзорларида одамларни даволаш учун яна талаба бўлиб тиббийёт факультетини тугатади ва Габонга бориб, умрининг охиригача ҳаётга эҳтиром ғоясини амалда исботлаб яшайди.

Швайцернинг фикрига кўра, ҳаёт табиат яратган энг олий неъмат сифатида буюк ҳурматга сазовор. Бу талаб, тараққиёт даражасидан қатъи назар, ҳамма ҳаёт учун бир хил мақомга эга. Шу нуқтаи назардан қараганда, майса ҳам, каклик ҳам, кийик ҳам мен каби яшашга ҳақди, уларнинг ҳаёти ҳам эҳтиромга сазовор. «Ҳаётга эҳтиром ахлоқи, — дейди Швайцер, — олий ёки қуйи, нисбатан кадрли ёки кадрсиз ҳаётлар орасида фарқ кўрмайди».¹ Бошқа бир ўринда эса бундай дейди: «Мен — ҳаётман, мендек яшашни истаган ҳаётлар «ичида яшашни истагувчи ҳаётман».²

Швайцер қарашлари замирида талабалик йилларида ўзи ниҳоятда қизиққан ва тадқиқ этган қадимги ҳинд ахлоқшунослиги ғоялари ётади. Айниқса, у жайнчилик йўналишига ихлос билан қарайди: улар қон тўкилмаслиги учун гўшт сотиб олмайдилар, жайнчи-роҳиблар бирор-бир чиркни тасодифан ютиб юбормай деб оғизларига дока тутиб юрганлар, ердаги ҳашаротларни тасодифан ўлдириб қўймай деб дехқончилик қилмасдан фақат тижорат билан шуғулланганлар. Ана шу «Ўлдирма» деган даъват Швайцер ахлоқшунослигининг

¹ *Зекли И. & Г. А. Вк 1ебге йег ЁбгигеМ тог йегп Ёе Ёеп. Вег1тп, 1962. 8. 55.*

² *Зекли Ш. А. Кн1Шгип<1ЕПШк//Ан88еНеаб1е\Ўегке, Вё.2. Вег1тп, 1971. 8.377.*

асосий шиорига айланган. Унинг фикрига кўра, бу шиор доимо инсон хатти-харакатининг асоси бўлмоғи лозим. Шу боис ҳам файласуф фазилатлар ва иллатларни шунчаки санаб ўтишни мусикага айланмаган парда босишга ўхшатади. Зеро, унинг наздидаги эзгулик — тирик жонни саклаб қолиш, ҳаётга кўмаклашиш, ёвузлик эса — жонлини жонсиз қилиш, ҳаётга зарар етказиш. Ҳар бир шахс шу тамойилга амал қилгандагина, у одам ва олам билан уйғунликка, яхлитликка эришади.

Шундай қилиб, Швайцер олға сурган ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти инсонни шафқатли, мурувватли зот бўлиб умр кечиришга чорлайди. Аини пайтда у замонавий инсонда экологик маданиятнинг вужудга келишида, биз биринчи бобда айтиб ўтганимиз, этосферанинг яратилишида муҳим аҳамиятга эга.

Тасаввуфий йўналиш. Янги давр ахлоқшунослигида тасаввуфий йўналишнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу борада нақшбандия тариқатининг кенжа бўғин мутафаккирларидан бўлмиш буюк турк алломаси **Муҳаммад Зоҳид Қутку** (1897—1980) ва унинг шогирди, замондошимиз профессор **Маҳмуд Асъад Жўшоннинг** (1938—2001) қарашлари алоҳида диққатга сазовор. Муҳаммад Зоҳид Қутку беш жилдлик «Тасаввуфий ахлоқ» деб номланган фундаментал асарида бошқа ахлоқий масалалар билан бирга жўмардлик тушунчасини, Жўшон эса ўз асарларида нафс ва уни енгиш муаммоларини ўртага ташлайдилар.

Уларнинг асарларида, инсон ҳаёти олий кадрият экани таъкидлангани ҳолда, ўзганинг ҳаётини ўзингникидан олийроқ кадрият деб қараш ғояси илгари сурилади. Лекин бу «ўзга» фақат инсон бўлиши шарт эмас. Муҳаммад Зоҳид Қутку келтирган мана бу ривоятга эътибор қилинг:

«Жўмардлиги билан машҳур бўлган Абдуллоҳ ибн Жаъфар розиаллоҳу анҳу бир хурмозорга кирдилар. Ва унда қора қулнинг ишлаётганини кўрдилар. Шу пайт бог соҳиби келиб, қулга уч бурда нон бериб кетди. Бу уч бурда нон қулнинг кундалик иш ҳақи эди. Ногоҳ шу пайт қаердандир бир ит пайдо бўлди ва қулга яқинлашди. Қул қўлидаги ноннинг бир бурдасини унга берди. Жонивор еди-ю, лекин тўймади. Қул яна бир бурдани берди. Нонни еб бўлиб, ит яна кутиб турди. Шунда қул ноннинг сўнги бурдасини ҳам итга берди. Жонивор уни еганидан

кейингина нари кетди. Бу ҳолга қизиқиб қолган Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) қулдан: «Кундалик иш ҳақингга нима оласан?», деб сўрадилар .

— Ҳозир кўрганингдек, ҳар куни шу уч бурда нон.

— Ундай бўлса, нечун бутун овқатингни итга бердинг?

— Бизнинг бу ерларда ит бўлмайди, маълумки, бу ҳайвон узоқлардан келган ва оч. Уни қувиб юборишни истамадим.

— Ҳўш, энди сен нима ейсан?

— Эрталабгача ўзимни сириб, сабр қиламан.

Шунда Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) : «Билдимки, бу қул мендан ҳам жўмардроқ экан», дедилар.

Боз устига Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) ўша боғни бутун майда-чуйдалари билан сотиб олдилар ва қулни озод қилиб, боғни унга ҳадя қилдилар».¹

Бу ерда биз инсоннинг ҳайвонга ва инсоннинг инсонга нисбатан кўрсатган жўмардлиги гувоҳи бўляпмиз. Жўмардликнинг моҳияти ана шунақа. Бу тамойил, бундай қараш, шубҳасиз, ҳозир замондошларимиз ҳаётига кириб келган салбий маънодаги ўта прагматизмга қарши курашда, ахлоқий муҳитни соғломлаштиришда муҳимдир.

Маҳмуд Асъад Жўшон ўз асарларида тасаввуфни бир томондан Аллоҳни билиш, таниш учун, иккинчи томондан ўз нафсини тарбиялаш, руҳий-ахлоқий жиҳатларини тузатиш учун қилинган хатти-ҳаракатлар тажассуми деб таърифлайди. У баъзи бир ақидапарастларнинг, тасаввуфнинг исломга алоқаси йўқ, ҳатто улар бир-бирига қарама-қарши, деган фикрларини кескин рад этаркан, ҳазрати Пайғамбаримизнинг мутасаввифлар султони, саҳобаларнинг эса аҳли тасаввуф бўлганини исботлаб беради.

Тасаввуф ва санъатнинг ўзаро муносабатларига Шайх Жўшон алоҳида эътибор беради, санъатни инсон ахлоқий ҳаётини бойитувчи, уни юксак ахлоқийликка даъват этувчи восита сифатида талқин қилади; санъаткор қалбида ахлоқийлик билан ҳаяжон уйғунликда яшашини таъкидлайди. Санъатнинг асосида ҳаяжон ётишини айтиб, қўнгли ҳаяжондан йироқ инсоннинг гўзалликни ҳис этиши, топа

¹ Қутқу М.З. Жўмардлик. ААбдулло таржимаси. «Сирли олам» журнали, 1999, 6-сон.

билиши ва тасвирлаши мумкин эмас, дейди у. Шу жихатдан тасаввуф санъат билан ўхшаш. Лекин тасаввуфдаги хаяжон санъатдагидан кўра кучлироқ, сурурийроқ эканини айтади: «Тасаввуфдаги хис-хаяжон шу қадар кучли ва ҳаётбахшки, бу туйғу инсонни хавода учиради, оёқларини ерга бостирмайди».¹ Шунингдек, Жўшон ўтмиш санъаткорлари ва олимларининг кўпчилиги тасаввуф ахлидан бўлганини, тасаввуф ахли адабиёт ҳамда мусиқа, меъморчилик ва бошқа санъат соҳаларига хомийлик қилганини мисоллар билан исботлаб беради.

Махмуд Асьяд Жўшон тасаввуфнинг ахлоқий моҳиятини таъкидлар экан, шундай деб ёзади:

«Ахлоқ — фардий эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. Жамият мавжуд бўлмай, инсон ёлғиз ўзи яшаса эди, ахлоқ деган нарсага ҳожат қолмаган бўларди. Ахлоқжамият ҳаётининг кўринишидир. Шундай экан, ахлоқ жамиятнинг тартиб-интизомга эга, кучли таъсир кўрсатадиган, жамият низомининг шахсларга тааллуқли манбаини ташкил этадиган унсурдир. Шунинг учун ахлоқни йўлга қўймай туриб инсон жамиятга фойда бериши, ахлоққа риоя қилмайдиган шахслардан ташкил топган жамиятнинг ҳам муваффақиятга эришуви мумкин эмас».²

Ҳамонки, тасаввуфнинг моҳиятини ташкил этувчи ахлоқ хусусий ҳодиса эмас экан, демак, тасаввуф ҳам ижтимоий қамровга эга ҳодиса; у жамиятда мавжуд ва жамият учун катта аҳамиятга эга.

Кўриб турибмизки, нисбатан янги ҳисобланган ғайри зўравонлик, ҳаётга эҳтиром ва нақшбандия тариқатига асосланган замонавий тасаввуф ахлоқшунослиги каби оқимлар бир-бирини инкор этмайди, аксинча тўлдиради, бойитади. Бу эса инсоният жамиятида ахлоққа бўлган муносабатнинг умумийлашиб, глобал аҳамият касб этиб бораётганидан далолатдир.

Биз Янги давр ахлоқшунослиги мавзуига қисқача тўхталиб ўтдик. Зеро, у шунчалик ранг-баранг ва микёслики, уни бир-икки ё уч боб доирасида қамраб олиш мушкул. Шу боис унинг асосий таълимотлари ва йўналишларинигина назардан ўтказдик, холос.

Жўшон М.А. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Н.Ҳасан таржимаси. Т., Чўлпон, 1998, 79-6.

² Ўша манба, 70-6.

МУСТАКИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
2. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999, 1-сон.
3. ВауғаксЗағ М. ТазауушЧе тодегпЪШт. 18lapЪил, «8еБа» 1989.
4. Ооқап Е. Вазап уоктйа 8еу§тт §иси. МапЪш, «8еБа», 1987.
5. Когки 2. Такаууип ашак. I кИар. ЮгПау - Апкага, «8еБа», 1981.
6. Гулнга А.В. Немецкая классическая философия. М., Мнсль, 1986.
7. Кант И. Из лекции по этике // Этическая мнсль, 1988, 1990. М., Политиздат, 1988, 1990.
8. Къеркегор С.А. Болезнь к смерти // Этическая мнсль, 1990. М., Политиздат, 1990.
9. Ницше Ф. Воля к власти. Посмертнне афоризмн. Минск, Попурри, 1999.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989.
11. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
12. Шопенгауэр А. Свобода воли и лгравственность. М., Республика, 1992.
13. ЗсЪуеИгег А. Аиз те I пет IеЪеп ипс! Бепкеп. Ёер21§, 1960.

УБОБ

ТУРКИСТОН МАЪРИФАТЧИ-ЖАДИДЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

1. Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари

Туркистон XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. Бу мустамлакачилик моҳиятини Туркистон ўлкаси генерал-губернаторларидан бири А.Н.Куропаткиннинг ўз кундаликларидаги қайдлари, биз Туркистон халқларини ярим аср мобайнида жаҳон маданияти ва цивилизациясидан четда тутиб турдик, қабиладаги сўзлари яққол англатади. Лекин, айни пайтда, рус тараққийпарвар зиёлилари орқали рус ва жаҳон илм-фани ва маданияти чор маъмурияти тўсиқлари орасидан Туркистонга сизиб кирар эди. Шу ижобий таъсир аста-секинлик билан мазлум Туркистонда янги Уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий зиёлилар орасида ўз халқини озод қўришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб чиқишга интилиш натижасида бу Уйғониш Оврўпа маърифатчилигига нисбатан жуда шиддаткор ҳамда миқёсли бўлди. Шунингдек, Ўрта асрлар ўртага ташлаган маърифатпарварлик ғоялари учун ҳам эндиликда амалий шаклларда янгича — маърифатчилик тарзида намоён бўлиш имконияти яратилди. Зеро, ўша гоёларни янгиланган шаклларда амалга ошира оладиган фаолиятли зиёлилар вужудга келган эди. Уларни кейинчалик жадиждлар деб атай бошладилар.

Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар — маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), санъат (бадий адабиёт, театр) ва матбуот. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли-маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини

англаган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Туркистон маърифатчилигининг дастлабки босқичларида ахлоқий ғоялар асосан бадиий ва дидактик шаклларда ўз аксини топди. Шу жihatдан ўзбек ва тожик халқларининг мутафаккири **Аҳмад Донишнинг** (1827—1897) «Наводир улвақое» асари диққатга сазовор. Аҳмад Дониш ўз асарларида Бухоро амирлиги давлат тузумини Россия давлат тузуми билан солиштириб, уни ислох қилиш лозимлигини таъкидлайди. Айни пайтда, анъанавий ахлоқий тушунчалар билан фикр юритар экан, у адолатни ҳам подшо-хукмдор шахсига, ҳам давлат тизимига хос фазилат сифатида олиб қарайди. Агар hukмдор адолатли сиёсат юргизса, мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳаси учун адолатни мезон қилиб олса, санъатнинг гуллаб-яшнашига йўл очиб берса — халқ ҳаёти фаровон бўлади, фазилатлар кучайиб, иллатлар заифлашади. У, hukмдор донишмандлик фазилатига албатта эга бўлиши лозим, давлатнинг моҳиятини ақл белгилайди, деган хулосага келади: оқилона бошқарилган мамлакат аҳолисигина маърифатли ва юксак ахлоқ эгалари бўла олади.

Шунингдек, Аҳмад Дониш ўз давридаги жоҳиллик, риёкорлик, порахўрлик сингари иллатлар жамиятни таназзулга олиб боришини таъкидлар экан, дин пешволарининг нотўғри йўлга кириб кетганини, шайхларнинг ёлғончилигини, уламоларнинг порахўрлигини фoш қилади.

Қоракалпоқхалқининг буюк мумтоз шоири **Бердак** (1827—1900) шеърларида ҳам ўша давр ахлоқий муҳити ўз аксини топади; у ҳам дин пешволарининг ўзлари охиратга ишонмасликларини, товламачилик, очкўзлик, текинхўрлик иллатларига мубтало бўлганликларини ва бу билан ислом илдизига болта ураётганликларини қаттиқ танқид остига олади.

Буюк ўзбек мумтоз шоирлари **Фурқат** (1858—1909), **Муқимий** (1859—1903), **Дилшод** (1800—1906) асарларидаги ахлоқий муаммолар тараққийпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Чунончи, Фурқат «Илм Ҳосияти», «Гимназия», «Таржимаи ҳол» каби асарларида маърифатли бўлиш юксак ахлоқ эгасига хос хислат эканини, лекин, афсуски, нодонлик охир-оқибат турли хулкий нотавонликларга

олиб келишини таъкидлайди. Шоир ғазалларидан бирида алам билан шундай деб ёзади:

*Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.¹*

Муқимийнинг хажвий асарларида эса ўша даврда авж олган фирибгарликлар, амалдорларнинг ноинсофлиги, адолатсизлиги қаттиқтанқид қилинади. Шоирнинг «Воқеаи Виктор», «Воқеаи кўр Ашурбой хожи», «Танобчилар», «Тўй» сингари асарлари Туркистон халқлари оёғидан тобора тубанликка тортаётгаи иллатларни аёвсиз фош этади. Ўша даврдаги бойларнинг нафсдан бошқа нарсани билмасликларини, фахшу маишатга юзтубан кетганликларини, чор атрофда адолатсизлик ҳукмронлик қилаётганини алам билан ёзади.

Энди Дилшоднинг бир мухаммасидан олинган куйидаги парчага диққат қилинг:

*Алам ўтидин куёдир жаҳон,
Дуди ох ила тўла осмон,
Бетоқат ўлиб чекаман фиғон,
Менга раҳм этиб йиғлайди макон,
Титраб боқадир замин у замон.*

*Боёнларимиз нафса овора,
Тугёни ошиб то бора-бора,
Атлас тўқиғон қизи бечора,
Ясанмай юзга суртади қора,
Қора кунларга қолди Марғилон.*

*Олма анору мевалар кони,
Аммо мевага зор боғбони,
Бугдой нонини кўрмас дехқони,
Пахта жади, йиртиқ чопони,
Фарғона замин хусни Еамангон?*

¹ *Фурқат*. Танланган асарлар. Икки томлик. 1-том., Т., Уздавнашр, 1959, 183-6.

² *Дилшод*. Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 72-80-6.

Бу сатрларда кўтарилган адолатсизлик муаммоси орқали ўша даврдаги ижтимоий-ахлоқий манзара яққол намоён бўлади.

2. Атоқли жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Абай. Туркистон халқларини ахлоқий юксаклик ва маърифат воситасида миллий ўзлигини англаш даражасига кўтаришда қозоқ халқининг буюк фарзанди Абай (1845—1908) ахлоқий қарашларининг аҳамияти катта.

Абай шеърларида, шунингдек, «Искандар», «Масъуд» дostonларида эзгулик, адолат, мардлик, шижоат сингари фазилатлар ўрнини иллатлар эгаллаб бораётганидан, халқнинг яхшилик билан ёмонликни фарқлай олмайдиган даражага тушиб қолганидан фарёд чекади:

*Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёпирай мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиккан давлатинг, боққан йилқинг?!*

«Хулки кетган», «феъли бузилган», «алдамчи», «сук», «очкўз» сингари, сиртдан қараганда ўз халқига нисбатан бешафкатларча, ҳатто ҳақорат даражасига кўтарилган бу сўз ва иборалар аслини олганда, миллатни жондан ортик севган буюк шоир қалбининг аламли йиғисидир.

Шуниси қизиқарлики, Абайнинг ахлоқий қарашлари маълум жиҳатлари билан ғарблик машхур замондоши, буюк олмон файласуфи, адиби Фридрих Нитцшенинг баъзи қарашларига яқин. Аммо, таъкидлаш керакки, Нитцшедаги ўта кескинлик, ўта беқарорлик Абайга ёт. Шунга қарамадан, ҳаётбахш нигилизм, қадриятларни қайта баҳолаш, лозим бўлса, бутун миллатни қайта тарбиялаш каби ғоялар Абайга ҳам хос. Хусусан, у халқни ўз феълини ўзгартиришга, бу йўлда, зарурат туғилса, анъанавий ҳаёт тарзидан, ота-боболардан қолган ўғит-мақоллардан, ҳатто асрлар мобайнида менталитетга сингиб кетган чорвачилиқдан кечишга даъват этади. Чунончи, Абай ўзининг машхур «На-

Абай. Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 15-6.

сихатлар» деб аталган ахлоқшуносликка ва амалий ахлоққа доир китобида шундай деб ёзади: «Қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тйлагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст, ялқов бўлишликларининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай жавоб қилади: ҳар қандай ялқов киши — қўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай мақтанчоқ қўрқоқ киши — ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз нодон киши — орсиз бўлади; ҳар қандай орсиз киши — ялқов, киши олдида тиламчи, очкўз, сук бўлади; бундай ҳунарсиз кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди. Бу иллатларнинг ҳаммаси тўрт оёқли молни кўпайтиришдан бошқа нарса ҳаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон экин-тикин, илм-ҳунар, савдо ишлари билан шуғулланса, бундай ёмон фазилатлар (яъни иллатлар — А.Ш.) унга доримаган бўлур эди».¹

«Насихатлар» рисоласининг бошқа бир ўрнида Абай мақоллари таҳлил этиш орқали, юқорида айтганимиздек, маълум маънода анъанавий қадриятларни қайта баҳолашга интилади: «Бизнинг қозоқларни айтиб юрган мақоллари ичида, — дейди Абай, — ишга яроқлиси ҳам, яроқсизи ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши у ёқда турсин, ҳатто на муслмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади. Аввало: «Фақир бўлсанг — орсиз бўл!» дейишади. Ордан айтилиб тирик юргандан кўра, ўлган афзал... «Олтинни кўрса фаришта ҳам йўлдан озади», дейишади. Садкаи фаришта кетгурлар-эй! Бу шунчаки уларнинг ўз шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?... Бошқа бир ўринда мана бундай дейди: «Ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «Ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «Мол — одамнинг жигар гўшти», «Моли кўпнинг — юзи ёруғ, моли йўқнинг юзи — чорик», «Еган оғиз уялар», «Олағон кўзим берағон»... Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун ғам емас экан, балки аксинча мол-дунё учун ғам чекар экан... Агар моли бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан... Ишқилиб, ўғрилиқ, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас

¹ Ўша манба, 52-6.

фазилатлар (яъни иллатлар) билан мол топса ҳам буни айб санамаслигимиз керак экан».¹

Яна бир жойда эса буюк мутафаккир имон ҳақида сўз юритиб, баъзи мақоллар тўғрисида тағин шундай дейди: «Имонга шак келтирган бандаларни Аллоҳ таоло афу этмайди ва пайғамбаримиз ҳам шафқат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ», деган қалбаки мақолларга суянганнинг башараси курсин!».²

Абай ўз миллатини ниҳоятда севган инсон. У ҳеч кимни ҳақорат қилмоқчи ёки камситмоқчи эмас: бу аччиқ гаплар халқдардида ўртанган мутафаккирнинг аламли фикрларидир. Абай одамларнинг торлашиб, майдалашиб кетаётганидан, ердаги ўз инсоний вазифаси ва масъулиятини бажармаётганидан ғазабланади: «Сукротга оғу берган, Ионна Аркни оловга ташлаган, Исони дорга осиб, Пайғамбаримиз салаллоҳу алайҳи вассалламни туянинг ўлимтигига кўмган ким? Халқ! Шундай бўлгач, халқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, халққа раҳнамолик қил».³

Кўриниб турибдики, буюк қозоқ мутафаккирининг ахлоқий идеали — халққа раҳнамолик қила биладиган одам. Албатта, у ало одам эмас, лекин ало одам вазифасини маълум маънода бажара оладиган инсон. Бундай инсонни тарбиялаб вояга етказиш, лозим бўлса, яратиш (маънавий жиҳатдан) мумкин: «Одам онадан ақли бўлиб туғилмайди, — дейди Абай, — балки туғилганидан кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зеҳн кўйиб ақлли бўлади». Бошқа бир ўринда эса, мутафаккир, мана бундай дейди: «Агар давлат менинг кўлимда бўлганида, инсон фарзандини тузатиб бўлмайди, деган одамнинг тилини кесиб ташлардим...».⁴ Бу фикрлар Абай ахлоқий қарашларининг инсонга ишонч ва ҳаётбахш нигилизмга асосланганини таъкидлаб туради.

Шундай қилиб, Абай туғма ахлоқийликни бутунлай инкор этмаса-да, инсоннинг ахлоқий даражаси тарбия билан боғлиқлигини қатъий уқтиради. Айни пайтда тарбияга ва ахлоқий даражага муайян ижтимоий муҳитнинг, замоннинг таъсирини асосий сабабчи деб билади: «Инсон боласини

¹ Ўша манба, 82-83-б.

^{2,4} Ўшаманба, 91-б.

замона парвариш қилади, кимда-ким ёмон бўлса, айб замондошларида», — дейди файласуф-шоир.¹ Унинг ҳақлигини инсонни ахлоқий-маънавий жиҳатдан анчагина тубанлаштириб, уни эътиқодсизлик, ёлғончилик касалига мубтало қилиб қўйган мустамлакачилик ва, айниқса, шўролар замонасининг салбий таъсирида яққол кўришимиз мумкин.

Абайнинг ҳаё, уят, инсоф, оқиллик, адолат сингари фазилатлар ва мақтанчоқлик, олифтагарчилик, керилиш, ёлғончилик, очкўзлик каби иллатлар ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. Чунончи, у уят тушунчасини икки хил маънога эга эканлигини айтади. Биринчиси, одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди, лекин ўзганинг уятли ишидан уялади. Бунинг сабабини мутафаккир уятли иш қилган одамга нисбатан туғилган ачиниш ҳиссида эканини таъкидлайди. «Иккинчиси шуки, — дейди Абай, — қилган ишинг ҳам шариятга, ҳам ақлга, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади: сен бундай ишни билмасдан, ё ғафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб кўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади». Ана шу иккинчи маънодаги уятни мутафаккир виждон билан боғлайди, уни виждон азобининг ташқи кўриниши тарзида талқин қилади: «Баъзан уятли кишилар уйқудан, иштаҳадан қолади, ҳатто чидаёлмай ўзини-ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига (яъни иллатларга — А.Ш.) қарши ички исёндир».²

Умуман олганда, Абайнинг шеърий асарларида ва, айниқса, «Насиҳатлар» рисоласида кўтарилган ахлоқий муаммолар бугунги кунда ҳар жиҳатдан илмий тадқиққа лойиқ. Гарчанд, буюк Туркистон мутафаккири кўпгина иллатлар ҳақида ўз халқига нисбат бериб фикр юритса-да, улар, баъзи бир истисноли — фақат қозоқларнинг аънавий турмуш тарзига тааллуқли жиҳатларни ҳисобга олмаганда, умумтуркий аҳамиятга молик ахлоқий нуқсонлардир. Шу боис Абайнинг ахлоқшунослик борасидаги фалсафий-назарий ҳамда амалий-дидактик фикрлари ва талқинлари биз учун доимо қимматлидир.

Анбар отин. Туркистон маърифатпарварларининг яна бир йирик намояндаси Дилшоднинг шоғирди Анбар отиндир (1870—1914). Унинг ахлоқий қарашлари лирик-фалса-

¹ Ўша манба, 91-6.

² Ўша манба, 90-6.

фий шеърларида ва «Қаролар фалсафаси» (1898) рисола-сида ўз аксини топган.

Анбар отин ҳам инсон ахлоқий даражасини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига ботиб бораётган жамият танқид қилинади, шариат ва тариқат намояндларининг айниб кетганлиги, бойлардан инсоф қўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. «Муқимийга», «Мингбоши қал Омил ҳажви», «Олимжон хожи таърифи» каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий-бадий шаклдаги бу йўналиш «Қаролар фалсафаси» рисоласида фалсафий-таҳдидий шакл касб этади.

«Қаролар фалсафаси» асари асосан бир-бирининг зидди бўлмиш икки муаммо — ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тушунчаларига бағишланган. Рисола кўп ўринларда фалсафий-мажозий талқинлардан иборат. Чунончи, рисола давомида, айниқса унинг биринчи фаслида, қора ва оқ рангларнинг мажозий ҳамда ботиний моҳияти ўзига хос тарзда ифодаланади. Қора меҳнати туфайли дунёни яшнатаётган инсонлар қалбининг оқлиги, оқ танаю оқ билак кимсалар қилаётган ишларнинг қоралиги таъкидланади ва улар шу орқали ахлоқий мазмун касб этади. Анбар отин шундай деб ёзади:

«Ул қаро халқ офтоб сўзанида меҳнат қилиб, ўзлари хар қанча куйганлари ҳолда, хосилларини ҳамтовокларига туҳфа қилурлар. Мисол андоқкурки, қазон бовужуд қорадур, ўзи ўтда куйиб қаро бўлғони ҳолда овқат пишуриб одамларни тўйдирур.

Қаролар бордурларки, алар ўзлари қаро бўлғони ҳолда, маърифат нури сийратларида тўладур ва ул нурларни фасохат ва тил дурдоналари воситаси ила оламға оқ шуъла сочарлар. Мисол улдурки, қаро чароғ ўзи қаро ёғ, куюндиға гирифторм бўлғони ҳолда, нури илан кулбани равшан қилур».¹

Рисоланинг иккинчи фаслида Анбар отин ўша даврдаги аёллар аҳволини, уларнинг бевосита ва билвосита ижтимоий камситишлар натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоён қила олмасликларини айтиб ўтади. Улар, ҳатто, кўча-кўйларга зарурат юзасидан, масалан,

¹ *Анбар отин.* Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 84-6.

кариндош-уруғларини кўргани бориш учун чиққанларида, эски паранжига ўраниб, кампирлар каби букчайиб юрадилар. Чунки, агар қадди-қоматини адл тутиб, ёки очилиб-сочилиб юрсалар, уларга эркаклар тажовуз қилишлари мумкин. Бундай ахлоқсизликнинг илдизи ижтимоий адолатсизликка бориб тақалади: камбағаллиги туфайли уйланиш, оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан махрум бўлган бундай эркаклар шайтон васвасасига тушиб, шахвоний нафсларини тиёлмай қоладилар. Лекин тараққийпарвар шоира келажакка катта ишонч билан қарайди: бу ижтимоий-ахлоқий иллатлар албатта ўтиб кетади, ҳурлик, тенглик замонлари келади. Мана, бу ҳақда Анбар отиннинг ўзи нима дейди:

«Бир замони бўлурки, камина муштипар каби олижаноб орзу қилғондан зиёда бўлур... аларни мазлумалар авлоди хатарсиз таваллуд ўлуб, яхши парвариш топуб, хушрўй ва хушхўй, ботамиз ва ватандўст, серғайрату меҳмондўст бўлуб, камолға етур. Ул замонда барча халқ соҳибжамол бўлур...

Ул замонда одам ахлоқи ул даражаға етурки, хуруси мижоз гала хотунлик русумини тарк этар ва ҳар эр битта хотин ила фароғатвор кун кечирғай...

Ул вақт қизлар илми дунёвий таҳсилиға муяссар бўлуб, урфон тахтида қарор топиб, эллар ва улўғлар сафиға дохил бўлурлар, алар хайрат ва меҳнатда эрларға ҳамфо ва ёвар бўлуб, обрў топиб, ҳурмат ва икромға сазовор бўлурлар».¹

Анбар отин адолатли подшо муаммосига алоҳида тўхталиб, ўша давр учун ниҳоятда оригинал, қутилмаган ва ҳозирги замонда ҳам аҳамиятини йўқотмаган фикрларни билдиради. У, даставвал «Ўрус келди!» деганда ҳамма маърифат аҳли, энди халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти яхши томонга ўзгаради деб кутганини, лекин бу ишонч оқланмаганини, аксинча, «ўрус подшоҳ мусулмонларға заррачайинки ҳаловат бермаганини» айтади. Баъзи бир руслар ҳукмронлигини оқлаганларга қарши шундай дейди:

«Агар ўрус шоҳи дарҳақиқат одил бўлса, ва анинг хошиши қарам халқлар ҳам ўрус мисоли озод бўлсун ва барча халойиқ ўрус бирла баробар бўлиб, рўзгор кечирсун деса, аморат ва ҳукмронлиқ қонунларини адл бирла таҳрир қил-

¹ Ўша манба, 94-95-б.

сун, хукмронлик қонунини дин қоидаларидин мустасно вужудға келтирсун, дин аҳлини ибодат борасида хомий библиб, давлат ва билимдонликни халқ рўзғоридин кашф этсун. Халойик додиға, розиға кулоқ берсун».¹

Хўш, бу мустамлакачилик ва адолатсиз тузумдан қутулишнинг йўли борми? Анбар отин унинг икки йўлини айтиб ўтади. Бири — ақлни инсон ўзига вазир қилиб, фалсафий мушоҳада ёрдамида иш кўриш орқали бунга эришиш мумкин: «Вақтики илм даража қилиб, фалсафа равнақ топса, бу чигиларим қушода бўлур. Фалсафа ибораси ила қарши ва зид сўзларни муқоййяса қилғонда бу чигиллар очилур».² Иккинчи йўл эса ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя этиш мақсадида амалий ҳаракат қилиш, мустамлакачилик зулмига ва адолатсизликка қарши бирлашмоқ, қўлда қурол билан чиқмоқ. Бу йўлни шоира шундай ифодалайди: «... албатта, ақлу идрок ва жамотаға тақя қилиб, барча шайх сўфийлардан йироқ ва барча тарсу ваҳмдин эмин бўлиб, золимларға қарши мубориза қилмоқ, яккаликдан ҳазар қилмоқ, бу тадбирлар ила зулмни нобуд этиб, зулматни бартараф қилмоқ зарурдир».³

Албатта, Анбар отиннинг барча ахлоқий қарашларини мутлақ тўғри деб қабул қилиш ножоиз. Чунончи, у сўфийлик тариқатларининг ҳаммасини моҳиятан реакцион, деган фикрни илгари суради ва сўфийларни мустамлакачи амалдорлар раъйига қарайдиган расмий дин пешволари билан чалкаштириб юборади. Лекин, шунга қарамасдан, Анбар отиннинг асарлари, айниқса, «Қаролар фалсафаси» рисоласи ҳозирги кунда ҳам ижтимоий-ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Бундан ташқари, Анбар отин шоира ва файласуф олима сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам кишини ҳайратга соладиган даражада матонатли, покиза инсон, юксак ахлоқ эгаси бўлган. У умрини Туркистон халқлари маънавиятини юксалтиришга бағишлади, ногирон бўлишига қарамай, адолат лашқарининг пахлавони бўлиб курашди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистонимизга бу том маънодаги қаҳрамон аёл орзу қилган кунлар келди, Анбар отиннинг олимона ва шоирона башорати амалга ошди.

¹ Ўша манба, 104-105-б.

Ўша манба, 107-б.

Ўша манба, 108-б.

Абдулла Авлоний. Туркистон маърифатпарварлари ора-сидаги яна бир мутафаккир таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос Абдулла Авлонийдир (1887—1934). Унинг XX аср бошларида Туркистонда машхур бўлган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқий муаммоларга жадидчилик нуқтаи назаридан ёндашиши, кўпчиликка тушунарли тилда ёзилгани билан ажралиб туради. Агар Анбар отиннинг «Қаролар фалсафаси» рисоласида долзарб ахлоқий муаммолар мажозий-фалсафийлик, илмий-назарий хулосалар орқали ёритилса, Авлоний асарида фазилатлар ва иллатларга кўпроқ таъриф бериш, уларни шархлаш йўли устуворлик қилади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида анъанавий-фалсафий ёндашув бўлмиш антропологик нуқтаи назар бўриб кўзга ташланади. Аммо бу ёндашувнинг янгиланган моҳияти шунда эдики, тадқиқот объекти сифатида макон ва замондаги умумий мавҳумий инсон эмас, балки, муайян, XX аср бошларидаги, миллий озодликка, янгича ҳаёт тарзига интилишни ўз олдига ниёт қилиб кўйган Туркистон фуқароси олинади. Ана шу янги инсон тарбияси бош масала тарзида ўртага ташланади.

Файласуф-педагог, аввало, миллатни тарбиялашни ўз устига олган тарбиячи муаммосига тўхталади: оталар — тўйчи, улоқчи, базмчи, илм кадрили билмаган, муаллимлар — ўзлари тарбияга муҳтож, дорилмуаллиминни тугатиши керак бўлган, мударрислар эса — дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинига йўламайдиган кишилар. Шу боис миллат ёшлари тарбиясини усули жадид тарафдорлари — таълим-тарбия тизимини замонавийлаштиришга, ислоҳ қилишга интилаётган зиёлилар қўлга олишлари керак. Авлоний Русия ҳукумати у ер-бу ерда янгича мактаблар очгани — шунчаки жаҳон жамоатчилигини чалғитиш эканини, очик бўлмаса ҳам, ишора билан айтиб ўтади. Ҳукумат ҳам-манинг отаси, ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмоғи лозим. Русия ҳукумати эса ўғай; ўғай бўлса ҳам, у ер-бу ерда мактаб очиб, болаларни текин ўқитади, дейди у. Авлоний ана шу «ўғай тарбиядан» кўра миллий тарбиямиз усуллари янгилашни афзал билади ва ўз даврини «тарбиянинг замони» — тарбиянинг айни вақти деб атайди. Унинг бу борадаги қарашлари ҳануз ўз кучини йўқотма-

ганлигини; тарбия — хозир ҳам жамият учун долзарб муаммо эканини Президент Ислам Каримов машхур нутқларидан бирида (1995 йил 23 феврал) Авлонийдан мана бундай деб кўчирма келтириш йўли билан таъкидлайди: «Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт-ё мамот, ё нажот-ё ҳалокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир».¹

Авлоний тарбияни, қадимгилар ва Ўрта асрлар муслмон Шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, учга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига алоҳида урғу бериб, уни «инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи» тарбия деб баҳолайди. Фазилатларни файласуф-педагог яхши хулқлар, иллатларни эса — ёмон хулқлар деб атайди. Фатонат, диёнат, шараф, ҳаё сингари муслмон Шарқи учун анъанавий бўлган фазилатлар шарҳи билан биргаликда Авлоний виждон, Ватанни суймак сингари Туркистон минтақаси учун янги талқинда тақдим этилган фазилатлар ҳақида алоҳида тўхталлади. Ватанни суймоқ, лозим бўлса, унинг йўлида жонини фидо этмоқ юксак ахлоқий инсонга хос фазилатдир. Инсон Ватанни танламайди. «Биз туркистонликлар ўз Ватанимизни жонимиздан ортик суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик иссиқ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб ҳижрат қилурлар эди», — деб ёзади бир ўринда Авлоний.²

Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий кўзгудир, «инсон акди ва фикрининг ҳақиқий мезони».

Шунингдек, жадид ахлоқшунослигининг алломаси интизом, иқтисод, идрок ва зако сингари ўша даврларда ҳали кўп кулоқ ўрганмаган фазилатларни ҳам алоҳида эътибор билан назарий-амалий таҳлилдан ўтказди, ўқувчига иложи борича қисқа ва лўнда тарзда тақдим этишга интилади.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996^с37-38-6.

Авлоний А. Ўсон миллат. Т., Шарқ, 1993, 94-6.

Абдулла Авлоний ўз рисоласида «ёмон хулқлар»га — иллатлар таҳдилига катта ўрин ажратади. Миллат тараққиётига энг кучли тўсиқ бўладиган иллатлардан бири сифатида аллома жаҳолатни келтиради, жаҳолатни инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғи, деб таърифлайди. Авлоний ғазаб, шаҳват, ҳасад, кизб, тама сингари иллатларга ҳам атрофлича тўхталлади.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Авлоний ахлоқшунослик тушунчаларининг фақат педагогик эмас, балки ҳам фалсафий, ҳам бадиий жиҳатдан талқинини беради. Чунончи, у муайян ахлоқшунослик тушунчаси ёки ахлоқий меъёрнинг содда, лўнда таърифини тақдим этар экан, баъзи ҳолларда Сукрот, Афлотун, Арасту, Ибн Сино сингари ҳақимларнинг фикрларини исбот тарзида келтирса, гоҳо уларни назмий тизмалар билан ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Умуман олганда, Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи XX аср Туркистон ахлоқий тафаккурида салмоқли ўринни эгаллайдиган, ҳам назарий, ҳам амалий ахлоқ муаммоларини фалсафий ва педагогик ёндашув орқали ҳал этишга бағишланган йирик асардир.

Абдурауф Фитрат. Туркистон маърифатчилари ахлоқшунослигида том маънодаги миллий қаҳрамонимиз Абдурауф Фитратнинг (1884—[^]1938) «Нажот йўли» («Раҳбари нажот») асари ва, айниқса, «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» (1914) китоби алоҳида ўрин тутлади. Аввало, шуни айтиш керакки, «Оила» ўзгача бир шиддатли услуб билан ёзилган. Унда ҳам танқидий рух, ҳам даъват руҳи кучли. Фитрат она-Туркистонни озод кўришни истайди, бунинг учун ҳар бир туркистонлик оила, ахлоқ, аъмол ва эрк ўчоғи бўлмоғи лозим. Мутафаккир янги оилани ана шу тартибда куришга даъват этади. Ҳар жиҳатдан соғлом бўлган оила етиштирган фарзандларгина миллатни юксакка кўтара олишини, уни истибдоддан қутқаришини айтади: «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на рохат бор...», — дейди алам билан Фитрат.¹

¹ *Фитрат* А. Оила. Т., Маънавият, 1998, 60-6.

Ватанпарварлик ва миллатпарварлик тамойилларидан келиб чиқиб, муаллиф китобнинг биринчи қисмига, маълум маънода меъёрий дастуриламал тарзида тартиб беради. Ундан ҳар бир янги оила қурмоқчи бўлган туркистонлик кичик ҳажмдаги ахлоқий-маиший, гигиеник-саломатлик қомуси сифатида фойдаланиши мумкин эди. Бундан ташқари, асарда оиланинг моддий томонлари, ташкил топгандан бошлаб, бузилишигача бўлган ҳолатларнинг ахлоқий асослари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади.

Китобнинг иккинчи қисми фарзанд тарбиясига бағишланган. Фитрат ҳам тарбияни анъанавий йўналишда талқин этади: жисмоний тарбия, акдий тарбия ва ахлоқий тарбия. Ана шу уч тарбия уйғунлигида ҳақиқий инсон камол топади, деб ҳисоблайди муаллиф. Китобнинг бу қисмида Фитрат, маълум маънода, ўзига хос ахлоқий тарбия назариясини тақдим қилади. У ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали ўртага ташлайди: бахт майли, фаолият майли, алоқа майли, бошқаларга меҳр-муҳаббат майли ва ҳ.к. Буларнинг ҳаммасида ҳам инсонни жамият аъзоси сифатида, ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. Шунингдек, у иззат-нафс, айниқса, ирода масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. «Ирода ва ихтиёр» сарлавҳаси остидаги кичик бобда Фитрат фарзандни иродали қилиб тарбиялашга даъват этади, ирода тарбиясининг тўрт банддан иборат қоида-босқичларини таклиф этади. Болани иродали қилиб тарбиялашда ота-онанинг зўри эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. «Ота-оналарнинг ҳақ-хуқуқлари» бобида ҳам балоғатга етган фарзанднинг эркинлик даражаси ҳақида фикр юритилади.

Умуман олганда, Фитратнинг «Оила» китобида амалий ахлоқ билан ахлоқ назарияси муаммолари уйғунлашиб кетган. Лекин унда педагогик-дидактик услуб эмас, жанговар чорлов услуби устун. Фитрат учун юксак ахлоқийлик эрк ва эрксеварлик билан мустаҳкам боғлиқ; Туркистон ва туркистонликни озод қўриш, яъни миллий мустақиллик мафкура-си китобнинг руҳига сингдириб юборилган. Уни ўқиган киши нафақат ахлоқий фазилатлар нималардан иборат ва уларга қандай эришиш кераклигини, балки миллий озодлик, шахсий эркинлик нима-ю, уни қандай қилиб қўлга киритиш мумкинлигини англаб олади. Шу боис мутафаккир-жадид Абдурауф Фитратнинг «Оила» асари Туркистон миллий Уйғо-

нишида бенихоя катта рол ўйнади, дейиш мумкин. Айни пайтда у хозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ажойиб ахлоқий-маърифий рисола сифатида алоҳида эътиборга молик.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг илми, ҳар жиҳатдан юксак ахлоқ-одоб эгаси бўлишлари учун зиёлилар орасида жиддий ҳаракат авж олади. Зеро, оиладаги бола тарбияси, яъни ёш авлод тарбияси асосан оналар қўлида экани ҳаммага аён бўлиб қолган эди. Таъкидлаш жоизки, илгор, зиёли аёллар нафақат қизлар мактабларини очиб мактабдорлик қилиш, балки ахлоқий-тарбиявий рисолалар ёзиш йўли билан ҳам бўлажак зиёли оналарни вояга етказишга ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатдан **Олима** ул-**Банотнинг** Санкт-Петербургда 1898 ва 1899 йилларда икки марта нашр этилган «Муошарат одоби» («Турмуш одоби») асари ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлди. «Агар хотун ўқиган бўлса, ўзининг ким эканлигини, вазифаси нимадан иборат эканлигини шак-шубҳасиз билади. Болаларини эса гўзал тарбия қилади, эри билан яхши муомалада бўлади ва ниҳоят Аллоҳ талонинг амрига мувофиқ ҳаёт кечиради», — дейди рисола муаллифи.¹ Унда аёлларнинг турмушдаги ўрни, оилавий вазифалари, эр-хотин орасидаги муносабатлар, болалар тарбияси, уй тутиш, никоҳ ва муҳаббат борасида фикрлар билдирилади. Айни пайтда уй хизматчиларига муносабатда инсоф ва адолат юзасидан, уларнинг ҳам уй эгаларига ўхшаш инсон эканликларини ҳисобга олиб иш кўриш лозимлиги таъкидланади, турмушнинг оқилона уюштирилиши учун хизмат қиладиган ибратли маслаҳатлар берилади.

Бошқа бир татар зиёли аёли **Фахр ул-Банот Сибгатуллох** кизининг саксон етти сабоққан иборат «Оила сабоқлари» (1913) рисоласи эса тарбиянинг турли томонларини бирваракай ўз ичига олади. Ахлоқшунос олима ўз рисоласини, хонимларга, қизлар мактаби шогирдларига оила вазифалари тўғрисида фойдали маълумотлар бериши билан бирга улар учун осон тушуниладиган ахлоқ сабоғи ҳамдир, дейди. У ўн иккинчи сабоқда тарбияни «илми ахлоқнинг тани, негизи», деб таърифлайди. Асар фалсафий мушоҳадалардан кўра кўпроқ амалий кўрсатмалардан иборат. Айни пайтда унда ҳам маънавиятга, ҳам моддиятга замонавий муносабат масаласи

¹ *Олима ул-Банот*. Муошарат одоби. Т., Мехнат, 1991,6-6.

ўртага ташланади, юксак ахлокли болани вояга етказишда ҳар икки йўналишдаги тарбиянинг муҳимлиги таъкидланади.

3. Жадид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари

XX аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жадид матбуотида кенг ўрин олади. «Тараккий», «Садои Туркистон», «Улуғ Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингари газеталарда эълон қилинган ҳажвий ва публицистик асарларда ўша давр боёнларининг қолоқлиги, чор маъмуриятининг тўрачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сўм иона (эхсон) қилиш ўрнига, беш юзлаб сўмни ресторанларда фоҳишаларга сочаётган ахлоқсиз сармоядорлар қаттиқ танқид остига олинади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон каби Уйғониш даврининг буюк намояналари ўз бадиий асарларида ахлоқ муаммоларини дадил кўтариб чиқчилар ва юқоридаги нашрларда ўз публицистикаси билан ҳам фаол иштирок этдилар.

Жадид матбуоти озодликни, Ватанни жондан ортиқ севувчи, илғор, тушунган, ҳар томонлама камол топган эркин Туркистон фуқаросини тарбиялашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Афсуски, дастлабки феврал инқилоби берган хуррият узокқа чўзилмади. Большевикларнинг 1917 йилнинг 25 октябрида амалга оширган давлат тўнтариши тез орада унинг ютуқларини йўққа чиқарди, Ленин бошчилигида ишлаб чиқилган янги мустамакачилик режаси асосида барча тараккийпарвар кучлар қатағон қилинди. Фалсафий фанлар, шу жумладан, ахлоқшунослик ҳам таракқиётдан тўхтади; улар мафкурага бўйсундирилиб, сохталаштирилди; эркин фикр таг-туғи билан кўпориб ташланди. Шу сабабли жадидчилик ўз олдига қўйган вазифаларини тўла адо этолмади. Лекин, шунга қарамасдан, Туркистондаги бу маърифатчилик ҳаракати, қисқа муддат фаолият кўрсатган бўлса ҳам, мазлум халқларни маълум маънода уйғота олди.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчоиз. Жадидчилик ҳаракати нафақат улкан маънавий-маърифий-ахлоқий мерос қолдирди. Айни пайтда у биз ва биздан кейинги авлодлар учун ахлоқий намуналар сифатида хизмат

Бурчнинг инсонлик бурчи, муслмонлик бурчи, на-сронийлик бурчи, фуқаролик бурчи, оталик бурчи, она-лик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг қамровли, барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам, жур-иалистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд.

Бурч тушунчасининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири - унинг вақт ва жамиятда муайянлашиш хусусияти. Чу-нончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган бурч галаблари иккинчи бир тузум ёки жамият учун салбий маъно касб этиши мумкин. Собиқ шўролар фуқаросининг ўша давр-даги мавжуд тузум олдидаги бурчи ҳозирги кунда ўта сал-бий ҳодиса сифатида баҳоланиши бунга ёрқин мисол бўла-елади.

Ҳарбийлашган ва ўта мафқуравийлашган, яъни ягона мафкура ҳукмронлик қилган жамиятларда эса бурч омма ҳамда шахс ҳаётида фожей ҳодисага айланади. Ўта уста-лик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жа-миятлар аъзоларининг кўпчилиги оқни — қора, қорани — оқдеб қабул қиладилар. Буни умумбашарий ва миллий қад-риятларни оёқости қилган бешафқат шўролар социализми ёки фашистларнинг миллий социализми яққол исботлаб бсрди. Юз минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар алданди-лар, кейинчалик, узоқ йиллар мобайнида виждон азобида яшадилар. Демак, жамият қурилишида тоталитарчиликка йўл қўйилиши ўша жамият аъзолари томонидан бурчнинг иотўғри тушунилишига ва бунинг оқибатида баъзи ҳоллар-да беихтиёр, омилиқ туфайли, баъзан эса ихтиёрий-маж-бурий тарзда юз берадиган оммавий ахлоқсизликка олиб келади.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладик, унда бурч шахснинг кўпгина майл-истакларига қарши ҳодисага айланади: уни хузур-халоватдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этади. Ма-салан, Фурқат мустамлакачилар мафқурасига хизмат қил-гаида, унинг ҳаёти роҳат-фароғатда кечиши мумкин эди. Лскин у Ватан олдидаги, миллат олдидаги бурчни деб му-хожирликнинг оғир қисматига дучор бўлди: уни мустам-лакачилар, аввал айтганимиздек, мамлакат ҳудудидан чи-қариб юбориб, қайта киритмадилар. Фурқат хорижда ва-фот этди.

Баъзан бурч туфайли одамлар ўз севгисидан, жон-ди-
лидан севган кишисидан, хатто ака-укаси, опа-синглиси
ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўладилар. Хуллас,
бурч ахлоқшунослик мезоний тушунчалари ичидаги энг
«қаттиққўл», энг «шафқатсизи».

Виждон. Ахлоқшуносликнинг ниҳоятда таъсир доираси кенг
тушунчаларидан бири виждондир. Виждон - Зигмунд Фройд
таъбири билан айтганда, ало **мен, мен** устидан назорат ўрна-
тиб, уни бошқариб турувчи иккинчи бир, юқори даражадаги
мен.¹ Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқли-
гидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз-ўзига боғлиқлиги-
ни намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нис-
баган теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одам-
нинг ўз ножўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги
бўлса, виждон азоби, бу оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалб-
даги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби; уни
қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виж-
донни, шу боис, денгиздаги муз тоғига — айсбергга ўхшатиш
мумкин: юзага уят тарзида чикиб турган қисми теранликдаги
қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Виждон ҳам ахлоқшуносликнинг бошқа баъзи асосий ту-
шунчалари каби баҳолаш хусусиятига эга. Лекин бу баҳолаш
ҳеч қачон объектга қаратилмайди, у субъектнинг хатти-ҳара-
катларини баҳолайди, яъни унда субъект ўзи учун ички объект
вазифасини ўтайди. Баъзан жамият талаблари билан виждон
ўртасида ихтилофлар чиқиши мумкин. Бунда виждон эмас,
жамият талабларининг ўткинчилик хусусияти маълум маъ-
нода эскирганлиги айбдордир. Зеро, виждон кўзга кўринмас,
лекин улкан ва мутлақ айбсиз ахлокий ҳодисадир.

Кўпинча виждон тушунчаси ўрнида имон иборасини
учратиш мумкин. Имон аслида диний тушунча. Лекин ҳаёт-
да виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади.
Масалан, кимнидир биров «имонли одам» деганида, унинг
мусулмонликка имон келтирган-келтирмагани ҳақида ўйлаб
ўтирмайди, бунинг устига, у одам мусулмон эмас, насро-
ний бўлиши ҳам мумкин. Чунки гап бу ерда ўша одамнинг
диндорлиги ҳақида эмас, балки виждонли, ҳалол, ростгўй

¹ *Қаранг: Фрейд З. Я и Оно // Психология бессознательного. М.,
Просвещение, 1989. С. 425.*

маъносини ўзидан кейин қолдирадиган «иккинчи умр»да кўрадилар. Ҳар бир жамиятнинг тараққий топиши ёки таназули ҳаётнинг маъносини ана шу тарзда тушунувчиларнинг кўплиги ёки камлиги натижасида рўй беради, бир сўз билан айтганда, бундай том маънода «элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган» одамлар юксак ахлокли, демократик, эркин жамиятнинг устунларидир.

Биз юқорида кўриб чиққан тоифалар икки умумий ижтимоий-маънавий гуруҳнинг бирига, таъбир жоиз бўлса, шартли равишда дунёвий деб аталадиган қисмига мансуб.

Иккинчи гуруҳни эса эътиқодий-диний деб номлаш мумкин. Бу гуруҳ ҳаётнинг маъносини Худони топишда, Унга етишишда деб билади. Бунда гоҳо черков ёки шариат ақидалари орқали эмас, балки муҳаббат воситасида ҳам Худога мурожаат қиладилар. Масалан, буюк рус мутафаккири ва ёзувчиси, православ черковидан ронда қилинган Лев Толстой ҳаётнинг маъносини қуйидагича тушунади: «Мен фақат Худога ишонган онларимдагина ҳақиқий яшаганимни эсладим... Худони таниш ва яшаш дегани бир хил гап, Худо ҳаёт демақдир», — деб ёзади у ўзининг машҳур «Иккоронома» асарида.¹

Ўз ҳаётининг маъносини Худога етишиш учун ҳаракатда деб билган Толстой айни пайтда бу ҳаракатни дунёвий муаммоларнинг ҳал қилиниши билан боғлайди. Худди шундай ҳолатни биз аввал ҳам бир неча бор мисол қилиб келтирганимиз буюк мутасаввиф бобокалонимиз Алишер Навоий шахсида ҳам кўриш мумкин. Гап шундаки, ҳар икки аллома ўзлари танлаган тариқатлар орқали Худога етишишга интиладилар, улардаги Худога бўлган илоҳий ишқ У яратган ҳар бир жонзотга, ҳар бир гиёҳга, энг аввало, инсонга муҳаббат сифатида намоён бўлади, иъни улар ҳаётида динийлик дунёвийликни инкор этмайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи экстремистчи гуруҳлар мафкурачиларининг «динни дунёвийликдан тозалаш» ҳақидаги сафсаталари улардаги ҳокимиятни қўлга олишга интилишдан бошқа нарса эмас, моҳиятан динга

¹ Толстой Л. Собрание сочинений в 22 т. Т. 16. М., ИХЛ, 1983. С. 151.

алоқаси йўқ, худбинликнинг ниқобланган кўриниши, холос. Зеро, Аллоҳ у дунёда жаннатий бўлиш учун ўз бандаларига бу дунёда гўзал яшашни, чиройли аъмоллар қилишни буюради.

Кўриб ўтганимиздан маълум бўляптики, ҳаётнинг маъносини тушунишда ҳар икки ижтимоий-маънавий гуруҳда ҳам турли қарашлар мавжуд. Лекин улар бир масалада якдил: улар ҳаётнинг маъноси ўз манфаатларини ўзгалар манфаати билан боғлаб, олий қадриятлар ва юксак ақидаларни ички шиор қилиб яшашдадир, деган ахлоқий қоидага биноан умр кечирадилар.

Бахт. Ҳаётнинг маъноси идеал билан боғлиқ бўлгани каби бахт атамасини ҳам ҳаётнинг маъноси тушунчасидан ажратиб олинган ҳолда таҳлил этиш мумкин эмас. Зеро, бахт инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборатдир. Ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш жараёни бир умр давом этади. Шу маънода буюк аждодимиз Абу Наср Форобий: «Бахт — ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зотан у муайян комилликдир», — деганида қўп жиҳатдан ҳақ эди.¹

Фақат бу қониқиш ҳам даврийлик табиатига эга эканини унутмаслик лозим, уни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Масалан, гастрологик ёки шахвоний лаззатни олиб кўрайлик: дейлик, сиз кабобни хуш кўрасиз ва лаззатланиб ея бошлайсиз, лекин биров муддат ўтгач, тўясиз, бошқа егингиз келмай қолади; шахвоний лаззат ҳам шундай. Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин-кетин эриша бориш, қониқиш жараёни, боя айтганимиздек, бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади.

Бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий-эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташланса-да, аслида ундан

¹ *Аль-Фараби. Социально-этические трактаты*. Алма-Ата, Наука, 1973. С.3.

фарқди ўларок, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади. Буюк шоиримиз Ғафур Ғуломнинг:

Тақдирни қўл билан яратур одам,
Ғойибдан келажак бахт бир афсона, —

деган хикматли сатрлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.¹

Бахт ҳақида гап кетганда, албатта, омад тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Омад ҳам лаззатга ўхшаш онийлик табиатига эга. Лекин бу онийликда лаззатдагидек такрорланиш хусусияти йўқ; одамга омад ҳаёти мобайнида камдан-кам кулиб боқади. Омаднинг ана шу жиҳати ҳақида қрим-татарларнинг қадимги асотири бор. Унга кўра, Омад маъбуда экан, кунлардан бирида унинг ўғли Ерни томоша қиламан деб осмондан тушибди-ю, қайтиб чиқмабди. Шу-шу Омад Ерга тушиб, ҳануз боласини қидирармиш. Маъбуданинг юзи йўқ, фақат қоқ мияси устида биттагина кўзи бор экан. Шу боис у тўғри келган ўткинчини тутиб олиб, ўғлимми-кан деб, баландга кўтариб, кўзига олиб бориб қараркан ва ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, осмону фалакдан пастга қаратиб итқитиб юбораркан. Омад ўз қўлига тушганларнинг ҳаммасига шундай муносабатда бўлар экан.

Дарҳақиқат, мазкур асотирда омаднинг ўткинчилик моҳияти жуда чиройли ва мажозий очиб берилган; бир умр омадли одам йўқ, омад — тасодиф, бахт — зарурият; омад — истисноли, бахт — қонуний ҳодиса. Омад — шахснинг бир зумлик ҳолатини акс эттиради, бахт эса инсон нимага эришмоғи лозим, деган саволга бир умр мобайнидаги амалий жавобдир.

Бахтни тушуниш ҳар бир даврда, маълум тарихий шароитда миллат, шахс ва жамиятнинг тараққиёт даражасига қараб, турлича муайянлашиш хусусиятига эга. Яъни идеал каби унинг ҳам табиати ўзгарувчан. Ахлоқшуносликда бахт мезоний тушунчасини алоҳида ўрганадиган анъанавий эвдеймончилик деб аталадиган юнонча «еиёатоша» (бахт) сўзидан олинган йўналиш мавжуд.

¹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. Т., Уздавнашр, 1953, 363-6.

МУСТАКИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курамиз. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997.
3. Форобий Абу Наср. Фозил шаҳар одамлари. Т., Мелрос, 1990.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
5. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1991.

га, ўзгалар билан муносабатлар ўрнатишига имкон яратувчи ахлоқий фазилатдир. У инсондан ҳалолликни, интизомни, иштиёқ ва интилишни талаб этади, меҳнатга нисбатан субъектив тарздаги ижобий муносабатни тақозо қилади.

Маълумки, меҳнатдан мақсад — эҳтиёжни қондириш. Лекин бу эҳтиёжни қондиришнинг қай тарзда, қандай маънавий-рухий шароитда амалга ошуви муҳим. Фақат тор манфаатпарастлик нуқтаи назаридан меҳнат қилиш, тинимсиз тиришиб-тирмашиш, меҳнатга пул топиш воситаси сифатидагина муносабатда бўлиш, табиийки, кишига маънавий қониқиш, ҳузур бахш этмайди: бундай «тиниб-тинчимас» одамда хушомадгўйлик, торлик, асабийлик, нолиш сингари ҳолатлар кўзга ташланади. Ўз касбини ёки меҳнат соҳасини севиб меҳнат қилган одам мажбурийлик эмас, ихтиёрийлик асосида иш кўради, меҳнатининг нагижасигина эмас, балки меҳнат жараёнининг ўзи ҳам унга қувонч, қониқиш бағишлайди. Зеро, бундай ҳолларда меҳнатсеварлик замирида ўз манфаати билан биргаликда Ватанга, халққа, яқинларига хизмат қилишдек олижаноб мақсадлар ётади; ана шундай мақсадлар инсонни «чумолилик» доирасидан кенгликка ва юксакликка олиб чиқади.

Меҳнатсеварликни тарбиялаб боришда, уни кучайтиришда рақобат алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, рақобат фақат моддий устунликни эмас, балки маънавий устунликни ҳам тақозо этади, яъни унда моддийлик ва маънавийлик тенг иштирок этади. Биз ўтмишда бошдан кечирган «социалистик» деб аталган тузум шахс меҳнатини кадрламаслик, меҳнатсевар билан дангасани тенглаштириш — уларга бир хил умумий ҳақ тўлаш, «ҳеч кимни камситмаслик» шиори остида иш кўриш сингари моҳиятан инсон табиатига зид қоидалар ва меъёрларга асосланган эди. «Социалистик мусобақа»нинг сохталиги, инсоният жамиятига сингиб кета олмаганлигига сабаб ана шунда. Зеро, шахс меҳнатини кадрлаш — шахснинг меҳнатсеварлигини, унинг ўзини кадрлаш демакдир. Мустақиллигимиз шарофати билан меҳнат яна эркин шахснинг ўзига ва атрофдагиларга индивидуал муносабатига айланди, моҳиятан «беш қўл баробар бўлсин» деган тенглаштириш сиёсати барҳам топди. Меҳнатсеварлик эса янги жамиятимиз кишисининг, жаҳоний кенглик-

ка чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахснинг севимли ва ҳузурбахш тамойилига айланди.

Тинчликпарварлик. Бу ахлоқий тамойил ҳам инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, тинчликпарварлик урушнинг, қон тўкишнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади, оддий тинчликсевар шахснинг тинч-тоув яшашга бўлган ижобий муносабати билангина чегараланиб қолмайди, балки душманлик ва тажовузкорликка қарши курашни, зарба беришни тақозо этади. Унда тинчлик ҳақида чиройли гаплар айтиш, йиғинларда маърузалар қилиш эмас, балки фаол ҳатти-ҳаракат, уюштирувчилик, ташкилотчилик биринчи даражали зарурий фаолият ҳисобланади.

Тинчликпарварлар фидойи инсонлардир. Уларнинг ана шу фидойиларча ҳатти-ҳаракатлари пировард натижада ҳар бир инсон ҳаётига такрорланмас ноёб қадрият сифатида қарашга, ҳар бир фуқаро қадрини, ҳар бир давлат суверенитетини, ҳар бир миллатнинг ўз ҳаёт тарзига монанд яшаш ҳуқуқини муқаддас деб тан олинishiга олиб келади, мамлакатлараро жамоат тартибини сақлашга, авлодлар раванкига, тарихий-маданий ҳамкорликка, миллатлар ва турли ижтимоий гуруҳлар орасида ўзаро тушунишнинг қарор топишига хизмат қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, баъзи улўгдавлатчилик ва буюкмиллатчилик руҳи ҳукмрон бўлган жамиятларда тинчликпарварлар қувғин қилинадилар, турмаларга ташланадилар. Лекин улар ўз тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайдилар. Улар инсониятни барча баҳсли масалаларни тинч йўл билан ҳал қилишга чақирадилар, Ер юзида тинчлик ўрнатиш учун тинимсиз кураш олиб борадилар. Шундай тинчликпарвар буюк сиймолардан бири сифатида замондошимиз, улўғ инглиз файласуфи, Нобель мукофоти совриндори Бертран Рассель (1812—1970) шахсини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ўттиз олти ёшида Қироллик Жамиятига аъзо бўла олган, ҳар жиҳатдан жамиятда обрўга эга файласуф тинчликпарварлик фаолияти учун икки бора (дастлаб Биринчи жаҳон уруши пайтида, иккинчи марта — АҚШнинг Вьетнамдаги босқинига қарши кураш олиб борганида) инглиз маъмурияти томонидан турмага ташланди. Лекин «инсонпарварлик ва ҳурфикрилилик хаворийси» (Рассель Нобель мукофоти билан бирга шундай

фахрли номни ҳам олган эди) умрининг сўнгигача тинчликпарварлик тамойилидан чекинмади.

Жўмардлик. Жўмардлик тамойили эса Шарқда қадимдан мавжуд. Оврўпада уни альтруизм номи билан Огюст Конт илмий муомалага киритган. У — кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат хайрияга асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб, «ўз оғзидагини ўзга оғзига тутиб» яшаш жўмард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу — оддий хайрия эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ўзига хос курашдир. Аммо бу кураш инсонпарварлик, ватанпарварликдаги сингари қатъий жамият ёки жамоанинг ахлоқий-меъёрий талабларидан келиб чиқмайди, у фақат ва фақат хусусийлик табиатига эга, ҳар бир шахснинг эркин ихтиёри билан боғлиқ ахлоқий тамойил. Чунончи, бирор киши томонидан инсонпарварлик ёки ватанпарварлик талабларини бажармаслик бошқаларда унга нисбатан нафрат ҳиссини уйғотади, жўмардлик кўрсатмаган одам эса бундай маънавий жавобгарликка тортилмайди. Зеро, жўмардлик моҳиятан «оддий одамлик қобиғидан чиқа билиш», илоҳийлик сифатларига эга бўлиб бориш демакдир, бу эса ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Бундан ташқари, бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда **ўзбекчилик**, **меҳмондўстлик** каби тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига садоқат туйғусидан келиб чиқади ва ўзбек кишисига хос бағри кенглик, дўстга, меҳмонга борини бағишлашдек хусусиятлар-11 и ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекчилик тамойилини ўз ҳаёт тарзига сингдириб юборган кимсанинг номи эл-юрт орасида «барака топгур» ибораси билан қўшиб айтилади. Қишлоқ ёки маҳалладаги ҳашарларда, маъракаларда «қамишдан бел боғлаб» хизматда туриш, бемор маҳалладоши ёстиғи устида далда беришга доим вақт топа олиш, қўни-қўшниларига ҳақиқий ҳамсоя бўлиб яшаш ўзбекчиликнинг асосий унсурларидир. Ёки меҳмондўстликпи олайлик. Миллий-минтақавий анъаналарга асосланган бу тамойил маълум маънода ўзбекчилик билан сингишиб кетади. Масалан, ғарб кишиси ўзи таклиф қилмаган кишини миикдан мулойим савол-жавоб билан қайтариб юборади,

ахлоқий мажбуриятдан ўзини озод деб ҳисоблайди, ўзининг эркинлик ҳуқуқини устувор санайди. Ўзбек эса, эшиқдан келган кишини «бир пиёла чойга» таклиф этади, кирса, жуда бўлмаганда, олдига нон-чой қўяди, нотаниш бўлса, танишади, хол-ахвол сўрайди, миллатидан қатъи назар, унга ҳамдард, кўмакдош бўлишга интилади ва буни ахлоқий мажбурият тарзида эмас, бир анъанавий одат деб изоҳлайди.

Айни пайтда бу тамойилларни суиистеъмол қилиш ҳам ҳозирги пайтда тез-тез учраб туради. Ўзи қўл учида кун кўриб тургани баробарида қарз-ҳавола билан катта тўйлар ўтказиш, тўйлардаги исрофгарчиликлар, ҳатто аза ошларини ҳам «ким ўзарга» тарзида бериш, чарлар, бешик тўйи сингари маросимларга донг чиқариш учун аямай маблағ сарфлаш, артистларга қистиришлар, ҳатто бошидан пул сочишлар сингари ҳолатлар шулар жумласидан. Бунда биз фазилатнинг меъёр бузилиши натижасида иллатга айланганини кўрамыз.

Лекин ўзбекчилик ва меҳмондўстликни бундай нотўғри тушуниш шўролар давридан келаётган сарқит, ўткинчилик табиатига эга бўлган ҳодисалардир. Аслида ўзбекчилик ва меҳмондўстлик тамойиллари халқимизнинг ўзига ҳослигини таъкидлайди. Жаҳоннинг жуда кўп халқлари бу тамойиллар эгаси бўлиш ўзбек миллатига доимо эҳтиром, ҳавас ва хайрат билан қарайдилар.

2. Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалий аҳамияти

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор қамровли. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурватлари ҳам дейиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, инсофлик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса диққатга сазовор.

Ҳалоллик ва ростгўйлик. Аввало шуни айтиш керакки, ҳалолликни унинг дастлабки тор диний мазмунида — қайси таом ҳаром-у, қайсиниси ҳалол, деган маънода тушунмаслик лозим. У аллақачон умуминсоний-дунёвий маъно касб этган меъёрга айланган. Ҳалоллик, ростгўйлик — виждон тушунчаси билан боғлиқ, инсоннинг ўзгага муносабати ўзига муносабатидек соф бўлишини талаб этувчи меъёрлардир.

Унлаб меъёрлар орасида бу иккисига биринчи бўлиб тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўролар ҳукмронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўрлик, мунофиқдик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик ва ростгўйлик устидан ҳатто қуладиган бўлиб қолганлар. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси, афсуски, одатий ҳолдек қабул қилинади. Шу боис мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Зеро, кўз ўнгимизда ёлғон, алдов, иккиюзламачилик нималигини деярли билмайдиган жамиятлар, миллатлар гуллаб-яшнамоқда. Япония, Олмония, Франция, АҚШ, Буюк Британия сингари мамлакатлар шулар жумласидан. Шу ўринда қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Фалсафа жамияти аъзолари билан мулоқот-учрашувга келган бир таниқли олим ва жамоат арбоби қизиқ воқеани сўзлаб берган эди. Олимнинг ҳикоя қилишича, Финляндияда у билан бирга Россия Жамоат телевидениеси ходимини ўз машинасида олиб юрган фин фуқароси ёнилғи қуйиш нуқталаридан бирида тўхтаб, саксон литр бензин олади ва бориб эгасига шунча бензин олганини айтиб, ҳақини тўлайди. Унинг қанча ёнилғи қуйиб олганини кузатишни хаёлига ҳам келтирмаган бензоколонка хўжайини пулни олиб, ишини давом эттираверади. Машина йўлга тушганда, собиқ Шўролар Иттифоқи ҳудудидан келган меҳмонлар ҳайратланиб сўрашади: «Нега хўжайин сизни бензин қуяётганингизда кузатиб турмади?» У эса тушунмай елкасини қисади: «Нимага кузатиб туриши керак?» Меҳмонлар тушунтиришмоқчи бўлишади: «Ахир, сиз саксон литрга ҳақ тўлаб, юз литр бензин қуйиб олишингиз мумкин эди-ку!» У яна ҳайрон қолади: «Нега юз литр олишим керак экан, менга фақат саксон литр зарур!». Меҳмонлар яна тушунти-

ришга ҳаракат қилишади: «Сиз кам пул тўлаб, кўп бензин олишингиз мумкин эди, нега ундай қилмадингиз?» Мезбон эса яна елка қисади: «Нега мен кам пул тўлашим керак — саксон литр зарур эди, саксон литр олдим, тавба, бунинг нимаси тушунарсиз!», дейди. Хуллас, икки бирдай киши ҳаром йўл билан ортиқча бензин қўйиб олиш мумкинлигини Финляндия фуқаросига тушунтира олмайдилар; ҳаром ва ёлғон нималигини билмайдиган мезбон булар мени калака қиляпти деган хаёлга бориб, асабийлаша бошлаганидан кейингина меҳмонлар гапни бошқа ёққа бурадилар.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу — бор гап, ҳақиқат. Зеро, Президентимиз Ислом Каримов нутқларидан бирини «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин» деб, бошқа бир суҳбатини эса «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» деб атагани бежиз эмас; ҳозирда ҳалол, ростгўй, инсофли, фидойи инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини қуриш ~ фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижтимоий-сиёсий янгиланишдир.

Инсофлилик. Афлотун ҳақида гап борганида, унинг адолатни давлатга хос фазилат, деган фикрини келтириб ўтган эдик. Дарҳақиқат, адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жамиятнинг шахсга нисбатан муносабати тарзида намоён бўлади. Борди-ю, ўзаро адолатли муносабатлар ҳақида гап кетса, унда одатда юксак мартабадаги тарихий шахснинг қуйи мартабадаги шахсга муносабати назарда тутилади. Инсоф эса ана шу адолатнинг тор қамровли хусусий кўриниши сифатида намоён бўлади. У фуқаролар, жамият аъзолари орасидаги ўзаро муносабатлар меъёридир.

Инсофлилик ҳам ҳалоллик каби виждон тушунчаси билан боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетади. Лекин бу юзаки таассурот. Чунки ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маънавий ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. Инсофлилик эса ижобийликда ҳалолликдан ҳам бир қадам олға ташланган ҳолатдир: унда киши ўз ҳалол ҳақи ва ҳаққидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади.

Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир хатти-харақатини олиб кўрайлик: у хорижда нашр этилган китобларидан бири учун 30.000 АҚШ доллари миқдорида берилган қалам ҳақини тўлалигича меҳрибонлик уйига ўтказди. Ваҳоланки, мазкур қалам ҳақи унинг ҳалол ақлий меҳнати туфайли ишлаб топилган маблағ, унга ҳеч кимнинг даъво қилишга ҳаққи йўқ Лекин у, ўзи ва оиласининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи шу 30.000 долларсиз ҳам рисоладагидек бўлиши мумкинлигини, меҳрибонлик уйи тарбияланувчилари ва тарбиячиларининг шароити эса бу даражада эмаслигини ҳисобга олиб, мурувват кўрсатди: ўзи ёки авлоди учун ҳалол жамғарма тарзида олиб кўйиши мумкин бўлган маблағдан, инсофлилик кўрсатиб, ихтиёрий тарзда кечди.

Бу ахлоқий хатти-харақатнинг Президентлик ваколати доирасига мутлақо алоқаси йўқ; Ислом Каримов уни хусусий кимса, ахлоқли шахс сифатида амалга оширди. Ана шу инсоф юзасидан қилинган мурувват эса ҳалолликни яна бир поғона юксакка кўгарди. Қани энди ўзига тўқ одамлар, хусусан, ўрта ва куйи бўғин раҳбарлари ана шу намунага иқтидо қилсалар! Зеро, инсофлилик ва мурувватлилик ахлоқий меъёрлари жамият етиштирган моддий бойликларни унинг аъзолари ўртасида шахсий ташаббус асосида, оғриқсиз, ҳуқуқий ҳолатларни поймол қилмаган ҳолда қайта тақсимланишига, жамиятнинг янада фаровонлашувига ўзига хос ҳисса қўшади.

Хушфёъллик, ширинсуханлик, камтаринлик, бошиқлик сингари ахлоқий хатти-харақатлар меъёрийлик нуқтаи назаридан ғоят муҳим. Чунки ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фуқаролар муомала маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади. Зеро, хушфёъл, ширинсухан инсон ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигига фожиа сифатида қарамайди, алам ёки ғазаб билан ёмон кайфиятини бошқаларга ўтказишга интилмайди; атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англатувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият доимо ўшандай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнак олишга интилади.

Хушфёъллик, ширинсуханлик қай даражададир кўпроқ ихтиёр билан, кишининг маълум бир инсоний та-

биятга интилиши билан боғлиқ бўлса, босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик аксинча, кўпроқ ирода кучи натижасида юзага келади. Зотан инсоннинг ўз ғазабини боса билиши, норозилигини барвақт билдирмаслиги; сўзлагиси, бирор-бир гап билан ўзини кўрсатгиси келиб қолганда ўша истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалада босиқ, камтарин, «етти ўлчаб бир кесиш» тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар.

Шундай қилиб, икки боб мобайнида қисқача бўлсада, ахлоқшунослик асосий тушунчаларини, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини кўриб чиқдик. Пировард натижада қуйидагича хулоса чиқариш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз: агар ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари бир-бирига боғлиқ бўлса, ахлоқий тамойилларнинг боғлиқлиги янада мустахкамрок — улар биридан иккинчисига ўтиб туриш хусусиятига эга; ахлоқий меъёрлар бир-бири билан шу даражада чамбарчаски, баъзан бирини иккинчисидан аниқ ажратиш қийин, зеро улар хулқ ва одоб доирасидаги ахлоқий амалиётлардир.

МУСТАКИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЙТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., Ўзбекистон, 1994.
3. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1993.
4. Толстой Л. Иқдорнома. О. Шарафиддинов таржимаси. Т., Ёзувчи, 2000.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

Х БОБ

ОИЛА, ФУКАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ ХАМДА ШАХС АХЛОҚИЙ ТАРБИЯСИ

1. Оиланинг ижтимоий маънавияси ва тарбияси

Оилани фуқаролик жамиятининг, давлатнинг энг муҳим ҳужайраси дейишади. Чунки ҳар бир жамият аъзоси, бўлажак фуқаронинг тарбияси оиладан бошланади. Оила уч жихатни: ўзининг бевосита кўриниши бўлмиш никоҳни; оилавий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўрликни; болалар тарбиясини ўз ичига олади.

Никоҳ ва муҳаббат. Аввало, никоҳ ҳақида тўхталиб ўтайлик. Қонунга биноан никоҳ тузиш шартларидан энг муҳимлари — никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари. Бизда йигитлар учун — 18, қизлар учун — 17 никоҳ ёшлари қилиб белгиланган. Бу — масаланинг ҳуқуқий томони. Унинг иккинчи — ахлоқий томони ҳам борки, у муҳаббат билан боғлиқ. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очиқ севги — мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаворотдан бир-бирини ёқтириш ҳоллари бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда ҳам розилик ўзгармас шарт ҳисобланади.

Баъзан қадимда Шарқ халқларида, шу жумладан, ўзбекларда қизнинг ёки йигитнинг розилигисиз тўй қилиб юбора беришган, ота-оналар келишишса - бас, деган фикрларни учратади киши. Айниқса, бундай гаплар игўролар даврида тинимсиз такрорланар эди. Ваҳоланки, бундай ҳол кам бўлган, уни мусулмончилик инкор этади. Ривоят қилишларича, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом уйларига совчи келганида, қизлари Фотимадан доимо розилик сўраганлар ва рад жавоби олганлар. Фақат Ҳазрат Али совчи қўйганларида, Биби Фотима розилик берганлар. Демак, фарзанднинг розилигини олиш бизга Пайғамбаримиздан қолган суннат.

Ҳозирги кунда ҳам кўпгина ёшларимиз совчи орқали турмуш курадилар. Одатда совчи келиб кетгач, йигит билан қиз учраштирилади, иккаласи бир-бирини маъқул кўрсагина фотиҳа қилиниб, тўй тараддуди кўрилади. Жуда кўп ҳолларда бундай ёшлар ўртасида кейинчалик ҳақиқий муҳаббат шаклланади. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида тасвирлаган Отабек билан Кумуш ўртасидаги севгини бунинг мумтоз намунаси деса бўлади. Очиғини айтиш керакки, муҳаббатнинг ҳам ўз даражаси бор: Лайли билан Мажнуннинг муҳаббати ҳамма севишганларга ҳам насиб этавермайди. Бундай романтик-сурурий еевги реал ҳаётда камдан-кам учрайди. Бунинг устига, оилавий муҳаббат маълум маънода салобатли, кўпроқ яширин тарзда намоён бўлади.

Оиланинг асоси бўлмиш никоҳ — эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган севги, севишнинг ижтимоийлашган кўриниши. Бироқ севги-муҳаббат фақат эркинликда намоён бўлади. Шу жиҳатни назарда тутадиган бўлсак, никоҳни, маълум маънода, анъаналар, урф-одатлар ва эътиқодларга мослаштирилган севгининг яшаш шарти дейиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, никоҳ заруриятга айланган эркинликдир. Шу боис никоҳга қираётган ҳар бир кимса бундан буён ўз эркининг бошқа бир эрк билан келишиб яшашини, ихтиёрий тарзда чекланиб, нисбийлашган ҳолда мавжуд бўлишини англаб етмоғи лозим. Бундан ташқари никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлокий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда эса табиий эҳтиёжни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражали мавқе эгаллайди.

Кейинги пайтларда никоҳ билан муҳаббатнинг ўзаро чиқишмаслиги ҳақида Ғарб мутафаккирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолганлар. Чунончи, Эрих Фромм, индустриал жамиятда муҳаббат камдан-кам учрайдиган ҳодиса эканини, никоҳнинг асосида бошқа — молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъкидлайди. Умуман, Ғарб оламида бундай ҳодиса анчадан буён мавжуд. Шу жиҳатдан Жорж Байроннинг «Дон Жуан» шеърининг романидаги қуйидаги сатрлар диққатга сазовор:

*Бу жуда қайғули ҳодиса шаксиз,
Инсоннинг кажлиги, жинояти бу;*

*Илдизи гар битта бўлса ҳам, ҳаргиз
Чиқишмас никоҳ ва муҳаббат мангу.
Сиркага айланган винодек, эсиз,
Никоҳ маст қилмовчи тахир, нордон сув, —
Вақт ундан жаннатий бўйни оладир,
Рўзғору ошхона ҳиди қоладир}*

Гарчи бу сатрлар ярим киноя, ярим хазил табиатга эга бўлса-да, уларда маълум маънода ҳаётий асос бор. Агар муҳаббат ҳар икки томондан эъозлаб, авайлаб-асралмаса, ундаги жаннатий бўйни йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Энг муҳими шуки, никоҳдаги ҳуқуқий ҳолатнинг асосида муҳаббат ётмоғи лозим, ўшанда бундай ҳоллар рўй бермаслиги шубҳасиз. Айни пайтда дунёдаги ҳамма нарса-ходисалар каби муҳаббат ҳам парваришга муҳтож эканини унутмаслик керак.

Оилавий мулк, фарзанд тарбияси ва оиланинг бузилиши. Оиланинг яна бир жиҳати — унинг ўз мулкига эгаллиги. Агар никоҳ оиланинг ботиний кўриниши бўлса, оилавий мулкни унинг ташқи кўриниши дейиш мумкин. Оиланинг мавжуд бўлиши учун ишлаб топиладиган маблағ ҳам зарур. Оила учун топиладиган ана шу маблағ, шубҳасиз ахлоқий табиатга эга: оила бошлиғи оила аъзоларини ҳалол едириб-ичириши, кийдириши лозим. Оилани одатда эркак киши бошқаради. У нафақат «топиб келади», балки оилавий муллка ҳўжайинчилик қилиш, уни тақсимлаш ҳуқуқига ҳам эга.

Юқорида айтганимиздек, никоҳ эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган, ахлоқ билан чегараланган қўшилув, бирлашув; бу бирлашувдан мақсад — ҳаётда ўзларидан яхшироқ, мукамалроқ бўлган, ўзлари эришолмаган орзуларни рўёбга чиқарадиган одам нусхаларини яратиш. Бундай одамлар фарзандлардир. Шу муносабат билан Шиммел хоним ўзининг аввалги бобларда тилга олинган китобида баъзи мутасаввифлар учун умумийлик табиатига эга бўлган қизик бир фикрни келтиради: «Баъзи сўфий-теософик оқимларнинг тарафдорларида маҳсулот берадиган ҳар бир хатти-ҳаракатни «никоҳ» деб аташга мойиллик бор. Уларнинг фикрича, пўлат билан чақмоқтош бирлашса, бу никоҳдан

¹ *Вузоп.* Боп Инап. М.,ForeI8П Iап§иа§е рибНэШге Ёоизе, 1948. P.124

янада етукрок фарзанд, яъни олов дунёга келади. Эркаклик ва аёллик унсурларининг бирлашуви ҳаётни янада юқори-роқ поғонага чиқарувчи омилдир».¹

Шу боис оилада боланинг аҳамияти ниҳоятда катта. Ота болада ўз жуфти ҳалолани, она эса сеvimли эрини кўради: болада эр-хотиннинг муҳаббати предметлашади, жонланади. Бола — оилани тутиб турувчи жонли муҳаббат. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисобига еб-ичадилар, тарбия оладилар.

Оилада болалар интизомли бўлиб ўсмоқдари, ота-онага бўйсунушлари лозим. Лекин бу интизом эркин ўсиб келаётган гўдакни кулликка ўргатиш эмас, балки болаларга хос эркатантиқлик, ўзбошимчалик сингари салбий хусусиятларни йўқотишга хизмат қилиши керак. Ота-онага бўйсунушдан бош тортишга йўл қўйиш боланинг келажақда қўпол, бадхулк, нокамтарин бўлиб етишувига олиб келади. Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи сифатида катта аҳамиятга эга.

Оила бузилиши ҳам мумкин. Бунинг турли сабаблари бор. Биринчи — оиланинг ахлоқийлик нуқтаи назаридан бузилиши. Бунда болалар балоғатга етгач, эркин шахс сифатида янги оилага асос бўлишлари — ўғил болаларнинг уйлантирилиши, қизларнинг эрга берилиши назарда тутилади. Уйлантирилган ўғилларга ҳам, эрга берилган қизларга ҳам янги оила қуриш ва уни моддий жиҳатдан дастлабки пайтларда муҳтожликдан саклаб туриш учун етарли бўлган уй-рўзғор ашёлари ажратилади.

Шунингдек, оиланинг табиий бузилиши ҳам мавжуд. Унда ота-онанинг ёки отанинг вафоти туфайли оила мулкининг мерос тарзида бир ёки бир неча фарзандга ўтиши муносабати билан оила бузилиши мумкин.

Бундан ташқари, никоҳ бекор қилиниши муносабати билан оила бузилади. Аслида никоҳ ҳам диний, ҳам дунёвий нуқтаи назардан бузилмаслиги керак. Лекин ўртада хиёнат содир бўлиши ёки яна бошқа бир хил сабаблар туфайли никоҳни фақат ахлоқий оғриқга эга, қонун билан тан олинган идоралар, масалан, суд, ваколатли руҳоний бекор қилиши мумкин, зеро у, айтганимиздек, ахлоқий ҳодиса. Ҳар бир жамият мана шу сўнги турдаги оила бузилишига қарши курашади. Бундай оила бузилиши қанча камайса, у ўша жамиятнинг ахлоқий жиҳатдан такомиллашиб бораётганини англатади.

¹ Шиммель А. Жонон менинг жонимда, 44-45-б.

2. Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлокий моҳияти

Фуқаролик жамияти. Дастлабки ахлоқ маскани бўлмиш оилалар йиғиндиси фуқаролик жамиятини, миллатни ташкил этади. Фуқаролик жамияти моҳиятан оила билан давлат ўртасидаги даража. Гарчанд, унинг тараққиёти давлат тараққиётидан кейинроқ рўй берса ҳам, у албатта давлатни тақозо этади, яъни фуқаролик жамиятининг яшаши учун унинг олдида мустақил нимадир — расмий, тизимли бошқарув бўлиши керак.

Фуқаролик жамияти замонавий дунёмизда вужудга келади, зеро, ҳозирги пайтдагина фуқаролар ҳуқуқи ҳақиқатан ҳам инобатга олинади. Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўзи учун мақсад. Бирок, у бошқалар билан муносабатга киришмасдан туриб, ўз мақсадига тўла эриша олмайди: бошқалар унинг мақсадга етишиши йўлидаги воситадир. Натижада ҳар бир алоҳида мақсад бошқалар билан ўзаро муносабатлар воситасида, уларнинг фаровонликка интилишини қаноатлантиргани ҳолда, ўзи ҳам қаноатланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, фуқаролик жамиятида яхши, бадавлат, бахтли, ҳуқуқий яшаш учун бўлган ҳар бир фуқаронинг интилиши пировард натижада бутун жамиятнинг ўшандай яшашига олиб келади.

Фуқаролик жамияти, шундай қилиб, бир кишининг эҳтиёжини унинг меҳнати воситасида қондириши баробарида, шу меҳнат воситасида барча қолганларнинг ҳам эҳтиёжини қондиради. У ўз аъзоларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади, одил суд воситасида улар мулкига даҳл қилинишига йўл қўймайди. Фуқаролик жамияти турли табақалардан ташкил топади. Улар орасида табақавий ёки синфий зиддият сингари ҳодисалар рўй бериши мумкин эмас. Чунки бунда шахс — давлат фуқароси, муайян инсон манфаатлари биринчи ўринда туради ва бу манфаатлар, айтганимиздек, ҳам ахлоқий, ҳам қонуний жиҳатдан ҳимоя қилинади.

Фуқаролик жамиятининг яшаш шarti — эркинлик. Шахснинг қонун доирасидаги сўз эркинлиги, фикр эркинлиги ва фаолият эркинлигига тўла йўл қўйилмас экан, фуқаролик жамияти амалда мавжуд бўла олмайди. Бу жамиятнинг яна

бир муҳим томони шундаки, унда қариндошлик, уруғдошлик, элатдошлик сингари ҳиссиётлардан касбдошлик, маҳалладошлик ҳиссиётлари устун мақомга эга бўлади; ёнма-ён ишлаётган ва яшаётган жамият аъзолари, «бегоналар» — умумий мақсад учун курашаётган ҳамма елкадошлар ўзларининг узоқ қариндошларидан кўра бир-бирларига яқинроқ эканликларини англаб етадилар. Ундаги бошқарув эса эркин танлов ва эркин сайлов асосида, ҳокимият идоралари тазйикидан қонун билан ҳимояланган ихтиёрий тузилмалар кўмагида иш олиб боради. Шу боис давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримов фуқаролик жамиятини мамлакатимиз сиёсий ва давлат қурилишининг асосий хусусиятларидан бири сифатида таъкидлайди ва бу хусусиятнинг моҳиятини «маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари вазибаларини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмалари ҳуқуқи ва мавқеини оширишни кўзда тутадиган «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» концепциясини амалга ошириш»дан иборат деб таърифлайди.¹

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик фуқаролик жамиятини тузишга киришганмиз. Бу жамият, маълум маънода, ғарбликлар тасаввуридаги фуқаролик жамиятларидан фарқ қилади. Ғарбда бу борада эътибор асосан ҳуқуқий йўналишнинг устуворлигига қаратилса, бизда ахлоқий-маънавий йўналишнинг устуворлигини кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, биз кураётган фуқаролик жамияти Ғарб дунёси учун ўрнатилган бўлиши мумкин. Бу фахрли иш ҳиссидан келиб чиққан баландпарвоз гап эмас. Масала шундаки, Ғарб жамиятлари ҳозирги пайтда ахлоқийликни ҳуқуқийликнинг юқори босқичи сифатида қабул қилмоқдалар. Лекин улар учун «ахлоқий ўрин бўшатишдан» кўра «ҳуқуқий ўринни эгаллаб туриш» нафақат қонуний, балки завқдируктуялади. Бизнинг менталитетимизда эса бунинг акси — ҳар бир «ахлоқий ўрин бўшатиш» ўзбек қалбига қувонч, ўз инсонлик бурчини бажарганлик ҳиссини тўлдирди.

Бундан ташқари, бизда фуқаролик жамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, Ғарб менталитетига ҳос бўлмаган маҳаллалар бор. Ўзбек маҳаллалари том маънода

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.

ахлоқии тарбиянинг маскани; оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги хиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз. Бунинг устига, маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Маҳаллада яшаётган ҳукумат аъзоси ҳам, миллионер тижоратчи ҳам, фаррош ҳам, оддий ўқитувчи ҳам бир хилдаги маҳалладошлик ҳуқуқига эга. Чунончи, маҳалланинг оқсоқоли оддий ўқитувчи бўлиши мумкин ва кўп ҳолларда шундай ҳам. Ҳукумат аъзоси ёки миллионер эса, маҳаллада фақат маҳалладошлик «лавозими»да бўлади. Уларнинг фарқданиши фақат ахлоқий жиҳатлари билангина белгиланади. Ана шу хусусиятлари билан маҳалла ўз-ўзини бошқариш тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун ахлоқий кўприк бўлиб хизмат қилади. Бундай оралик боғловчи тузилма, юқорида айтганимиздек, Ғарб оламида йўқ Демак, шунга кўра ҳам, бизда фуқаролик жамиятига ўтиш нисбатан осонроқ кечади, деган фикрни билдириш мумкин. Бу борада Республикаимиз Президенти Ислам Каримовнинг: «Шу маънода маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин», — деган сўзлари айни ҳақиқатдир.¹

Давлат. Буюк олмон файласуфи Ҳегель давлатни ахлоқий ғоянинг воқе бўлиши деб таърифлайди ва табиий муносабатларни маънавий муносабатлар билан муқояса қилиб, оилани — ҳиссиётга, фуқаролик жамиятини — асабнинг таъсирланиш қобилиятига, давлатни эса **ўзи учун** асаб тизимига ўхшатади; у ўз ичида ботинан ташкил топган, бироқ унинг яшаши ўзида икки ҳолатнинг тараққий топишига боғлиқ, булар — оила ва фуқаролик жамияти. Давлат ақлнинг рўёбга чиқиши сифатида ҳар бир шахс ихтиёрига мосдир. Одатда, давлатнинг мақсадий ўз фуқароларини бахтли қилиш деб ҳисобланади. Агар фуқаролар қийналса, уларнинг субъектив эҳтиёж-мақсадлари қондирилмаса, давлатнинг мустақамлиги шубҳа остида қолади. Давлатнинг асоси — сиёсий тузум. Унинг тақдири ҳам ана шу сиёсий тузумга боғлиқ.²

¹ Ўша манба.

² *Гегель Г* Философия права. М., Ммсль, 1990. С.290.

Кўпдан-кўп турли-туман бошқарув ва ташкилий инсти-
тутлардан иборат бўлган давлатнинг энг муҳим ахлоқий ва-
зифаларидан бири — тарбия. Давлат томонидан мактабгача
бўлган ташкилотларда, мактабларда ва олий ўқув юртла-
рида таълим билан кўшиб олиб бориладиган тарбия алохи-
да аҳамиятга эга. Агар мазкур тарбияда оммабоп усуллар-
нинг тоши босиб кетса, у ҳол мақтарли эмас; ёшларнинг
ўзлигини англаган шахс бўлиб етишуви мушқуллашади. Шу
боис, имкон борича, тарбияда индивидуал ёндашувга ин-
тилиш мақсадга мувофик.

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида
давлат, ҳамма фуқаро бараварига тенг, деган усулда иш кўрмас-
лиги лозим, ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда,
ижтимоий тенглаштириш тамойилига йўл қўймаслик керак.

Давлатнинг мавжуд бўлиш шарти, энг аввало, унинг
суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан муста-
қил бўлади ва ўз давлатини шу мустақиллик асосида туза-
ди. Биз мустақилликка эришганимиздан кейин ўз давлати-
мизни қадимий давлатчилигимизнинг энг яхши анъанала-
ри билан бирга замонавий демократик тамойиллар асоси-
да қуришга киришдик. Давлатимиз ҳам маънавий-ахлоқий,
ҳам жисмоний тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. 2000
йилнинг «Соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «Оналар ва
болалар йили» деб аталгани бежиз эмас, ёш авлод тарбия-
си бизда давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Мана, кўри-
нишидан жуда оддий бир мисол. Ўзини энг инсонпарвар
давлат деб эълон қилган Шўролар Иттифоқи бунёдга кел-
ганидан бошлаб, деярли ярим аср мобайнида бола туғил-
гач, онани уч ой ишдан озод қиларди; она уч ойлик чақа-
локни боғчага ташлаб, ишга чиқишга мажбур бўларди, акс
ҳолда у буйруқ билан ишдан бўшатиладди. Кейинчалик бу
тарбия таътили 1 йил қилиб белгиланди. Бизнинг давлати-
миз эса ташкил бўлгани баробаридаёқ бола тарбиясини
юксак ижтимоий-ахлоқий ходиса сифатида эътироф этиб,
янги туғилган бола тарбияси учун онага 3 йилгача муддат
берди. Уч йилгача онанинг иш жойи сақланиб туради. Шу
биргина мисолнинг ўзиёқ тоталитар тузум давлати билан
демократик давлат нақадар катта фарқ қилишини кўрса-
тиб туради. Тоталитар тузум давлати ёлғон, алдов — ахлоқ-
сизлик институти. Биз танлаган демократик давлатнинг асо-
сида эса юксак ахлоқийлик ётади.

3. Ахлоқий маданият ва касбий одоб муаммоси

Давлат ва фуқаролик жамиятидаги ахлоқий юксаклик даражасини унинг фуқаролари ахлоқий маданияти белгилайди. Ахлоқий маданият шахснинг жамият ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар билан бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. Қисқаси, у шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланади. Зеро, ахлоқий маданият ахлоқий тафаккур маданиятининг қатор унсурларини ўз ичига олган тузилмадир. У шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади.

Муомала одоби. Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири — муомала одоби. У, моҳиятан, ўзаро ҳамкорликнинг шаклларида бири. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан расмана яшали мумкин эмас. Муомала одам учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз рухан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюк инглиз ёзувчиси Даниэл Дефо қаламига мансуб машҳур «Робинзон Крузонинг саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзиёқ кифоя: Жумабойни топиб олган Робинзоннинг нақадар кувонишига ҳам сабаб ана шунда.

Муомала одоби бошқа кишилар қадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши, кўзга кўрсатиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуханлилик, камсуқумлик, босиклик, хушфеъллилик сингари ахлоқий меъёрларда намоён қилади.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси», бу — инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз — новербал ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қарашада, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабаблардандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, суҳбатдоши-

нинг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш — муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан караб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Дейлик, бир курувчи уста ўз шогирдининг хатти-ҳаракатларидан норози-лигини билдириш учун бош чайкаб, жилмайиб қўйиши мумкин. Иккинчи уста эса, бир лаҳза ўқрайиб қараш билан муносабатини ифодалайди. Биринчи уста юз ифодаси ва хатти-ҳаракати билан: «Оббо шоввоз-эй, сал шошилибсан-да, ҳа, майли, зарари йўқ, шунақаси ҳам бўлади», деган маънони англатса, иккинчи устанинг қаршидан: «Яна ишни расво қилибсан-ку, падарлаънат, қачон одам бўласан?!», деган сўзларни уқиш мумкин. Шубҳасиз, биринчи уста муомалада одобга риоя қилган бўлса, иккинчиси унинг акси — шогирдининг эмас, ўзининг одобсизлигини кўрсатмоқда.

Умуман олганда, муомала одоби кишиларнинг насиҳат қилмасдан ва одоб ўргатмасдан бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовор. Шу сабабли ёшларимизда муомала одобини шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан. Бунда ота-онанинг, маҳалла-қўйнинг таъсири катта. Ундан фойдалана билиш керак. Зеро, ахлоқий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

Этикет. Ахлоқий маданият яққол кўзга ташланадиган муносабатлар кўринишидан бири, бу — этикет. У кўпроқ инсоннинг ташки маданиятини, ўзаро муносабатлардаги ўзини тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобида инсон ўз муносабатларига ижодий ёндашса, яъни бир ҳолатда бир неча хил муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қоидалаштириб қўйилган хатти-ҳаракатни тақозо этади.

Этикетнинг қамрови кенг, у, маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ.к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез-тез телевизор экрани орқали кўриб тураемиз. Президентимиз Ислам Каримовга хорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрлиқларини топшириш маросимларини эсланг. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни Президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дас-

турхопда тановул пайти, пичокни ўнг қўлда ушлаш замонавий мехмондорчилик этикетининг катъий коидаларидан бири саналади — упи бузиш атрофдагиларда хайрат ва истехзо уйғотади. II Ёу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин.

Этикет такаллуфнинг майда-чуйда жихатларигача ишлаб чиқилган одоб коидалари сифатида ижобий, кишининг кўзипи қуиопгирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айна пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам Имоме! I бўлади: этикет коидаларини бажараётган киши аслида ўз хошиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкип. Ёу жихатдан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз бирор ёққа шошилиб, дарвозадан чиқдингиз, дейлик. Рў! трангизда танишингиз ёки кўшнингиз учрайди. Сиз кўришиб, хол-аҳвол сўрашиб, сўнг шаркона этикетга риоя қилиб упи: «Қани уйга кирамиз, чой қиламиз, бир хангомалашами ч», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унипг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўк, хатго, шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Дсмак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет-мулозамат юзасидап ёлғои гапларни айтасиз, хунук эшитилса ҳам на чора — мунофиқлик қиласиз. Шунга карамай, умуман олганда, этикет шахспи муайян тартиб-қоидага, қандай ички рухий шароитда бўлмасин, босиқдикка, мулойимликка ва сабр-тоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир.

Касбий одоб. Ахлоқий маданият касбий одобда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муиосабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар даврасида рўй берса, иккинчи жихатдан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тоифадаги одамлар билан юзага келади. Айна пайтда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шаклларида бири; унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бафуржарок тўхталиш жоиз.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт-мамотлари, соғлиги, маънавий соғломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши

каби омиллар ўшандай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч масъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш кўришларига боғликлиги ҳаммага маълум. Чунончи, табобат ходимини, жарроҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунда бир неча кишини ҳаётга қайтаради; юзлаб одамлар унинг ёрдамига муҳтож, унга умид ва ишонч, илинж билан қарайдилар. Борди-ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса-чи, яъни, уни қасддан ҳалок этса-чи? Ким уни шундай қилмаслигини кафолатлайди? Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, бегуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда қилиши ва шунинг ҳисобига ўзининг баъзи бир муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзага чиққунча ноҳақ танқидга учраган шахснинг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким кафолатлайди?

Шу боис бошқаларнинг қўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суиистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, шунингдек, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида кўп ҳолларда ўзаро қоидалар мажмуи яратилган. Бу қоидалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар кўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади. Бундай қасамёдлар жуда узоқ тарихга эга. Мисол тариқасида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган Қадимги Юнон ҳакими Хиппократ (милодгача V—IV асрлар) томонидан қисқа ва лўнда шаклда тузилган, табобат ходимлари касбий одоби қонун-қоидалари жамланган машҳур «Хиппократ қасами»ни келтириш мумкин.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам кўп учрайди. Чунончи, қадимги ҳинд эпоси «Рамайна»да (II аср) беҳуш ётган Лакшман бошида турган девлар шохининг хос табиби кечинмалари шу жиҳатдан муҳим. Табиб олдида икки йўл бор эди: бири — салтанат душманини муҳтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга маҳкум этиш. Табиб узоқ мулоҳазадан сўнг

табиблик одоби қоидаларига бўйсунитиши — Лакшманни д.т. волашни афзал кўради. Зеро, касбий одоб қонун-қоидалар талабига кўра, бемор тушаги устидаги табиб учун дўст ВКИ душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, унинг қошида фақат тиббий ёрдамга интизор, шафқатга муҳтож, заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган Лакшман девлар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат валиаҳди Индирижидни жангда ҳалок этади ҳамда табиб фуқаро бўлган Ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин, китобхон табибни хиёнаткор ёки сотқин демайди, аксинча, унинг маънавий жасоратига, ҳалоллигига, касбий бурчига содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди.

Ёки машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг тақдирини олайлик. Буюк назариётчи, физик, термоядро соҳасида тенги йўқ мутахассис, водород бомбасининг асосий кашфиётчиси, Ватан мудофаасини мустаҳкамлашдаги хизматлари учун ўнлаб орден ва медаллар соҳиби, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, обрўли, бадавлат бу инсонга нима етишмасди? Нега у ҳаммасидан кечишга — оммавий қирғин қуроллари, жумладан, ўзи яратган водород бомбаси синовларига очиқ баёнотлар билан қарши чиқишга аҳд қилди? Натижада қатағонларга асосланган шўролар тузуми уни илмий жамоатчиликдан ажратиб, пойтахтдан олисдаги Россия шаҳарларидан бирига бадарға қилди, унинг номини матбуотда ёки китобларда қайд этилишини тақиқлади. Ваҳоланки, у ҳаммадан иззатлироқ яшай олиши мумкин эди. Сахаров юксак ахлоқ йўлини танлади — олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай бойлик, иззат-икромдан баланд кўйди. Буюк олим ўз кашфиёти инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлмиш — яшаш ҳуқуқига раҳна солиши мумкинлиги ва қисман солаётгани учун уни амалда қўлланилишига қарши курашди. У шўролар ҳукумати ва мафкурачилари томонидан ўзининг Ватан мудофааси қувватини сусайтиришга ҳаракат қилган салкам хиёнаткор фуқаро деб эълон этилишига, бошига беҳисоб тухматлар, таъна-дашномлар ёғдирилишига сабот билан чидади, аҳддан қайтмади, ёвузлик салтанати қўлида ўз олимлик истеъдодининг кўғирчок бўлишига, ҳарбий мурватга айланишига йўл кўймади. Охир-оқибатда у инсон ҳуқуқларининг жаҳон тан олган энг буюк химоячиларидан бири сифатида бутун

инсоният таҳсинига сазовор бўлди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Булардан ташқари, муаллимлик одоби, ҳуқуқ-тартибот ходимлари одоби, муҳандис одоби сингари бирқанча касбий одоб турлари борки, улар ҳам жамиятда ахлоқий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга. Шунини айтиш керакки, барча касбий одоб қонун-қоидаларининг таъсир доираси, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузилиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидаги баъзи нуқталарга тўхталайлик. Раҳбар қўйи лавозимдагиларга менсимай, қўпол муносабатда бўлиши, ўзига ишониб топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги оддий одамлар арз-додига, орзу-истакларига тўраларча қараши одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши ахлоқсизлик, нафақат раҳбарлик касбига, балки Ватанга ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобнинг касбий ахлоқ деб аталиши ҳам ана шундан.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, баъзилар ўйлаганидек, ахлоқшуносликнинг майда масалаларидан эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш, касбий эркинлик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш XXI аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллажак. Зеро, касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

4. Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари

Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнлардан бири. Унда индивид ахлоқий қадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганadi.

Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири — қандай яшамоқ керак, иккинчиси — нима қилмоғ-у, нима қилмаслик лозим.

Аиа шу пшоцларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбия-
нингамалий I дрипишидир.

Тарбия ОНА қориидан бошланади деган гап бор. Унинг
асл маъиоги, вввало, ота-онанингўзи ахлоқий тарбия кўрган
бўлпш I. р.и, дсгапи. Зеро, куш инида кўрганини қилади:
ота-они оп иш I юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим.

Шуни ўлм алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқийлик ин-
сонда флқат ВЎЎҚИЙ тарбия воситасидагина вужудга кела-
ди, дсгап МОДИЯТЧИЛИК қарашлари кўп йиллар мобайнида
хўмронлиЛ ҚИЛИБ келди. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳами-
яти ШИХЯТДИ катта, Лекин ахлоқийлик инсонга унинг ин-
сопинлпк (>сiшшаридан энг муҳими сифатида ато этилган
ИЎЎҚИЙ пс I,м I. Шу маънавий неъмат -асосни ахлоқий тар-
бия срдампла такомиллаштирамиз. Акс ҳолда маймун ва
итлардан ҳам ВЎЎҚИЙ мавжудот тарбиялаб етказишимиз
мумкип бўлур »ди.

Шупдл. килиГ), ахлоқий тарбия инсон фарзандини та-
комилга, компплика етказиш йўлларида бири. Унинг во-
ситалари кўп. Уларнинг бир қисми анъанавий тарбия воси-
таларп оупс Б, ЯНИ бир қисми замонавий воситалар. Одатда,
ҳар икки турдаш иоситалардан фойдаланилади. Чунончи,
мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртак ва ривоятлар
вооитасидв) п анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйин-
лар восптаспдап, члмоиавий тарбия муваффақиятли қўлла-
нилади; бупда бола қизғанчиқлик, фирромлик қилмаслик-
ка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Бола-
лар ахлоқпн тарбиисида телевидение, радио, кўғирчоқ те-
атри, киоо санъати катта рол ўйнайди.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси —
санъат. Бу восита аҳолинингбарчатабақасини, турли ёш-
даги шахсларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бади-
ий адабист тури ксIп қамровли. Эртақдан тортиб романга-
ча бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахло-
қий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқа-
ли китобҳои тарбиялаНувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик
нималигини бадиий идрок этади; идеал танлашда ҳам улар-
нинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, бадиий адабиётнинг
бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган ҳикоятлар, ри-
воятлар ва насихатлар мажмуалари борки, биз уларни, ав-
вал айтганимиздек, пандномалар деб атаймиз: «Калила ва

Димна», «Қобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия воситаси сифатида неча асрлардан буён канчадан-канча авлодларга хизмат қилиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолажак.

Ахлоқий тарбиянинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли, бу — намунавийлик тамойили. Оилада, аввало, юқорида айтилганидек, ота-она болага ахлоқий намуна бўлиши керак. Мактабда ва олий ўқув юртида муаллимларнинг таълим бериш усулларидан тортиб, то «майда-чуйда» хатти-ҳаракатларигача ўз шогирдлари томонидан шахсий намуна тарзида қабул қилинишини назардан қочирмаслик лозим. Устоз-шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростгўйлик ёшлар ахлоқий тарбияси шаклланишини таъминловчи омиллардандир.

Ҳозирги пайтда ахлоқий тарбиянинг энг кучли замонавий воситаси сифатида телевидениени келтириш мумкин. У деярли барча санъат турларида яратилган асарларни. экранлаштириш ва экранда кўрсатиш имконига эга. Бундан ташқари, унда махсус ахлоқий тарбияга бағишланган мунтазам кўрсатувлар ҳам бериб борилади. Ўзбек тилидаги «Оталар сўзи — ақднинг кўзи», «Ривоят», «Оқшом эртақлари» сингари кўрсатувлар бунга мисол бўла олади. Шу боис телевидение ҳеч қачон енгилтакликни тарғиб этувчи қўшиқлар, салкам порнографик рекламалар, инсон қалбини каттиқдаштирадиган «ўлдир-ўлдир»лардан иборат видеофильмлар корхонаси бўлиб қолмаслиги керак.

- Ахлоқий тарбиянинг ақдий-маънавий ва жисмоний тарбия билан қўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жиҳатдан камол топган фуқаролик жамиятига айланади. Мамлакатимизда бунинг учун барча ҳуқуқий-ижтимоий шарт-шароитлар яратилган.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкуриси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., Ўзбекистон, 2000.

2. Қаримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. Т., Ўзбекистон, 1999.
3. Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ, 1999.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Ўзбекистон, 2000.
5. Щер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «УАЖБНТ» Маркази, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.
7. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
ГБОБ. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот дои- раси, мақсади ва вазифалари.....	7
1. Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси ва фалсафий моҳияти.....	7
2. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги.....	11
3. Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари.....	15
ПБОБ. Қадимги дунё ахлоқшунослиги.....	22
1. Қадимги Шарқдаги дастлабки ахлоқий ғоялар.....	22
2. Қадимги Туроннинг эътиқодий-ахлоқий ёдгорликлари.....	24
3. Ҳинди-Хитой минтақасидаги ахлоқий таълимотлар.....	29
4. Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги	34
Ш БОБ. Ўрта асрлар мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари.....	44
1. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мумтоз ахлоқшунослиги.....	44
2. Тасаввуфий ахлоқий таълимотлар.....	50
3. Темурийлар даври мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.....	58
4. Машҳур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти.....	67
5. Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги.....	73
IV БОБ. Янги давр ахлоқшунослигидаги асосий таълимотлар ва йўналишлар.....	87

1. Оврўта рационал ахлоқшунослиги.....	87
2. Нораціонал ахлоқий таълимотлар.....	100
3. Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили.....	113
4. Рус мумтоз ахлоқшунослиги.....	116
5. XX аср ахлоқшунослигидаги асосий йўналишлар.....	125
V БОБ. Туркистон маърифатчи-жадидларининг ахлоқий қарашлари.....	147
1. Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари.....	147
2. Атоқли жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.....	150
3. Жадид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари.....	150
VI БОБ. Ахлоқнинг келиб чиқиши, унда ихтиёр эркинли- гининг аҳамияти ва ахлоқ тузилмаси.....	162
1. Ахлоқнинг келиб чиқиши.....	165
2. Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов.....	165
3. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ва ахлоқий тараққиёт муаммоси.....	168
4. Ахлоқ тузилмаси.....	170
Ц...': Ч	
VII БОБ. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги ўрни.....	179
1. Маънавият ҳақида умумий тушунча.....	179
2. Ахлоқнинг бошқа ижтимоий-маънавий ҳодисалар билан ўзаро алоқалари.....	182
3. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги бирлаштирувчи- лик хусусияти.....	191
VIII БОБ. Ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари.....	196
1. Ахлоқшунослик тушунчалари ҳақида умумий маълумот.....	196
2. Муҳаббат ва нафрат.....	198
3. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат.....	200

4. Бурч, виждон, номус.....	204
5. Идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт.....	208
IX БОБ. Ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар.....	215
*-.! Ахлоқий тамойиллар.....	215
<i>Л.</i> Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалий аҳамияти.....	230
X БОБ. Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий тарбияси.....	235
1. Оиланинг илк ахлоқий маскан сифатидаги ўрни.....	235
2. Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий моҳияти.....	239
3. Ахлоқий маданият ва касбий одоб муаммоси.....	243
4. Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари.....	248

Абдулла ШЕР
АХЛОҚШУНОСЛИК

Тошкент — 2003

Нашр учун масъул Н.Халилов
Тахририят мудири М.Миркомиллов
Мухаррир М.Саъдуллаева
Рассом Х.Қутлуков
Мусахкиха О.Меденова

ИБ №3798

Босишга рухсат этилди 25.01.2003. Бичими $4x \setminus \theta^{3/2}$.
Офсет қоғози. Шартли босма табағи 16,5. Нашр табағи 16,0.
Адади 5000. Буюртма 24.

«ЎАЖБНТ» Маркази, 700078, Тошкент,
Мустақиллик майдони, 5

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Маркази компьютер бўлимида
тайёрланди

mm

'II 'III

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнус-Обод даҳаси,
Муродов кўчаси, 1.